

Kulturstudier

Nr. 2 / December 2025

Dyr-menneske-relationer før og nu

Tine Damsholt, Anne Fastrup, Signe Mellemgaard & Nina Toudal Jessen

Dyr-menneske-relationer før og nu

Rune Clausen / Røde ræv, røde ræv!

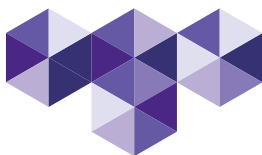
Lasse Lukas P. Herskind & Sofie F. Hellerøe / Meaningful Mesolithic Martens?

Mikkel Høghøj / Rotten og byen

Michael Christian Andersen / En coloradobille melder sin ankomst

Nathalia Brichet & Frida Hastrup/ Midt i en burtid

Kulturstudier

**Dansk tidsskrift for kulturhistorie,
etnologi, folkløristik og lokalhistorie**

Kulturstudier er et forskningsbaseret og fagfællebedømt tidsskrift, der bringer artikler med udgangspunkt i historiske og aktuelle studier af steder, folk, kultur og dagligliv.

Tidsskriftet er dannet i 2010 ved sammenlægning af *Fortid og Nutid* (grundlagt 1914) og *Folk og Kultur* (grundlagt 1972) og har sin base i de kulturhistoriske museer, arkiver, universitetsmiljøer og foreninger i Danmark.

Tidsskriftet udgives som Open Journal System-tidsskrift i samarbejde med Statsbiblioteket.

På tidsskriftets hjemmeside fremlægges bilag, links og andet supplerende materiale til de enkelte artikler.

Se www.tidsskriftetkulturstudier.dk

KULTURSTUDIER, NR. 2, DECEMBER 2025

© 2025 Forfatterne og Kulturstudier

REDAKTION

Ansvarshavende redaktør:

Jakob Ingemann Parby, *Københavns Museum*

Tine Damsholt, *Saxo Instituttet, Afdeling for Etnologi, Københavns Universitet*

Nina Toudal Jessen, *Saxo Instituttet, Afdeling for Historie, Københavns Universitet*

Øvrige redaktion:

Anne Katrine Kleberg Hansen, *Det Kongelige Akademi- Arkitektur, Design, Konservering*

Camilla Schjærning, *Odense Bys Museer*

Caroline Nyvang, *Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek*

Lone Ree Milkær, *Universitetet i Bergen*

Laura Skouvig, *Institut for Kommunikation, Københavns Universitet*

Maria Simonsen, *Institut for Politik og Samfund, Historie, Aalborg Universitet*

Marlene Paulin Kristensen, *Institut for Statskundskab, Syddansk Universitet*

Martin Brandt Djupdræt, *Den Gamle By*

Søren Lau Møllegård, *Middelfart Museum*

Temanummerredaktører:

Tine Damsholt, *Saxo Instituttet, Afdeling for Etnologi, Københavns Universitet*

Anne Fastrup, *Institut for Kunst- og Kulturvidenskab, Københavns Universitet*

Signe Mellemgaard, *Saxo Instituttet, Afdeling for Etnologi, Københavns Universitet*

Nina Toudal Jessen, *Saxo-Instituttet, Afdeling for Historie, Københavns Universitet*

Redaktionssekretær: Asta Linea Ambro, *Saxo-Instituttet, Europæisk Etnologi, Københavns Universitet*

Webmaster: Jesper Overgaard Nielsen

Artikler i dette nummer af Kulturstudier vurderes til 1 point i „den bibliometriske forskningsindikator“.

DESIGN

Depot 1

TYPOGRAFISK OPSÆTNING

Anna Falcon, www.annafalcon.dk

OMSLAGSFOTOS

Udsnit af fotos i tidsskriftet

REDAKTIONSADRESSE

Tidsskriftet Kulturstudier

Att. Tine Damsholt

Saxo-Instituttet

Københavns Universitet

Karen Blixens Plads 8

2300 København S

kontakt.kulturstudier@gmail.com

www.tidsskriftetkulturstudier.dk

Kulturstudier udgives af Dansk Historisk Fællesråd

Kulturstudier er et open access-tidsskrift og er gratis tilgængeligt på internettet fra udgivelsesdagen

ISSN 1904-5352

Printed in Denmark

Indhold

- Tine Damsholt, Anne Fastrup,
Signe Mellemgaard & Nina Toudal Jessen
- 5 **Dyr-menneske-relationer før og nu**
 Forestillinger, fortællinger og materiel praksis i
 og om dansk landbrug og natur
- Rune Clausen
- 12 **Røde ræv, røde ræv!**
 Ræv- og menneskenatur
- Lasse Lukas P. Herskind & Sofie F. Hellerøe
- 33 **Meaningful Mesolithic Martens?**
 A Multispecies Reassessment of the Mustelid remains
 from Tybrind Vig, Denmark
- Mikkel Høghøj
- 56 **Rotten og byen**
 Rottens materielle politik og forhandlingen af velfærd
 i 1900-tallets København
- Michael Christian Andersen
- 83 **En coloradobille melder sin ankomst**
 En beretning om frygten for coloradobillen i Danmark
- Nathalia Brichet & Frida Hastrup
- 102 **Midt i en burtid**

DYR-MENNESKE-RELATIONER FØR OG NU

Forestillinger, fortællinger og materiel praksis i og om dansk landbrug og natur

I dette temanummer af tidsskriftet Kulturstudier beskæftiger vi os med dyr-menneske-relationer før og nu. Relationer forstås bredt og omfatter både forestillinger og litterære fortællinger om dyr og de konkrete måder, hvorpå vi har praktiseret og praktiserer samlivet mellem mennesker og andre arter og særligt dyr indenfor landbrug og natur i Danmark.

I de seneste årtier har et felt af multi-species-studies, flerarts-etnografi eller mere-end-menneskelige-studier synliggjort og re-artikuleret hverdagslivet, som noget vi deler og former sammen med andre levende arter. I temanummeret "Grønne gæster i Tidsskrift for Kulturstudier" fra 2022 blev der fokuseret på vores grønne med-arter planterne som studieobjekter for ikke bare natur og naturvidenskabelige undersøgelser, men som nogle der fortjener lige så seriøs kulturhistorisk og kulturvidenskabelig opmærksomhed. I dette nummer tager vi det naturlige skridt videre og fokuserer på en anden gren af vores med-arter: dyrene, der i denne sammenhæng spænder fra skadedyr over vilde dyr og jagtdyr, grænsegænger-dyr, der lever i menneskelivets periferi, tamdyr i bure og endelig til husdyr og kæledyr i vores hjem.

Kært barn har mange navne, og den igangværende re-orientering af kulturstudierne i retning af det ikke-menneskelige er ingen undtagelse. Ny-materialisme, post-humanisme, den ontologiske vending er blot nogle af dem, og re-orienteringen omfatter forskere fra en lang række forskellige faglige traditioner, der forsøger at give mere plads til planter, dyr, svampe og mikrober i mere-end-menneskelige former for kulturanalyse. Ofte er de konkrete studier indskrevet i et mere overgribende ontologisk opgør med dualistiske videnskabstraditioner, der anskuer natur og kultur

¹ Redaktionen af dette temanummer er varetaget af: Anne Fastrup, lektor i litteraturvidenskab, Nina Toudal Jessen, postdoc på Historie, Signe Mellemsgaard, lektor i etnologi og Tine Damsholt, professor i etnologi – alle ved Københavns Universitet.

som hinandens modsætninger og mennesker på den ene side og planter og dyr på den anden som absolut adskilte og væsensforskellige. I de nye studier af dyr-menneske-relationer gør man op med ideen om en grundlæggende væsensforskellighed, og arbejder ud fra idéen om, at mennesket skal genplaceres i og med naturen ligesom ikke-menneskelige arter skal genplaceres inden for kulturelle, historiske og moralske domæner.

Inden for de nye studier af dyr-menneske-relationer står den amerikanske biolog og videnshistoriker Donna Haraway som en afgørende nytænk og næsten uundvigelig inspirationskilde. I *The Companion Species Manifesto* fra 2003 viser Haraway, hvorledes mennesker og organiske væsener på utallige måder er sammenfiltret i hinanden helt ind i de celler, vi er bygget af som fx immunsystemet. I dette manifest er Haraways foretrukne figur for denne sammenfiltring og hybriditet hunden, der som tamdyr indgår og har indgået i utallige relationer med mennesker, men altid i historisk specifikke naturkultur-konfigurationer. Gennem historien har mennesket formet hunden, men hunden har også formet mennesket – intet væsen eksisterer eller udvikles i isolation. Dette omsætter Haraway i begrebet 'becoming with': "To be one is always to *become with* many".² Den gensidige konstituering er en stadig proces snarere end en dialektisk forbindelse og retter sig mod betingelserne for væren på det fundamentale eller ontologiske niveau. Haraway taler om "emergent ontologies"³ som en understregning af, at alting er midlertidigt, undervejs og bliver til i en 'væren med', eller indgriben i, noget andet: "Beings do not pre-exist their relatings".⁴

Med begreber som *companion species* og *naturecultures* – i ét ord for at understrege sammenfiltringen – ønsker Haraway at understrege, at hybriditet er den fremherskende værensform, og at vi har brug for et nyt analytisk vokabular til at undersøge dette. 'Figuration' er således et af hendes analytiske begreber, der søger at inkludere figurationer som både "sign and flesh".⁵ Vi skal danne slægtskaber med dyr og planter, som er uomgængelige med-aktører i Haraways insisteren på, at vi må 'forblive i besværet'⁶ og i det, hun har kaldt en 'tyk nutid'; som altid-allerede er igangværende, som sidestiller mennesket med øvrige jordiske arter og er sammenfiltret med fortider og fremtider og nye begyndelser.⁷

Haraway er bestemt ikke den eneste hovedperson i opgøret med og forsøgene på at overskride det, der er blevet kaldt 'the Great Divide' – modernitetens ontologiske skel mellem natur og kultur.⁸ I modernitetens ontologi, i den antro- og kapitalo- eller plantationo-cæne æra er ikke-menneskelige væsner blevet reduceret til produktions-

2 Haraway 2008, s. 4.

3 Haraway 2003, s. 7.

4 Haraway 2003, s. 6.

5 Haraway 2003, s. 15-16. For mere om Haraways performative figurationsbegreb, se Asdal & Brenna 1998 eller Damsholt 2016.

6 Jf. titlen på bogen *Staying with the Trouble* fra 2016.

7 Haraway 2016, s. 2.

8 Se bl.a. Latour 1991/2006.

ressourcer med katastrofale konsekvenser – som den såkaldte sjette masseudryddelse af arter. Modsvaret er i dyr-plante-menneske-studierne ofte fokus på biologisk sameksistens i kapitalismens økologiske ruinlandskab.⁹ I tråd med denne tænkning har den danske sociolog Nikolaj Schultz navngivet konturerne af den nye værensform som 'sameksistentialisme'.

Ud over de mere grundlæggende og ontologiske udfordringer består det nye og brede felt af studier af dyr-menneske-relationer af mange og mere konkrete undersøgelser, hvor dyr gøres til aktive medskabere. Flerartsstudier udfoldes indenfor antropologi, etnologi, folkloristik, kulturhistorie, kunsthistorie, litteraturvidenskab, etno-zoologi, museologi og meget andet. Empirisk set er feltet uendeligt og omfatter husdyrenes skiftende roller i landbruget,¹⁰ strategier i med- og modspil med skadedyr,¹¹ billedkunst og litteraturens fremstillinger af pastoraler eller hyrdeliv og græssende dyr,¹² mikroberne i tarmen og deres afgørende betydning for vores humør og velbefindende,¹³ folketroens magiske forestillinger om dyr (fx sorte katte, haner mm.), folkeeventyr og deres betydning for forståelsen af ulvens genkomst i Nordeuropa,¹⁴ dyrs rolle på museer,¹⁵ 're-wilding' og de dyreetiske dilemmaer mellem publikum og forvaltning,¹⁶ særlige dyr som ikoner for tab af biodiversitet¹⁷ og såkaldt invasive dyrearter¹⁸ – men omfatter også en ny opmærksomhed mod klassiske værker som *Folk* og *Fauna*.¹⁹

Vinciane Despret har i en række undersøgelser vist, hvordan forsøgsdyr kan ses som værende i gensidige omsorgsrelationer og som medproducenter af videnskabelige indsigter frem for passive instrumenter i vidensproduktionen.²⁰ Andre forsøger at skrive naturkultur-historie og flerarts-etnografi, der frem for en irreversibel fortælling om modernitetens fremmarch kan give bud på en 'reversibel kulturhistorie', hvor tidligere tiders omgang med og omsorg for dyr som individuelle subjekter kan rumme inspiration for nutiden.²¹

Indenfor de såkaldte 'kritiske dyrestudier' er ambitionen mere aktivistisk, idet formålet med undersøgelserne er at bidrage til afskaffelsen af udnyttelse, undertrykkelse og nedvurderingen af dyr.²² I denne frigørelse er studier af historiske dyr-men-

9 Tsing 2015.

10 Fx Hanson 2021.

11 Fx Andersen & Overstreet 2024; Høghøj dette nummer.

12 Hedin 2024.

13 Enders 2015.

14 Fenske og Elphers 2019.

15 Thorsen 2018.

16 Weisdorf 2024.

17 Bjærke 2021.

18 Cederholm & Sjöholm 2021.

19 Brøndegaard 1985.

20 Fx Despret 2004.

21 Jf. Fudge 2013.

22 DeMello 2012; Linné 2021.

neske-relationer et middel, men sådanne historiske studier kan også bare have en nuancering af relationerne for øje. Historikeren Anne Katrine Gjerløff argumenterer eksempelvis i en artikel om Danmark i det sene 1800-tal for, at dyr og særligt de, der står mennesket nær, kan indtage utallige roller af både symbolsk og praktisk karakter. I historiske analyser af dyrs kulturelle, sociale og materielle roller får man indblik i de komplicerede netværk af relationer, som dyr indgår eller har indgået i, og herunder bibringes ikke mindst en forståelse af de hierarkier og klassifikationer, som dyr har været og stadig bliver underkastet: offer, fjende, frænde, føde,²³ hvortil kan føjes nutidens kategorier af skadedyr, kæledyr, produktionsdyr, udryddede, truede og invasive dyrearter.

At dyr er aktive og levende kommer næppe bag på nogen, men at se ikke-menneskelige arter som intentionelle, sociale, kommunikerende og måske ligefrem manipulerende,²⁴ eller som aktive og gensidige parter i menneske-dyr-relationer og at inddrage dette i sine studier på en mere 'symmetrisk' måde end traditionelt,²⁵ er ofte lettere sagt end gjort. Dyr-menneske-relationer stiller dermed også nye spørgsmål til, hvad kulturhistorie og samtidsanalyse kan være. I temanummeret eksperimenterer syv forfattere fra arkæologi, antropologi, etnologi og historie med, hvordan man kan skrive flerartslig kulturhistorie og etnografi, sådan at dyr – hvad enten det er de store eller små produktionsdyr, insekter eller såkaldte skadedyr, tamdyr eller vilde dyr – ikke reduceres til passive objekter for menneskelig praksis, men i stedet ses som aktive medskabere af nutidig og kulturhistorisk praksis, forestillinger og fortællinger.

I dette temanummer bringer vi artikler, der ønsker at udfordre den almindelige antropocentriske historie om stadige fremskridt i menneskets beherskelse af naturen. I stedet undersøger de fem bidrag eksempler på det mangfoldige samliv mellem mennesker og andre arter og særligt dyr, der indenfor jagt, landbrug og i byen praktiseres i nutiden og har været praktiseret i kulturhistorien. Det flerartslige samliv kan tage mange former, hvilket bidragene illustrerer med inddragelse af både kulturhistoriske, etnografiske og æstetiske perspektiver og genrer.

Rune Clausen undersøger træk af den historiske relation mellem menneske og ræv gennem fire nedslag i tysk og dansk naturvidenskabelig og jagtlig litteratur fra tidlig moderne tid til nutiden. Ræven optræder i den tidlig moderne periode som en liminal figur mellem mennesker og dyr – et komplekst væsen, der tillægges særlige karaktertræk, der nemt kan genfindes hos mennesker. I nyere tid er ræven blevet mere entydigt placeret blandt dyr og natur og klart adskilt fra mennesket, men stadig i rollen som en grænsefigur, der frit bevæger sig mellem dyrenes og menneskets sfære.

Kan man aflægge sig et modernistisk eller antropocentrisk blik på dyrene som historisk set ressourcer for mennesker; at altså menneskets relation til dyrenes verden

23 Gjerløff 2012.

24 Se fx Gagliano 2021.

25 Jf. Latour 1991/2006.

først og fremmest også i fortiden har været en udnyttelsesrelation – og i stedet tage et udgangspunkt som i højere grad anerkender og får øje på andre relationer til og interaktioner med levende og døde dyr? Det er udgangspunktet for Sofie F. Hellerøe og Lasse Lukas P. Herskinds nytolkninger af store fund fra jægerstenalderen i Tybrind Vig på den vestfynske kyst, hvor blandt andet mængder af rester af skovmår – en adræt og dygtig jæger – indgår.

Næste bidrag har rotten som hovedperson og ser den som medskaber af sociale og politiske forhold i 1900-tallets København. Mikkil Høghøj undersøger 'rottens materielle politik' som et samspil mellem rottens fysiske karakteristika, adfærd og resiliens i det urbane miljø på den ene side og den kulturhistoriske udvikling af rottebekæmpelseslovgivning og -initiativer på den anden side belyst gennem casestudier af ejendomme i 1940'ernes Indre København, hvor rotten både opretholdt og udfordrede grænserne for urban velfærd i byen.

I Michael Andersens bidrag handler det om et dyr, som entydigt har været rubriceret som skadedyr: coloradobillen, som i flere omgange har ædt sig igennem store mængder kartoffelplanter og ødelagt kartoffelavlens i bl.a. USA. I Danmark var den både frygtet og længe ventet inden den fysisk kom til landet – faktisk i trekvart århundrede, hvor billeder af den og forventninger til den blev konstrueret i videnskabelige rapporter og medier. Der skete en politisering og medialisering af frygten for en invasion af billen, og frygten handlede ikke kun om billens biologi, for billen blev til som aktør i relationen mellem biller, medier, forskere og politikere på forskellige tidspunkter, inden den fysisk meldte sin ankomst inden for landets grænser.

Endelig behandler Frida Hastrup og Nathalia Brichet, hvordan forskellige former for bure og andre former for indelukker har skabt produktionsdyr, som ikke er så enkle at lukke ud igen. Udgangspunktet er to perioder, hvori dyreholdet i Danmark har været særligt intensiveret: det sene 1800-tals intensivering af mælkeproduktionen og efterkrigstidens fokus på maximal kødsætning i en isolationspolitik, som skulle begrænse kontakten mellem svin, mennesker og andre dyr. Fokuset ligger på den infrastruktur: staldsystemer mv., som har været med til at skabe bestemte dyr og dyrekroppe, som gør dyrenes frisættelse fra indelukkerne svære.

Vi byder læserne velkommen til at få kastet fornyet lys på de mange relationer dyr og mennesker indgår i og praktiserer i hverdagslivet indenfor naturbrug og landbrug både før og nu – og til at få indblik i de mange nye kulturanalytiske tilgange til og undersøgelser af dette.

Referencer

- Andersen, Michael & Overstreet, Katy 2024: "Becoming Subject/Object, Becoming Pest, Becoming Edible. Tracing the European Cockchafer through Shifting Ontological Enactments." *Ethnologia Scandinavica* 54, s. 55–69.
- Asdal, Kristin og Brenna, Brita 1998: "Samtaler over tid". Kristin Asdal m.fl. (red.): *Betatt av viten. Bruksanvisninger til Donna Haraway*. Spartacus, Oslo, s. 13–34.
- Bjærke, Marit Ruge 2019: "Making Invisible Changes Visible: Animal Examples and the Communication of Biodiversity Loss." *Culture Unbound* 11(3–4), s. 394–414. DOI: <https://cultureunbound.ep.liu.se/article/view/1397>.
- Brøndegaard, V. J. 1985: *Folk og Fauna. Dansk etnozoologi* 1–3. Rosenkilde og Bagger.
- Damsholt, Tine 2016: 'It takes two to tango' – dans som kulturteoretisk figuration. *Kulturstudier* 2016:1, s. 5–14.
- DeMello, M. 2012: *Animals and Society. An Introduction to Human-Animal Studies*. Columbia University Press, New York.
- Despret, Vinciane 2004: "The Body We Care For: Figures of Anthro-zoo-genesis." *Body & Society* 10(2–3), s. 111–134.
- Enders, Giulia 2015: *Tarme med charme – alt om et underkendt organ*. PeoplesPress.
- Fenske, Michaela Katharina & Elphers, Sophie 2019: "Multispecies Worlds in the Museum." *Ethnologia Europaea* 49(2), s. 8–14. DOI: [10.16995/ee.1886](https://doi.org/10.16995/ee.1886).
- Fudge, E. 2013: "The Animal Face of Early Modern England." *Theory, Culture & Society* 30(7–8), s. 177–198.
- Gagliano, Monica 2021: "Wheat." John C. Ryan, Patricia Vieira & Monica Gagliano (red.): *The Mind of Plants: Narratives of Vegetal Intelligence*. Synergetic Press.
- Gjerløff, Anne Katrine 2012: "Offer, Fjende, Frænde, Føde. Dyrers roller i Danmark i 1800-tallets slutning." *Historisk tidskrift (Sverige)* 132(3), s. 392–422.
- Haraway, Donna 2003: *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Prickly Paradigm Press, Chicago.
- Haraway, Donna 2008: *When Species Meet*. University of Minnesota Press.
- Haraway, Donna 2016: *Staying with the Trouble. Making Kin in the Cthulucene*. Duke University Press.
- Hedin, Gry 2024: "Cows Looking Back. Agriculture and Life in 19th Century Landscape Paintings." *Perspective* 01.05.2024, SMK.
- Latour, Bruno 2006 (1991): *Vi har aldrig været moderne. Et essay om symmetrisk antropologi*. Hans Reitzel.
- Linné, Tobias 2021: "Varför behandlas grisar så illa?" *Gränslös. Journal for studies of the Oresund region's history, culture and social life* 11. Centre for Oresund Region Studies.
- Thorsen, Liv Emma 2018: "Animal Matter in Museums". Hilda Kean & Philip Howell (red.): *The Routledge Companion to Animal-Human History*. Routledge, London, s. 171–195. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429468933-8>.

- Tsing, Anna Lowenhaupt et al. 2017: *Arts of Living on a Damaged Planet: Ghosts and Monsters of the Anthropocene*. University of Minnesota Press, Minnesota.
- Tsing, Anna Lowenhaupt 2015: *The Mushroom at the End of the World – On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Princeton University Press.
- Weisdorf, Matti 2024: “Genforvildning”. S. K. Hansen, S. Krøijer & L. Tønder (red.): *Grøn samfundsteori: Tanker til en økologisk krisetid*. Hans Reitzels Forlag, København, s. 385–402. <https://researchprofiles.ku.dk/da/persons/matti-weisdorf>.

Rune Clausen er historiker og museumsinspektør på Det Grønne Museum og formidler og forsker i emner og vinkler på jagtens kulturhistorie med fokus på natursyn, miljøhistorie og dyr-menneske-relationer fra oldtiden til i dag.

Keywords: Jagtens kulturhistorie, dyr-menneske-relationer, tidlig moderne tid, samtidshistorie, Danmark

RØDE RÆV, RØDE RÆV!

Ræv- og menneskenatur

Gennem fire nedslag i tysk og dansk naturvidenskabelig og jagtlig litteratur i perioden 1754-2017 undersøger artiklen træk af den historiske relation mellem menneske og ræv i et flerartsperspektiv. Artiklen viser, hvordan forholdet mellem menneske og ræv udvikler sig fra tidlig moderne tid til nutiden. I den tidlige moderne periode optræder ræven som liminal figur og et mere komplekst og identificerbart væsen, der tillægges karaktertræk, vi som mennesker kan relatere til i en form for væsensfællesskab. I den post-domesticerede nutid er ræven fremstillet med poterne solidt plantet i dyrenes og naturens sfære – klart adskilt fra mennesket, men stadig i rollen som grænsefigur, der frit bevæger sig mellem dyrenes og menneskets sfære.

Røde ræv! Røde ræv!
Lad min høne være.
Ellers skal jeg gi' dig tæv
så du bli'r så vind og skæv
som et havegærde!¹

Den snu og den snedige. Den tyvagtige. Den store museødelægger. Spurvedræberen. Hønsetyven. På en gang beundret og hadet, prist og jaget. Det er få væsener forundt at kunne bevæge sig mellem verdener som ræven. Rævens forbindelse til mennesket er ældre, end de fleste forestiller sig, og ræven mestrer som ingen anden livet i grænse-

1 Rasmussen 1967.

landet mellem verdener – både i fysisk og metafysisk form. På en gang tæt på og fjern, en del af menneskets domæne og del af det vilde, utæmmelige – aldrig længere borte end skyggernes udkant, lige der, hvor lyset fra bålet bliver til mørke.

Rævens liminale karakter og fremtrædende rolle i litteratur, folkeminder og mytologi er til at få øje på. Men det tilføjer også ræven et allegorisk slør, en uskarphed, som vanskeliggør identifikationen af den som et fysisk ikke-menneskeligt væsen. Relationerne mellem det biologiske dyr og mennesket, ræven som det opportunistiske rovdyr, der specialiserer sig i livet i grænselandet mellem menneske og natur, nat og dag, by og land, er vanskelig at få hold på og vikler ud af årtusinders indfiltret sameksistens. Ræven udfordrer den måde, vi er vant til at tænke dyr på. Men det er måske netop i den slags vanskeligheder, at de mest interessante spørgsmål opstår?² Er det rævens rolle som grænsefigur, der umuliggør adskillelsen af dyret fra forestillingen om det? Er ræven frem for alt det gode eksempel på, at menneskets forståelse af andre væsener foregår i et kontinuum, hvor vi forstår og fortolker andre væsener i forhold til grader af menneskelighed og ikke-menneskelighed gennem mere eller mindre velfungerende spejlinger? At både antropocentrisme og antropomorfisme er grundlæggende for menneskets erkendelse af ikke-menneskelige væsener?

I denne artikel undersøger jeg, gennem historiske nedslag i den jagtlige og populærvidenskabelige litteratur i 1750'erne, 1830'erne/50'erne, 1920'erne og 1990'erne, fremstillingen af ræven, som den kommer til udtryk i fire udvalgte tekster på tværs af tid, rum og genrer. Jeg gennemgår indledningsvist rævens og menneskets fælles historie i arkæologisk og kulturhistorisk perspektiv. Herefter jeg gennem analyse af fire udvalgte, tidstypiske tyske og danske tekster forfølger og forsøger at historisere rævens omskiftelige rolle som grænsefigur med afsæt i nyere teoretiske perspektiver inden for feltet, der beskæftiger sig med dyr-menneske-relationer historisk.

Den typiske læser vil måske have en forventning om at finde ræven bedst beskrevet som et dyr, som et fysisk væsen, i den jagtlige og videnskabelige litteratur og populærlitteratur; forestillingen om betydningen af praktisk jægererfaring, jægerens direkte forbindelse til ræven som genstand for jagten. De naturvidenskabelige idealer tilsiger, at her findes objektive og dyrenære beskrivelser – eller i hvert fald tekster, der mest indgående beskæftiger sig med ræven som et biologisk og fysisk væsen, i princippet tilnærmelsesvist rensat for mytologiseringer og tankesløv. Ræveteksterne, der er genstand for denne analyse, er udvalgt dels af hensyn til den tids- og genremæssige spredning og deres grad af repræsentativitet inden for den jagtlige og populærvidenskabelige litteratur. Udviklingen inden for den tidsramme, der er under behandling, bevæger sig fra kanten af en historisk tid, hvor dyr og dyr-menneske-relationer har en anden karakter. Fra den tidligste litteratur, hvor ræven optræder som et mere komplekst væsen, der tillægges karaktertræk, vi kan relatere til i en form for væsensfællesskab med mennesket, til det fuldt udviklede post-domesticerede samfunds frem-

stilling af ræven. I dag søges ræven fremstillet med poterne solidt plantet i dyrenes og naturens sfære – klart adskilt fra mennesket i det omfang, det overhovedet er muligt.

Den historiske undersøgelse af dyr-menneske-relationer tager her stadig udgangspunkt i mennesket i den forstand, at det er de historiske tekster dannet af mennesker, der udgør det empiriske grundlag, men samtidigt betragtes som udtryk for et foranderligt modsætningsforhold, hvor dyr og mennesker gensidigt påvirker den virkelighed, de deler. "Becoming-with" – at opstå, udvikle og eksistere i et artsfællesskab – er Haraways bud på en måde at begrebsliggøre denne forestilling på. Her indfanget i et citat af åndsfælle Anna Tsing: "What if we imagined a human nature that shifted historically together with varied webs of interspecies dependence? *Human nature is an interspecies relationship*".³ Selv om ræven kun har en indirekte stemme i kilderne, sætter den sine klare poteaftryk i den fælles historie gennem sin stadige tilstedeværelse, adfærdsmønstre og bevægelse gennem det fysiske delte landskab; gennem de ressourcer, vi deles og konkurrerer om – landskab, rum, husdyr og vildt – og gennem dens repræsentation i menneskeskabt tekst og tanke. Opfattelsen af ræven som ikke-menneskelig aktør følger i denne artikel forestillingen om dens handleevne eller agens som relationel; den er konstant i udvikling eller under opløsning i et forhold til nogen eller noget andet: "Simply put, nonhumans do not have agency by themselves, if only because they are never by themselves."⁴

Dybe spor og opfindelsen af skadedyret

Nyere forskning fletter ræv og menneske sammen allerede for omkring 42.000 år siden – da ræven gik fra at overleve på efterladenskaberne efter store rovdyrs byttedyr til at spise affald og madrester fra mennesket i istiden.⁵ Her arbejdes der bl.a. med en hypotese om, at rævens tilstedeværelse i fundmaterialet kan ses som en vigtig indikator for menneskets evne til at påvirke økosystemer i større skala – og placerer dermed forholdet mellem menneske og ræv helt centralt allerede på mammutsteppen i Mellem-Weichsel. Rester af ræve gravlagt med mennesker er også fundet i det nuværende Jordan, Israel og Cypern i et tidsspand fra 16.000 år siden til ca. 8.000 år siden og indikerer, at animistiske træk i verdensopfattelsen holder ved længe, også i overgangen mellem jæger-samlerkulturer og de første landbrugere i den frugtbare halvmåne.⁶ Det kan også tolkes som tegn på, at dyr-menneske-relationer udvikler sig mere komplekst end det forenkede modsætningsforhold tamdyr/vilde dyr tillader, men arkæologien er i sin natur nærig med detaljerne.

3 Haraway 2008; Tsing 2012, s. 144.

4 Sayes 2014, s. 144.

5 Baumann C, Bocherens H, Drucker DG, Conard NJ, 2020.

6 Reshef H, Anton M, Bocquentin F, et al. 2019.

For mennesket har jagten til alle tider haft den dobbelte praktiske funktion, at den på den ene side tjener til at skaffe føde på bordet, og på den anden side kan tjene til at beskytte mennesket mod farlige eller skadelige dyr.⁷ Landbrugets fremkomst ændrer på det forhold; vildsvin ødelægger markerne, fugle æder såsæden, og ræven tager hønsene. Ved landbrugets mellemkomst opfindes skadedyret for alvor, og balancen i jagtens dobbeltrolle forrykkes til først og fremmest at være en funktion af landbruget – og i symbolsk forstand i stigende grad et tegn på overskud, status og magt, når storvildt eller andet eftertragtet vildt nedlægges. Rovdyr, som ikke umiddelbart udgør en trussel for mennesket, som fx ræven, bliver i landbrugssamfundet hovedsageligt til et skadedyr, hvis potentiale som trussel mod, især tamfugle og dyreunger, overstiger dens nytteværdi som praktisk rotte-, mosegris – og musefanger, som kan være rar at have i nærheden af bosættelser, agre, kornlagre, nyplantninger i skov og plantage m.m.

Men det forhold er under stadig udvikling og forhandling – fx beretter forst- og jagthistorikeren Weismann, som vi møder igen senere i denne artikel, om rotteplagen på limfjordsøen Livø i første halvdel af 1800-tallet, som udsatte ræve sætter en stopper for. Desuden udsættes der på ”de fleste øer i Lillebælt” ræve hver sommer til bekæmpelse af mus.⁸ Inden for skovbruget er rævens indsats over for gnavere også værdsat. Af samme grund er Rentekammeret, under hvis ressort jagtvæsenet sorterede i enevældens tid, ikke tilbøjelig til at tillade overdrevet bekæmpelse af ræven.

Ræven den fredløse

Frem til den opdrættede jagtfasans overtag fra slutningen af 1800-tallet er ræven den foretrukne genstand for herskabsjagten på de danske godser.⁹ Liberaliseringen af jagtlovgivningen i henholdsvis den første danske jagtlov i 1840 og elleve år senere i 1851 knytter endegyldigt jagtretten til ejendomsretten, samtidig med at jagtretten på havet bliver gjort fri for enhver. Den eneret, som adelen og kongehuset har på jagten siden middelalderen bl.a. for at beskytte det eftertragtede vildt mod overudnyttelse og reservere det for sig selv, bliver gradvist brudt ved enevældens afskaffelse og indførelsen af en demokratisk forfatning.¹⁰ Fra at være et skattet og dermed delvist beskyttet objekt for elitens jagt, og samtidig et nyttedyr i skov- og landbrug, trækker kongemagt, adel og stat sin beskyttende hånd over ræven til sig. I den nystiftede Dansk Jagtforening, hvis kerne består af selvsamme elite, og som er kritisk indstillet overfor ”Nutidens ubesindige Skjødsløshed med Landets Vildtbestand”¹¹, som den opfatter som direkte resultatet af liberaliseringen af jagtlovgivningen 30-40 år tidligere, er

7 Kanstrup 2021, s. 178.

8 Weismann 1931, s. 362.

9 Laursen 2009.

10 Meltøfte et al. 2021.

11 1884 *Dansk Jagttidende*, Nr. 1./1.: s. 2.

"Udryddelse af skadelige Dyr"¹² specifikt fremhævet som et af foreningens hovedformål. Ræven, som hidtil – uden selv at vide det – har udfyldt en sammensat, kompleks rolle blandt mennesker, er pludselig mere udsat end nogensinde; nu entydigt tildelt skurkerollen som såkaldt rovtøj, skadedyr og hønsetyv. Jagten på ræven er de næste godt 100 år uden begrænsninger. Blandt jægere vedbliver ræven at have høj status som jagtbytte. Gift og sakse/fældefangst rynker man en smule på næsen af, men det opfattes også som et nødvendigt onde. I Arvid Johansens bog om revir- og vildtpleje fra 1934 hedder det: "Kort og godt: Mikkell er ikke til at have, hvor man vil have en god Vildtbestand. Han bør ikke udryddes, men det er der ingen Fare for, som Jagten nu drives på ham (...) han kan ikke udryddes i Danmark".¹³ Men som vi skal se, er det ikke alle, der er enige i den udlægning.

Registreringer af nedlagte ræve tyder på en fremgang i den danske rævebestand i de første årtier af den danske vildtstatistik liv, men siden 1960'erne er den i tilbagegang.¹⁴ Flere steder er bestanden reduceret voldsomt (på Bornholm udryddet) i forbindelse med bekæmpelse af rabies og parasitsygdommen ræveskab, som fortsat forekommer blandt danske ræve med mellemrum. På den danske rødliste, som vedligeholdes af Aarhus Universitet, er ræven ved den seneste vurdering i 2018 flyttet fra kategorien "livskraftig" til kategorien "næsten truet".¹⁵

Halfdan Rasmussens røde ræv, der bliver truet med tæv i børnerimet, citeret i indledningen til denne artikel, er det gennemdemokratiserede og voksende velfærds-samfunds ræv. En ræv, som viser sig ude af trit med tiden og synet på vilde dyr. Den fredløse ræv vinder ved jagtloven i 1967, samme år som billedbogen udkommer, en smule fred og får ret til at føde og opfostre sine hvalpe uden efterstræbelse fra jægere.

I dag deler ræven jagttid med flere andre arter fra 1. september til 31. januar. Til gengæld kan den reguleres som såkaldt skadevoldende vildt fra 1. juni til 29. februar (med fælder og skydevåben). Rævehvalpe kan desuden reguleres fra 1. juli til 31. august.¹⁶ I praksis betyder det, at ræven – selv i dag – blot kan regne med fred fra efterstræbelse fra mennesket i tre forårsmåneder. Livet i grænselandet har en pris.

Den mytologiske og litterære ræv

Over det meste af verden optræder ræven rigt i sagn, eventyr, fortællinger, noveller og romaner. Fra kinesiske og japanske ræveånder, der både optræder som beskytter

12 Ibid.

13 Johansen 1934, s. 90.

14 Danmarks vildtstatistik er påbegyndt i 1941 og baserer sig på jægerne egne indberetninger af jagtudbytte – <https://fauna.au.dk/vildtudbytte/udbyttet-online-siden-1941> (Besøgt 9/7 2025).

15 Seneste vurdering er fra 2018 jf. <https://ecos.au.dk/forskningraadgivning/temasider/redlist/soeg-en-art?artid=37232> (Besøgt 9/9 2025).

16 Jf. Vildtskadebekendtgørelsens kapitel 2, §5 <https://www.retsinformation.dk/eli/lt/2022/1408#P5> (Besøgt 9/7 2025).

og bedrager, over Æsops udødelige samling af fabler til den chilenske, vandlevende vampyr-ræv Nguruvilu. I den græske mytologi sættes de magiske dyr – den ufangelige teumessiske ræv, som terroriserer Theben, og den ufejlbarlige jagthund Laelaps – over for hinanden. Præsenteret for dette uløselige paradoks forvandler Zeus dyrene til sten og kaster dem op på himlen, hvor de blinker ned til os som stjernebillederne Store- og Lille Hund. I Romerriget og europæisk middelalder bliver ræve også en del af fortællinger og ritualer, ofte med fokus på deres listighed og forhold til mennesker og dyrehold i landbruget.

Ræven optræder hyppigt i rollen som trickster, en rolle den udfylder i utallige talemåder og kendte vendinger – at have en ræv bag øret vil fx for de fleste afkodes som udtryk for en person med skjulte hensigter, en fupmager eller en utroværdig person.¹⁷ Engang i middelalderen tillægges ræven i Danmark det udbredte tilnavn Mikkell: "Som hær kaldis Reynicke Voss oc Michil Ræff på Danske", som det hedder i den første danske oversættelse og trykte udgave af de populære rævefortællinger, der cirkulerede vidt og bredt i Europa på fransk og tysk under navnet *En Ræffue Bog*, 1555.¹⁸ Grænselandet mellem mennesker og dyr bør i germanisten B. Böhlers optik anskues som helt afgørende, fordi det udgør en central "Ermöglichungsgrund und Austragungsort des Wandels der politischen Semantik"¹⁹ og det gør sig gældende bredt – såvel i politiske som videnskabelige og litterære tekster, især i tidlig moderne tid. Böhlers ærinde er at påvise, at positioneringen af politiske aktører et sted mellem dyr og mennesker muliggør udvikling og afprøvning af ny politisk semantik i perioder med store omvæltninger i samfundet. Rævefiguren er et yndet symbol for magtkritik og sigter især på elitens og den politiske kultur. Men i stedet for at idealisere, hvordan vi bør opføre os som mennesker, bruges figuren til at vise, hvordan vi rent faktisk opfører os – selviske, amoralske og beregnende. Rævens allegoriske styrke, som kan rumme både dyrets og menneskets egenskaber, bliver gennem dens handlinger, narrative rolle og funktion en linse, hvor menneskets moral og politiske modsætninger kan udstilles. Böhlers udgangspunkt er den tidlige moderne tid, men rævefortællingernes popularitet holder ved i adskillige hundrede år, efterfølgende i folkebogsform.²⁰

Rævens grænseløse geografi

Ræven bevæger sig forholdsvis frit gennem menneskeskabte forhindringer, landskaber og miljøer. Den tilpasser sig. Den såkaldte urbane ræv er kommet for at blive og

17 Trickster benyttes her som forestillingen om en tvetydig grænseoverskridende (mytologisk) figur, der gennem list og bedrag kan drive både dyr, guder og mennesker til vanvid. Til gengæld kan tricksteren også løse op for låste situationer og mægle mellem modsætninger.

18 "som her kaldes Reinecke Fuchs og Mikkell Ræv på dansk" (min oversættelse) – Weigere 1555, s. 15.

19 Böhler 2013, omslag.

20 Englev 2006.

har etableret sig i København allerede i 1800-tallet.²¹ I Aarhus registreres den først i sidste halvdel af 1980'erne. Men byen har sandsynligvis været en del af rævens geografi hele tiden. Mennesker har bare ikke altid tænkt den med i den. Byræven er fx ikke et ukendt fænomen i det gamle Rom.²² Når danske fæstebønder og småkårsfolk indsender klager og ansøgninger om øget bekæmpelse af rævene i 1700-årene, er det, fordi de gør alvorlige indhug i bestanden af fjerkræ og smådyr i landsbyerne og udkanten af byerne.²³ Byrum og bebyggede områder kan rumme en højere grad af biodiversitet end det intensivt dyrkede landbrugsland pga. flere og mere varierede biotoper end det intensivt udnyttede landbrugslandskab. I visse tilfælde udgør byen ligefrem et økologisk rum i sin egen ret, der giver muligheder for udviklingen af helt nye arter.²⁴ Alligevel fremstilles byræven ofte i den videnskabelige litteratur og populærlitteratur som nyttilkommer.²⁵ Det kan til dels tilskrives, at urban økologi og urban natur som forskningsfelt er et relativt ungt felt, i det sidste tilfælde først for alvor foldet ud efter årtusindskiftet.

Det diskuteres fortsat, om byræve er landræve, der flytter til byen pga. pres på bestanden i det åbne land. Byræve er i den optik udtryk for, at bestandsoverskuddet i perioder søger nye jagtmarker i byens landskaber – indtil der er plads til dem på landet igen. Eller også drejer det sig om en mere genetisk isoleret bestand af byræve, som gennem adfærdsmæssig specialisering har etableret sig i urbane miljøer og dermed udgør en anden mere adskilt bestand.²⁶ Sandheden er nok et eller andet sted imellem, men de konkurrerende teorier udstiller, at vi finder det vanskeligt at tænke uden for historisk etablerede oppositionspar og modsætninger, som tilsyneladende tager udgangspunkt i en spejling og analogi til menneskelig adfærd og den historiske udvikling i forflytning af mennesker fra landet til by. Det er ikke umuligt, at den urbane ræv først for alvor bliver bemærket og får plads i fortællingen i det post-domesticerede samfund fra 1950'erne og frem, hvor rævefiguren som almindeligt kendt skadedyr og trussel (sygdomsmæssigt – fx rabies, ræveskab, rævebændelorm) gradvist erstattes af den vilde, naturlige ræv i takt med, at menneskers relationer til husdyr ændrer sig. Ræven træder efterhånden ind i rollen som det mangefacetterede opportunistiske rovdyr, der kan tolkes og forstås som udtryk for rå, ikke-menneskelig natur.

21 Pagh 2008.

22 Ferris 2018.

23 Weismann 1931.

24 De Llis, James (vært) interview med Gandy, Matthew, *Hermitix Podcast*, Afsnit 198, »Natura Urbana and Urban Ecology with Matthew Gandy«, 28. juni 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=b0CUYWl5wSE> (Besøgt 9/7 2025).

25 Fx Jørgensen 1996 (opr. 1976). Ræven, s. 5 + 35.

26 Pagh 2008, s. 51.

Husdyrenes tidsalder – og tiden efter

Historiker Richard Bulliet argumenterer, som andre før ham, for, at den globale historie kan anskues og struktureres ud fra andre grundperspektiver end den politisk betonedede begivenhedshistorie med mennesket som det naturlige midtpunkt.²⁷ Selvom alle periodiseringer er afhængige af perspektiv og dertil knyttede spørgsmål, som R. Koselleck bemærker, i et forsøg på en lignende opdeling i før-hestens, hestens og efter-hestens tidsalder, så har et perspektivskifte til dyr-menneske-relationer mulighed for at kaste nyt lys over historien og udgøre et mere uafhængigt, upartisk syn på global historie.²⁸ Kosellecks ærinde er stadig antropocentrisk i sin kerne; han er på jagt efter mere håndfaste spor af det såkaldt moderne, som ikke beror på cirkulære selvreferencer. Med samme udgangspunkt i mennesket foreslår Bulliet en periodisering af den globale historie baseret på vores forhold til dyr. Modsat Koselleck ser han ikke en nødvendig kobling mellem det moderne og udviklingen i dyr-menneske-relationer, men ser i stedet en særskilt udvikling, som på sin vis er gældende for hele den globale udvikling, men med meget specifikke lokale og regionale variationer, udviklinger og "divergenser".²⁹ For Bulliet bliver husdyrets indførelse afgørende for det, han betegner som domesticitetens tidsalder, hvor mennesket domesticerer dyr med henblik på menneskelig udnyttelse. Denne epoke efterfølges af post-domesticitetens tidsalder, som betegner nyere tids og nutidens industrielle, skjulte produktion og forbrug af dyr på den ene side, og den voksende afstand og fremmedgjorthed til husdyr, som en stor del af menneskeheden oplever i dag – i hvert fald i den såkaldt vestlige verden.

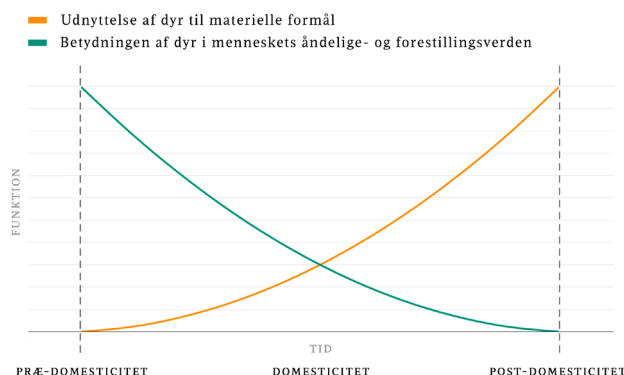
Når Bulliets periodisering kan være en frugtbar generaliseret ramme at tænke med i denne kontekst, skyldes det den tilsyneladende klare kobling mellem måden, vi omgås, holder og bruger dyr på, og den rolle, vi tildeler dyrene i tanker, forestillinger og ideer. Bulliet fremhæver tre karakteristiske træk ved det fuldt domesticerede samfund. Husdyr behandles på den ene side som objekter, der frit kan udnyttes – og på den anden side distancerer mennesket sig i stigende grad fra vilde dyr. De fleste mennesker i de domesticerede samfund lever sammen eller tæt på husdyr, som indgår som en del af hverdagen, livet og forestillingsverdenen. Sidst men ikke mindst er husdyr et helt centralt og integreret element i samfund og økonomi, som genstande for udveksling og forbrug.³⁰ Især i tiden efter 2. verdenskrig og sammen med den voksende velstand i den vestlige verden, den accelererende videreudvikling af den tekniske og industrielle udvikling, træder vi, i Bulliets udlægning, gradvist ind i en ny epoke af dyr-menneske-relationer frem for alt karakteriseret ved den ekstreme objektivering af husdyr: post-domesticitetens epoke. Bulliet er langt fra den eneste (jf.

27 Bulliet 2005.

28 Koselleck 2005, s. 161.

29 Bulliet 2005, s. 37.

30 Bulliet 2005, s. 174-88.

III. 1 Bulliets kurve over forholdet mellem mennesker og dyr. Kurven, der repræsenterer menneskets udnyttelse af dyr til materielle formål, stiger støt fra et lavt punkt i begyndelsen af domesticitetens tidsalder. Omvendt falder kurven, der repræsenterer dyrs betydning i menneskets forestillingsverden og åndelige liv, fra et højt niveau ved overgangstidspunktet fra før domesticitetens tidsalder indtræder. Kilde: Forfatterens illustration på baggrund af Bulliet 2005, s. 143.

Koselleck), der arbejder med dyr-menneske-relationer i et historisk perspektiv fokuseret på effekterne og udviklingen af, at mennesket i stigende grad fjerner sig fra dyr – eller måske rettere fjerner dyr fra sig. Dyr, som ellers har været en integreret del af det daglige liv og arbejde for flertallet af mennesker. Den såkaldte ”de-animalisering” af især byrummet, som dækker perioden fra sidste del af 1800-tallet og ind i det 20. århundrede, som fx Peter Atkins behandler gennem begrebet ”The Great separation”, er et andet eksempel på en urbant fokuseret vinkel på den samme udvikling.³¹

På de følgende sider vender jeg blikket mod fremstillingen af ræven gennem en række litterære og historiske nedslag, som hver især er eksempler på skoledannende, populære og udbredte værker i deres samtid. Teksterne, der behandles, er udvalgt, fordi de udtrykker udbredte og tidstypiske fremstillinger af ræven i den jagt- og populærvidenskabelige litteratur. Først i rækken står den tyske jæger- og forstmand Döbels kæmpeværk *Jäger-Practica* (1754) fra midten af 1700-tallet, som kommer til at udgøre en væsentlig del af grundlaget for uddannelsen og udviklingen af forst- og jagtvæsen i Nordeuropa. Dernæst den kendte danske forfatter Sten Steensen Blichers *Skrift for jagtelskere* (1859). Blicher er mest kendt for sin omfattende skønlitterære produktion, men i denne sammenhæng er det hans bidrag til dansk jagtlitteratur, der tages under behandling. Blichers indflydelse på dansk jagtlitteratur kan næsten ikke overdrives, da hans form, den praktiske manual til jagten krydret med anekdoter og fortællinger, bliver et mønster for jagtlitteraturen i Danmark. Skovrider C. Weismann er pioner, og også i sin samtid, en populær forfatter og meningsdanner inden for forst- og jagthistorie. Han tager i 1920’erne ræven under særlig behandling i bogen *Ræven* (1929). Den sidste i rækken er Bent Jørgensen, zoolog, tidl. Zoo-direktør i Kø-

31 Atkins 2012.

benhavn og både produktiv og afholdt formidler af populærvidenskab med dyr og dyrenes verden i fokus – i denne sammenhæng repræsenteret ved *Den ny bog om ræven* (1996), som er udkommet i flere og reviderede udgaver mellem 1976 og i dag.

Döbel – rokoko, myter og oplysning

Heinrich Wilhelm Döbel (1699-1759) er forfatter, forstmand og jæger fra Erzgebirgeområdet i Sachsen. Han oplæres fra barnsben som jægersvend gennem bedstefaren og farens mellemkomst. Döbel bliver udlært jæger og får sit svendebrev i hånden i Harzgerode i 1717. Så drager han på 'valsen' for at tilegne sig erfaring, som det var skik og brug, og dedikerer sig i perioden til studier i vildtbiologi med særlig fokus på rådyrets forlængede drægtighed. Gennem 1720'erne ansættes han ved en række fyrstelige hoffer som jæger, og fra 1733 i jagtvæsenet knyttet til det saksiske fyrstehof i Hubertusburg. Det er her, midt i rokokoens vilde jagtteater, tydeligst manifesteret i den luksuriøse og ressourcekrævende parforcejagt, at han i de næste mange år arbejder med at nedskrive sine erfaringer. Indsatsen belønnes med udgivelsen af lærebogen "Jäger-practica", som i mange år er et standardværk i udviklingen af tysk jagt- og forstvæsen, og når eftertidens påvirkningsmønstre også til Danmark. Eksemplaret, der er genstand for denne analyse, har været i den sydjyske Momsen-slægts eje, før det endte i Det Grønne Museums samling, hvor artiklens forfatter plejer sit daglige virke som museumsinspektør. Sin tid tro kommer Döbel som autodidakt polyhistoriker vidt omkring – han demonstrerer dybt kendskab til og praktisk erfaring med jagten, dyrene og skovbruget, selvom han er stærkt rodfæstet i samtidens vidensbase og tradition.

Döbel springer i det 17. kapitel af *Jäger-practica* ud i beskrivelse af ræven under overskriften 'Om ræve'. Over de næste sider følger en blandet naturhistorisk skildring, symbolsk fortolkning, gode råd til medicinsk brug af ræven – og til sidst en kort liste over jagtudtryk knyttet til ræven. Ræven er snu og listig. Et rovdyr i hundefamilien ligesom ulven – dog halvt så stor. Han fortsætter med en beskrivelse af rævens liv og vaner, reproduktion osv. Men midt i kapitlet opstår et markant skifte i teksten – i hvert fald i den nutidige læsers øjne. Döbel tager betegnelsen *fuchsschwänzer* (ordret: en adjektivisering af substantivet rævehale) under behandling og fortsætter i en tirade mod rænkesmede og hofsnoge. Her er en fukssvans selvfølgelig ikke den type af håndsav, som mange vil kende fra tømmerens værktøjskasse eller byggemarkedet, men et udtryk, der bruges om en overdrevent smigrende person, "som skaffer sig indpas i en andens hus, især ved smiger, ved bagvaskelse af andre", som det også hedder i Ordbog Over Det Danske Sprog.³² Altså i en symbolsk betydning, som vi ikke længere benytter i dag.

32 Opslagsordet 'Fukssvanser' i ODS online – <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=fukssvanser> (Besøgt 10/5 2025).

"Eftersom nu ræven er og kan betegnes som et listigt, snu og røverisk dyr, så kan tilnavnet 'fukssvanser' om onde mennesker ved mange hoffer og hersker let deraf udledes. I det mindste kan man med rette se på rævens list, fukssvansernes bedrag og konstante intrigeren, idet de søger at berøve deres nabo-kristne hans ærlige navn og ødelægge og forvrænge hans trofaste gerning."³³

Det hører til historien om Döbel, at han i 1726, kun et år inde i sin ansættelse i jagtvæsenet hos fyrst Leopold den 1. af Anhalt-Dessau, afskediges på grund af intriger ved fyrstehoffet, som det anføres i flere biografiske opslagsværker.³⁴ Döbel opgiver i første omgang jagten som levevej og ernærer sig i de følgende år som administrator og forpagter, indtil han i 1733 ansættes i jagtvæsenet i Sachsen. Hvad intrigerne præcis bestod i, henstår i det uvisse, men det er måske dem, og ikke mindst bagmændene, han har i tankerne, når han beskriver rævehalernes bedrag.

Han slutter sin bitre sidebemærkning med et digt:

"Die Füchse sind der Hühner feind,
Fuchsschwänzer großer herren Freund,
Der Jäger wird und kan der Hühner Feinde rächen
Der Teufel den Fuchsschwänzern den Hals zerbrechen"³⁵

Lige så uundgåeligt, nærmest skæbnebestemt, som jægeren efterstræber ræven, lader Döbel sine læsere forstå, vil guddommelig hævn – i dette tilfælde personificeret ved djævelens brutale indgriben – sørge for at stille rænkesmede og hofsnoget til regnskab. Jægerens hævn over ræven er del af en naturlig orden, hvor jægeren udfører en guddommelig forudbestemt opgave, og eftersom 'Fukssvanser' i Döbels tekst indtager rævens rolle i menneskeskikkelse, vil en tilsvarende skæbne indhente dem; ikke ved jægerens mellemkomst, men djævelen selv, som almægtig skarpretter.

I den efterfølgende tekst fortsætter Döbel med en række anbefalinger til medicinsk brug af ræven. Bl.a. hedder det at rævens hjerte og lever kan indtages mod tuberkulose, og ræveblod drukket varmt hjælper med at få nyresten til at passere.

Gennem hele værket kommer Döbel generelt med praktiske anvisninger til fældefangst og jagtteknikker, brug af hunde osv. i forbindelse med jagten på ræven. Men i sit kerneafsnit om ræven skriver han hovedsageligt om sig selv, om mennesker. Han skriver sig ind i de symbolske rævefortællingers tradition og trækker på hele

33 Döbel 1754, forfatterens oversættelse.

34 Opslag: Heinrich Wilhelm Döbel, Sächsische Biografie – [https://saebi.isgv.de/biografie/Heinrich_Wilhelm_D%C3%B6bel_\(1699-1746\)](https://saebi.isgv.de/biografie/Heinrich_Wilhelm_D%C3%B6bel_(1699-1746)) (Besøgt 1/7 2025) og Deutsche Biographie – <https://www.deutsche-biographie.de/sfz11470.html#ndbcontent> (Besøgt 1/7 2025).

35 "Ræven er hønsenes fjende,
Fukssvanser høje herres frænde,
Jægeren kan og vil hønsefjenden hævne
Djævelen vil fukssvansers hals sønderrevne" – forfatterens oversættelse af Döbel 1754, s. 39.

III. 2 En rævehalesælger falbyder sine varer til fornemt klædte herrer. Detalje fra titelbladsillustration.
Kilde: Weigere 1555.

den kendte billedverden, som hører litteraturen til, og spejler sin egen fortælling i ræven (jf. Bühler 2013). Jægeren Döbel sætter ræven som ikke-menneskeligt væsen i et modsætningsforhold til "Fukssvansene", som kun Gud – eller rettelig djævlén – kan straffe, når deres tid kommer. Hvorimod jægeren både "wird und kan" hævne sig på hønsetyven. Den er, når alt kommer til alt, bare en ræv, og ikke en del af menneskets sfære, og rævens straf er af en anden karakter, selvom begge må bøde med livet. Sammenblandingen af naturhistoriske skildringer, symbolsk rævefortælling og folketro flyder problemfrit sammen i fremstillingen; der er ingen mærkbare distinktioner mellem rævens antropomorfe optræden, den naturnære skildring af rævens adfærd og biologi og de jægerpraktiske anvisninger.

Jagtvennen Blicher

"Med hvem skulle vi hellere gjøre Begyndelse, en med den vidtbekjendte, ilde berygtede, allevegne forfulgte og intetsteds udryddede Ræv?"

indleder Steen Steensen Blicher retorisk sin liste over dyr under overskriften '*Vildtets Naturhistorie*' i *Diana. Et Skrivt for jagtelskere*.³⁶

Forfatter og præst Steen Steensen Blicher (1782-1848) betegnes som den første store realist i dansk litteratur. Han er især kendt for sine noveller, der er nyskabende for dansk prosa – og værker som fx *Brudstykker af en Landsbydegns Dagbog* (1824) og *Hosekræmmeren* (1829) har sikret ham plads i den danske litteraturhistorie og kanon.

36 Blicher 1859, s. 21.

Men hvad de færreste uden for jægerkredse måske ved, så er den produktive forfatter også passioneret jæger. Han udgiver i perioden 1832-36 jagttidsskriftet *Diana* i hæfteform. Det bliver en klassiker i dansk jagtlitteratur og genoptrykkes i samlet form i 1850'erne i to udgaver.

Blichers ræv er både jægerens og digterens ræv. Jagtfortællingerne kommer til at danne skole i dansk jagtlitteratur og består af en historisk gennemgang af jagten, vildtet og suppleres undervejs med en lang række små og indimellem vittige jagthistorier.³⁷ Blicher gennemgår rævens anatomi og dens slægtskab i hundefamilien, som han dvæler ved. Her fremhæver han modsætningsforholdet i "det Fjendskab, som hersker mellem ham og denne" og fortsætter med at citere ordsproget "Frænde er Frænde værst, sagde Ræven, da de røde hunde vare efter ham", som ifølge forfatteren både kan udlægges som en ironisk bemærkning og som en ganske nøgtern beskrivelse.³⁸ Rævens tre hovedfremtoninger fremhæves (efter tysk inspiration): Røde ræve, sølv-ræve og sortræve – hertil kommer også såkaldt korsræve, med "Stribe langs hen ad Ryggen", hvide og blå arktiske ræve.³⁹ Adfærd og reproduktion beskrives også grundigt. Når det kommer til rævens "Næringsmidler", er Blichers jæger-vinkel tydelig. Han under den gerne insekter og gnavere, men når det kommer til dens kærlighed til fugle og harer, tager han det mere ilde op; så er ræven en tyv, der huserer blandt vildtet med et voksende synderegister, selvom der skinner en form for gensidig jægerrespekt igennem beskrivelsen af rævens jagtteknik på haren, "som vi tobenede Jægere, nærmer sig i Snirkelgang; maaske har vi lært det af ham." Og det bliver bestemt ikke bedre, når det kommer til "hans Myrderi blandt det Tamme". Her ærgrer han sig over, at man ikke kan bruge "Gjengældelsens Ret (...); thi han Kjød smager, som han selv lugter."⁴⁰ Sygdommene ræveskab og rabies omtales og beskrives – i det sidste tilfælde kaldet vandskræk.⁴¹

Rævens karakter kan ifølge forfatteren indbefattes i et ord: listighed – selvom den karakteristisk nok er overdrevet "saavel til at stjæle – som jo er hans Levebrød – som til at hytte sin Pels for Jægeren, viser han mere Overlæg, Indsigt og presence d'esprit, end vore andre firbenede Gavtyve."⁴² Men modig er ræven ikke – "hans Mod er kun Fortvivlelsens."⁴³ Blicher bevæger sig videre i en række myteaflivninger, herunder myten om at ræve ikke kan tæmmes. Selv tiger og hyæne kan overvindes og "maa vige for Menneskets Skarpsind og Udholdenhed."⁴⁴ Jagtformer på ræven gennemgås

37 Se fx Justesen, H. E. F. 1889. *Haandbog for jægere*. København: Gyldendal. s. 23 der gør udstrakt brug af let omskrevne citater fra Blichers tekst.

38 Blicher 1859, s. 21.

39 Blicher 1859, s. 22.

40 Blicher 1859, s. 24.

41 Vandskræk eller hydrofobi, fordi den syge ikke kan synke på grund af kramper i halsmuskulaturen. Larsen, Klaus. 2023. *Hundegalskaben i Valløby*, Ugeskrift for læger – <https://ugeskriftet.dk/nyhed/hundegalskaben-i-valløby> (Besøgt 14/07 2025).

42 Blicher 1859, s. 25.

43 Blicher 1859, s. 26.

44 Blicher 1859, s. 27.

grundigt med fokus på jagtens indretning, deltagernes ideelle sammensætning. Her hedder det bl.a., at klappere, der deltager i klapjagt, helst skal være "Store drenge, som er de muntreste og raskeste til at holde ud."⁴⁵ Voksne eller aldrende folk, små-drenge og kvindfolk dur ikke.⁴⁶

Blicher fremhæver ræven som biologisk ikke-menneskeligt væsen i kontrast til forestillingerne om den. Det ligger forfatteren på sinde at fremstille ræven mere rigtigt, rensat for de værste myter og mærkelige historier, men han kan ikke slippe magien helt. Tydeligst når han fx sætter lighedstegn mellem rævens jagtteknik og den menneskelige jæger, mellem de ønskværdige klapperses nødvendige raskhed og princippet om gengældelsens ret i forhold til ræven; spiser han bondens høne, så spiser vi ham (hvis det ikke lige var, fordi han smager så dårligt!).

Blicher var i samtiden ikke kendt for at beklæde sine skiftende præsteembeder med stor begejstring. Hans mange og langvarige jagt- og vandreture på heden, hvor han stifter bekendtskab med høj – og især – lav, antager næsten karakter af vagabondering. Han er i en stor del af sin tilværelse tyngt af gæld og har svært ved at finde sig til rette på den plads i livet, hans omgivelser forventer af ham. Blicher er på sin vis selv en grænsefigur, der evner at bevæge sig gennem varierede landskaber og virkeligheder, og det ligger lige for at læse Blichers eget liv ind i hans fremstilling af ræven i teksten – til trods for forfatterens bestræbelser på at fremstille ræven mere direkte og ærligt.

Weismann – forstmand, jæger og forfatter

Forstmand, forfatter og jagthistoriker Carl Weismann (1871-1944) slår post-domesticitetens tone an med patos og nostalgi i sin bog *Ræven* fra 1929. Han beskriver skønne danske sommeraftener ved bøgetræet, indhyllt i naturen med ræveunger og grævling, elverpigidans og mosekonebryg. Her betragter børnene i fortællingen i skjul stuepigen Karen, der drillende snupper mønter fra karlen Jens. Men "nu slaas Karen og Jens ikke mere om 25 Ører, men kører i deres egen fine Bil, naar de besøger det gamle Land."⁴⁷ Men blev den hjemvendte ungdom spurgt om deres oplevelser i øvrigt, svarer de, at de ikke har oplevet noget særligt, blot ræveungernes leg. Ikke noget særligt, for det ser de jo så tit. Men alligevel nok til at præge dem senere i livet med indtryk, de aldrig glemmer, lader forfatteren forstå. Weismann, der er af en familie af forstfolk – hans far var skovrider i Boller Skovene – beskriver sandsynligvis sin egen opvækst i teksten. Han fortsætter i en melankolsk tone: "nu er den vrang Bøg for længst fældet og Rævene skudt bort, taget på Gift og i Sakse, og Rævebankens mange

45 Klapjagt er en jagtform, hvor vildtet "klappes" (drives) frem mod i forvejen posterede skytter. Klapjagt drives normalt med et ca. 1:3 forhold mellem skytter og klappere, hertil et antal apportører med hunde.

46 Blicher 1859, s. 28.

47 Weismann 1929, s. 21.

Rør og Gange, hvor utalte Generationer af Mikler er kommen til Verden, er sunket sammen eller stoppet med Jord og Løv.”⁴⁸

Weismann har flere ærinder i bogen, som på mange måder er en blandet affære i skiftevis essaystil med naturnære betragtninger, skiftevis natur- og jagtpolitisk kampskrift og skiftevis symbolsk dyrefortælling. Hans klare negative holdning til dels liberaliseringer af jagtloven, og dels den hensynsløse efterstræbelse af ræven og rovvildt generelt, står tydeligt at læse. Weismann placerer sig i klar konservativ opposition til den gængse holdning i sin tid. Hovedfortællingen handler om to rævehvalpe, der tages ind i hjemmet af en bondefamilie. Rævehvalpenes mor har såret bondens hund dødeligt i rævegraven – og siden lader hun selv livet som følge af bondens hævnaktion. Bonden skåner i første omgang hvalpene i håbet om at kunne tjene en skilling på at sælge hvalpene, men Mikkelt og Line, som de to hvalpe kaldes, vokser op i familien og bliver et kendt fænomen på egnen. Skæbnen vil – naturligvis, fristes man til at skrive – at begge ræve møder deres endeligt for enden af geværløbet ført af en udefrakommende, nyttilflyttet karl, der udnytter jagten på frijagtsarealet. Men

”det var ventet, at det maatte gaa som det gik. Forholdene her hjemme er altfor smaa til at vilde Dyr kan faa Lov at leve, naar de holdes tamme i nogenlunde fri Tilstand, og Miklerne delte blot skæbne med vore andre tæmmede vilde Venner, Ravn og Krage, Musvaage, Ilder og Maar.”⁴⁹

Weismanns standpunkt og fortolkning er på sin vis udtryk for en konservativt, dannet eller elitær tilgang til emnet, som nok er på forkant med tiden. Men det afspejler også den tiltagende urbanisering, hvor byens naturbrugere er godt på vej til at overhale den traditionelle naturbruger på landet.⁵⁰ Weismann er ansat som skovrider på henholdsvis Fussingø, Lindenberg og Mylenberg under lensgreve C. G. E. Schimmelmans ejerskab frem til 1922, hvor sønnen overtager. Han har i perioden frie hænder, men tager to år efter den ældre greves død sin afsked, fordi han ikke kan forlige sig med forholdene efter ejerskiftet.⁵¹ Weismann bosætter sig herefter i Kgs. Lyngby, og det er fra denne tid og frem, at størstedelen af hans udgivelser bliver til.

Bent Jørgensen – dyrenes videnskabelige ambassadør

”At være snu som en ræv, er noget, der er forbeholdt mennesker,” skriver zoolog, forfatter, naturvidenskabelig formidler og direktør for Københavns Zoo gennem 15

48 Ibid.

49 Weismann 1929, s. 43.

50 I 1930 fordeler Danmarks befolkning sig med henholdsvis knap 44% af befolkningen i byerne (hovedstaden og provinsbyerne) og 56% på landet (sognekommuner) iflg. Danmarks Statistik.

51 Heinrich Carl Schimmelman (1890-1971) arver Lindenberg og Mylenberg ved faderens død. H. C. Schimmelman dømmes efter 2. verdenskrig for landsforræderi p.g.a. sin tilknytning til nazistpartiet og får en del af sine ejendomme konfiskeret af staten. Desuden opslaget ”C. Weismann” på lex.dk (opr. Dansk biografisk leksikon) – https://biografiskeksikon.lex.dk/C._Weismann (Besøgt 15/7 2025).

år, Bent Jørgensen (1933-) i *Den ny bog om ræven* fra 1996. Jørgensen er passioneret zoolog og udgav allerede som 17-årig det hjemmeproducerede blad *International Zoo News*, som levede videre i mere end 50 år på nye hænder. Han har en omfattende liste af zoologiske populærvideenskabelige publikationer bag sig, som også tæller flere udgivelser oversat til andre sprog.

Jørgensens bogtitel afslører, at det ikke er første gang han behandler emnet. 20 år tidligere, i 1976, udgiver Jørgensen sin første bog om ræven. Forfatterens fascination og beundring for dyret skinner igennem flere steder: "Ræven er det eneste af vore rovdyr, der har kunnet holde stand over for mennesket (...) Den har ikke ladet sig røre af, at der er blevet dobbelt så mange danskere i de sidste hundrede år, og at bebyggelsen har bredt sig ud over landet. Tværtimod – den har vendt udviklingen til sin fordel og er oven i købet begyndt at flytte ind i byerne. Ræven klarer sig ikke, fordi den er snu, men fordi den er opportunist."⁵² Jørgensens tekst kan læses som det fuldt udviklede post-domesticerede samfunds fremstilling af ræven. Her er ræven, trods sit titusindårige evolutionsmæssige parløb med mennesket, entydigt placeret i naturen, godt og grundigt 'entzaubert', selvom den 'natur', den bevæger sig i, er et menneskeskabt miljø. Ræven tillægges her også en slags symbolsk trodsig natur; den holder stand over for mennesket, og den vender udviklingen til sin fordel. Her kan vi så alligevel læse en form for snuhed ind i Jørgensens karakteristik, som vi kan genkende fra de foregående rævekaraktistikker; evnen til at sno sig og tilpasse sig. "I Danmark føler ræven sig hjemme næsten alle steder," hedder det, og det er i en sådan grad, at Jørgensen opstiller en modsætning mellem den oprindelige tætte, vidstrakte skov, som i virkeligheden kan rumme langt færre ræve end kulturlandskabet, der "er en gave til ræven, ligesom det er det til mange andre danske dyr."⁵³

Om ræven som påstået skadedyr skriver Jørgensen: "... at tale om ræven som skadedyr, fordi den roder i havens blomsterbede, eller fordi den snupper en fasan eller en hare i den natur, som den må have samme ret til som os – det er et udtryk for en forarmelse i vort forhold til naturen,"⁵⁴ og her er han sådan set helt på linje med den erfarne jæger Arvid Johansen, som med uforbeholden beundring for ræven, i andet bind af sit grundige tobindsværk om jagt og vildtforvaltning, 60 år tidligere, skriver: "Mikkel er en Pryd paa Vildtparaden. Han er et stykke Vildt, som det er enhver Jæger værdigt at jage." Selvom ræven både er en røver, en tyveknægt og en jæger, så er han et af de Dyr, som bedst forstaar at undgaa Menneskets Efterstræbelser, ja i saa høj Grad forstaar han det, at han kan bygge sit Bo, sætte sin Yngel og tage sin Føde klods op ad Gennemsnitsjægerens Bopæl og endda bjerger baade Kuld og Pels. Hatten a' for ham!"⁵⁵

52 Jørgensen 1996, s. 10.

53 Jørgensen 1996, s. 32.

54 Jørgensen 1996, s. 121.

55 Johansen 1934, s. 45.

Ræven og grænserne

Vi følger i det foregående rævespor på tværs af menneskeskabte tider og steder – fra Döbel, over Blicher, til Weismann og Bent Jørgensen – strækkende over mere end 250 år fra 1750'erne og frem til årtusindeskiftet for at se, hvordan rævens rolle som grænsefigur udvikler sig på tværs af tid gennem analyser af ovenstående tekster. Når det kommer til menneskets evner til at tænke og dermed beskrive ikke-menneskelige væsener – i hvert fald ræven – viser det sig at være en udfordring for rækken af forfattere at tænke uden for de rammer og kategorier, vi i forvejen har placeret ræven i – på et meget tidligt tidspunkt i historien.⁵⁶

Bulliets semi-strukturelle periodisering i domesticitet og post-domesticitet kan måske nok være overordnede rammer at tænke i, og understøtter forståelsen af menneskers overordnede, tidsbundne tilgang til- og opfattelse af andre medvæsener. Men når Bulliets periodisering ikke er helt uproblematisk som ramme, skyldes det især den meget brede, essayistiske pensel, han arbejder med. Perioderne er temmelig uklart afgrænsede, og det vanskeliggør en mere præcis anvendelse og læsning. Hans tilgang er udpræget angelsaksisk og fokuserer på tendenser og udvikling i den vestlige verden – som nævnt især den amerikanske og den engelske. Inden for rammerne af domesticitetens epoke tænker Döbel og Blicher i flydende overgange mellem mennesker og ikke-mennesker. Den første mere end den anden. Döbel kobler umiddelbart sine egne og personlige oplevelser og læser dem ind i en fortælling, hvor ræven både kan være et symbol, et menneske og et ikke-menneske. Blicher er videre i, hvad der senere er betegnet som poetisk realisme, og vil gerne have ræven placeret i "Systemet" som et væsen, der er tydeligere adskilt fra mennesket.⁵⁷ Myter og skrøner bør afsløres. Men han er ikke helt klar til at slippe den gamle ræv.

Både Döbel, Blicher og Weismann tænker og skriver sig uforbeholdent sammen med ræven. De tre forfattere, som hver især på deres måde selv er grænsefigurer – eller i hvert fald grænsesøgende – i liv og handling, spejler sig i rævefiguren som kendt analogi og symbol, men også som væsen, hvis egenskaber de skiftevis respekterer, fascineres af og fordømmer. Bent Jørgensen er til dels koblet fri af den gamle ræv. Og dog kan han ikke undgå at forholde sig til de samme kategorier og beskrivelser. Jørgensens nye ræv er til gengæld udtryk for en form for paradoks balance, hvor den vilde, utæmmede natur har det allerbedst i det tæmmede kulturlandskab. Tricksteren er ganske vist i biologens begrebsapparat blevet til en opportunist, men det ændrer ikke på, at det bedste eksempel på den udvikling, han kan komme i tanker om, netop er ræven.

Især når det kommer til sammenhængen mellem dyr eller ikke-menneskelige væsens relative betydning i menneskets forestillingsverden sammenholdt med den

56 Jf. afsnittet "Den mytologiske og litterære ræv" herover.

57 Blicher 1859, s. 21.

stigende grad af objektivisering af husdyr, er Bulliets periodisering for simpel. Hverken jægere eller naturvidenskabsfolk kan forholde sig til ræven uden også at forholde sig til tidligere kategoriseringer og rammesætninger. De kan heller ikke forholde sig til den uden at forholde sig til sig selv. Det er måske også en afgørende del af Haraway og Tsings pointe, når de fastholder, at menneskets natur helt grundlæggende er et mellemartstligt fællesskab.⁵⁸ Haraways begreb "Becoming-with" er udtryk for en kompleks, sammenfiltrende og asymmetrisk proces, som til trods for en slagside til menneskets fordel, gør det vanskeligt at skille dyret fra mennesket – og i særdeleshed omvendt. Bulliets antagelse omkring det omvendt proportionelle forhold mellem dyrenes betydning og vægt i menneskets forestillingsverden på den ene side – og modernitetens fremmedgørende effekt i forhold til dyr på den anden, forekommer af samme årsag for generaliseret. Det mellemartslige fællesskab består også i det såkaldt moderne. Det ændrer ganske vist form, og forståelser og betydninger bliver andre, men som Bent Jørgensens tekst demonstrerer, betyder det ikke nødvendigvis, at det ikke-menneskelige forsvinder, men snarere opstår en forskydning, æstetisering og idealisering af den ægte vilde natur, nærmest i opposition til menneskets omsiggribende indflydelse. Men trods fokusskiftet udfylder ræven fortsat rollen som grænsefiguren, der kan bevæge sig mellem verdener og rum.

Hvor er nu ræven blevet af? Ræven har hele tiden været der. Som anført indledningsvist er min undersøgelse i sin essens med mennesket i centrum. Det er et grundvilkår, at vi forstår og fortolker andre væsener, gennem sanser og sprog, der er tilgængelige for os. Men det er i lige så høj grad et grundvilkår for ikke-menneskelige væsener, at de ikke er historisk bevidst handlende aktører isoleret set, men netop kun i sammenhæng med andre og andet. Ræven har ikke invaderet menneskets verden – eller er en nytilkommer i den. Den har hele tiden været en del af den. Mennesket har transformeret landskaber og omgivelser med skiftende formål og ambition – og ræven er fulgt med. Som vi har set, og som Bühler også pointerer, er det langt fra kun i politiske og litterære tekster, at ræven anvendes symbolsk.⁵⁹ Populærvidenskabelige fremstillinger og jagtmanualer går heller ikke fri. Fordi ræven – i menneskeøjne – lever på grænsen mellem natur og kultur, dag og nat, tam og vild, så modsætter den sig på sin vis menneskets kategoriseringer og grænsedragninger – for den er hverken eller. Den bliver ved med at bevæge sig og leve mellem, over og omkring de grænser, vi forsøger at forstå den gennem.

Er det overhovedet muligt at skrive historie om dyr, der ikke overvejende kommer til at handle om mennesker, spørger historiker Anne Katrine Gjerløff lidt retorisk i 2012 i sin artikel om dyrs roller i Danmark i 1800-tallets afslutning.⁶⁰ Måske ikke. Men det omvendte spørgsmål kan med lige så stor ret stilles: er det overhovedet muligt at skrive historie om mennesker, der ikke også kommer til at handle om dyr?

58 Tsing 2012, s. 144.

59 Bühler 2013.

60 Gjerløff 2012, s. 396.

I 1947 udkom Christian Dahlerup Koch med *Den gode gamle rævebog*.⁶¹ Den består af de samme rævefortællinger, som genkendes fra middelalderens rævebog – med justeringer og tilpasninger til børn, som er bogens primære målgruppe. Den er udkommet i adskillige udgaver siden. Dahlerups rævebog slutter godt for ræven – med en stor fest: ”Og sidenhen begyndte Mikkell i sit nye embede som statsministerræv – det betød, at han satte sig op bag statsministerens ene øre”, men som vi har set, nøjes Mikkell ikke kun med statsministre eller andre notabiliteter; han har en evne til at snige sig ind i tanker og forestillinger hos mange af os, høj som lav.⁶² ”Nogen siger, at dér sidder han endnu” afslutter fortælleren i *Den gode gamle rævebog* – og meget tyder på, at han nok heller ikke springer ned lige med det samme!⁶³

Referencer

- Atkins, Peter. 2012. *Animal Cities: Beastly Urban Histories*. Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315567167>
- Baumann, C., Bocherens, H., Drucker, D. G. & Conard, N. J. 2020. “Fox dietary ecology as a tracer of human impact on Pleistocene ecosystems.” *PLOS ONE* 15(7): e0235692. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0235692>
- Blicher, S. S. 1859. *Et Skrivt for Jagtelskere*. 2. udg. Randers: J. M. Elmenhoff & Søn.
- Brand, Adele. 2019. *The Hidden World of the Fox*. William Collins.
- Bulliet, Richard. 2005. *Hunters, Herders, and Hamburgers: The Past and Future of Human-Animal Relationships*. Columbia University Press.
- Bühler, Benjamin. 2013. *Zwischen Tier und Mensch: Grenzfiguren des Politischen in der Frühen Neuzeit*. München: Wilhelm Fink Verlag. DOI: <https://doi.org/10.30965/9783846754528>
- Döbel, Heinrich Wilhelm. 1754. *Neueröffnete Jäger-Practica oder der wohlgeübte und erfahrene Jäger: darinnen eine vollständige Anweisung zur ganzen Hohen und Niedern Jagd-Wissenschaft in vier Theilen enthalten*. Leipzig.
- Ferris, Iain. 2018. *Cave Canem: Animals and Roman Society*.
- Gjerløff, Anne Katrine. 2012. “Offer, fjende, frænde, føde: Dyrs roller i Danmark i 1800-tallets slutning.” *Historisk tidskrift* 132(3). Sverige.
- Haraway, Donna. 2008. *When Species Meet*. University of Minnesota Press.
- Haraway, Donna. 2016. *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Duke University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv1lcw25q>
- Johansen, Arvid. 1934. *Jagtreviret*. I–II del. København: Forlaget Naturvenner.
- Jørgensen, Bent. 1996 (opr. 1976, revideret 1996). *Den ny bog om ræven*. Naturens Verden, på Rhodos.

61 Koch 1947.

62 Koch 1947, s. 82

63 Ibid.

- Kalof, Linda (red.). 2017. *The Oxford Handbook of Animal History*. New York: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199927142.001.0001>
- Kanstrup, Niels. 2021. "Jægerens natur." I *Hvilken natur? En antologi om natursyn og natur i Danmark*, 173–180. Odense: Biologiforbundet.
- Koch, Christian Dahlerup. 1947. *Den gode gamle rævebog*. Ill. Ole Byskov. København: Erichsen.
- Koselleck, Reinhart. 2005. "Der Aufbruch in die Moderne oder das Ende des Pferdezeitalters." I *Historikerpreis der Stadt Münster. Die Preisträger und Laudatoren von 1981–2003*, red. Berthold Tillmann. Münster: Stadt Münster, 159–174.
- Latour, Bruno. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Laursen, Jesper. 2009. *Herregårdsjagt i Danmark*. Gad.
- Maher, L. A., Stock, J. T., Finney, S., Heywood, J. J. N., Miracle, P. T. & Banning, E. B. 2011. "A Unique Human–Fox Burial from a Pre-Natufian Cemetery in the Levant (Jordan)." *PLOS ONE* 6(1): e15815. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0015815>
- Meltofte, H., Dinesen, L., Boertmann, D. & Hald-Mortensen, P. 2021. "Danmarks fugle gennem to århundreder: Udviklingen i Danmarks yngle- og trækfuglefauna siden år 1800 i relation til landskabs-, klima- og samfundsændringerne." *Dansk Ornitologisk Forenings Tidsskrift* 115(1).
- Pagh, Sussie. 2008. "The History of Urban Foxes in Aarhus and Copenhagen, Denmark." *Lutra* 51(1): 51–55. Arnhem: Wageningen.
- Rasmussen, Halfdan. 2013 (1967). *Halfdans ABC*. København: Forlaget Carlsen.
- Raulff, Ulrich. 2015. *Das letzte Jahrhundert der Pferde: Geschichte einer Trennung*. München. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406682452>
- Reshef, H., Anton, M., Bocquentin, F. m.fl. 2019. "Tails of Animism: A Joint Burial of Humans and Foxes in Pre-Pottery Neolithic Motza, Israel." *Antiquity* 93(371): e28. DOI: <https://doi.org/10.15184/aqy.2019.165>
- Sayes, E. 2014. "Actor–Network Theory and Methodology: Just What Does It Mean to Say That Nonhumans Have Agency?" *Social Studies of Science* 44(1): 134–149. DOI: <https://doi.org/10.1177/0306312713511867>
- Trut, Lyudmila. 1999. "Early Canid Domestication: The Farm-Fox Experiment." *American Scientist* 87(2). DOI: <https://doi.org/10.1511/1999.20.160>
- Tsing, Anna. 2012. "Unruly Edges: Mushrooms as Companion Species: For Donna Haraway." *Environmental Humanities* 1(1): 141–154. DOI: <https://doi.org/10.1215/22011919-3610012>
- Weismann, C. 1929. *Ræven*. København.
- Weismann, C. 1931. *Vildtets og jagtens historie i Danmark*. København: C. A. Reitzels Forlag.

Weigere, Herman. 1555. *En Ræffue Bog, som kaldes paa Tyske Reinicke Foss ...*
Lübeck.

Websteder

- Danmarks Vildtstatistik: *Udbyttet online siden 1941*. <https://fauna.au.dk/vildtudbytte/udbyttet-online-siden-1941> (Besøgt 9/ 7 2025)
- Englev, Karen. *En Ræffue Bog*. https://bornelitteratur.lex.dk/En_R%C3%A6ffue_Bog (Besøgt 8/7 2025)
- “Fukssvanser”, opslag i *ODS online*. <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=fukssvanser> (Besøgt 10/5 2025)
- “Weismann,” opslag i *Dansk biografisk leksikon (lex.dk)*. https://biografiskeksikon.lex.dk/C._Weismann (Besøgt 15/7 2025)
- “Heinrich Wilhelm Döbel,” opslag i *Sächsische Biografie*. [https://saebi.isgv.de/biografie/Heinrich_Wilhelm_D%C3%B6bel_\(1699-1746\)](https://saebi.isgv.de/biografie/Heinrich_Wilhelm_D%C3%B6bel_(1699-1746)) (Besøgt 1/7 2025)
- “Heinrich Wilhelm Döbel,” opslag i *Deutsche Biographie*. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz11470.html#ndbcontent> (Besøgt 1/7 2025)
- Larsen, Klaus. “Hundegalskaben i Valløby.” *Ugeskrift for Læger*. <https://ugeskriftet.dk/nyhed/hundegalskaben-i-valloby> (Besøgt 14/7 2025)
- De Llis, James (vært). Interview med Matthew Gandy. *Hermitix Podcast*, afsnit 198, “Natura Urbana and Urban Ecology with Matthew Gandy,” 28. juni 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=b0CUYWl5wSE> (Besøgt 9/7 2025)

English summary

Red fox, red fox! The fox and human nature

Through four case studies drawn from German and Danish popular-scientific and hunting literature published between 1754 and 2016, this article examines aspects of the historical relationship between humans and red foxes from a multispecies perspective. It demonstrates how this relationship has evolved over time. The analysis traces representations of the fox from the early modern period, when the fox, as a liminal figure, was portrayed as a complex and relatable being endowed with characteristics suggesting a shared essence with humans. The author follows this development into the post-domesticated present, in which the fox is increasingly depicted as firmly situated within the sphere of animals and nature. Today, the fox tends to be represented as clearly distinct from the human, yet still retains its role as a liminal figure negotiating the space between the human and the animal spheres.

Lasse Lukas P. Herskind is a PhD student at Aarhus University, specialising in prehistoric art. His work comprises a reassessment of engraved artefacts from the South Scandinavian Mesolithic (11.000-6.000 BP) through interdisciplinary and quantitative method development. ORCID: 0009-0009-1729-351X

Sofie F. Hellerøe is a trained zooarchaeologist and current PhD student at Aarhus University in Denmark. Her research focuses on the changing relationship between humans and animals (wild and domestic) across the transition from foraging to farming around 6000 years ago in South Scandinavia. ORCID: 0000-0001-9854-1312

Keywords: Multispecies archaeology, Mesolithic, Hunter-gatherers, Pine marten, human-animal relationships

MEANINGFUL MESOLITHIC MARTENS?

A Multispecies Reassessment of the Mustelid remains from Tybrind Vig, Denmark

The presence of pine martens at prehistoric hunter-gatherer settlements has predominantly been interpreted as evidence of fur harvesting. In line with recent decades' criticism of anthropocentric interpretations, this article revisits the interactions between pine martens and humans at the well-known hunter-gatherer site of Tybrind Vig (ca. 5600-4000 BC) on the island of Funen. The pine marten remains at Tybrind Vig have been interpreted as evidence of specialised hunting reflecting early fur economies: at this settlement, several pine martens were skinned and the remains discarded on the outskirts of the settlement. From a socio-zooarchaeological perspective, we question this one-sided economic interpretation and, on the contrary, pinpoint indications that this particular species was deliberately and respectfully deposited after being skinned. In doing so, we draw inspiration from recent trends in the interpretation of archaeological evidence and contribute to the picture of animal-human relations in our distant past.

Introduction

The pine marten (*Martes martes*), a forest-dwelling mustelid, has a long history of interactions with humans. Following a southern European refuge during the last ice age, the species is thought to have been an early settler of reforested areas and a staple part of most European biotopes ever since the establishment of dense woodlands.¹ Throughout this period, remains of pine martens are frequently found in association with human activities, though in varying numbers. Scholars have proposed that in some Danish Late Mesolithic contexts (5400-3950 BC), pine marten exploitation seems to have intensified and taken the form of specialised hunting.² This interpretation is linked to the notion of a Late Mesolithic ‘complexification’ of the hunter-gatherer lifestyle, including delayed-return economic strategies (i.e., increasing investment of effort over time, such as storage, permanent fishing structures and trapping systems, resulting in wealth accumulation) and incipient social stratification. Previous research has proposed that the increase in fur-bearing animals in hunter-gatherer settlement contexts reflects an intensification of fur economies, as taphonomic and cut mark analyses have shown that the pine martens were often only skinned and not butchered for consumption.³ These discussions of Late Mesolithic human-pine marten relations have thus primarily focused on economic incentives.⁴

In recent years, some archaeological subdisciplines have followed suit in the broader animal turn⁵, resulting in several critical theoretical perspectives such as multispecies archaeology and social zooarchaeology.⁶ These approaches have demonstrated the theoretical and practical possibilities of inferring ‘meaningful’ human-animal relations in archaeological contexts. With relevance to pine martens, the common categorisation of ‘fur-bearing’ species has been critiqued for leading to automatic interpretations of fur exploitation when these animals are recovered in archaeological contexts.⁷

Quite certainly, human-pine marten relations have not been a constant through space and time. The necessary approach must therefore be to investigate micro-scale contexts independently before broader assumptions can be qualified. Following a brief presentation of our case study – the Danish Late Mesolithic site of Tybrind Vig – this study provides a fresh perspective on human-pine marten interactions in the past through a framing of multispecies theory. By reassessing the archaeological evidence in light of both ecological and ethological knowledge of pine martens and further

1 Croose et al. 2013; Maroo and Yalden 2000; Sommer and Benecke 2004.

2 Andersen 1995, p. 51; Andersen 2013; Richter and Noe-Nygaard 2003.

3 Andersen 1995, p. 13; Richter 2005, p. 1230.

4 Aaris-Sørensen and Andreassen 1992, p. 36; Charles 1997, p. 266; Holliday 1998; Price 1983, pp. 766-769; Rowley-Conwy 1995, p. 92.

5 Andersson Cederholm et al. 2014; Weil 2010.

6 Overton and Hamilakis 2013; Pilaar Birch 2018; Russell 2012.

7 Overton 2016.

informed by ethnographic examples, we aim to confront the animal-as-resource perspective and hopefully ignite new ideas and discussions of how humans and animals interacted in the past, and how we might learn from this in the present.

The multispecies critique

The multispecies critique,⁸ situated within the broader ‘animal turn’,⁹ is in essence a critique of the Western, Cartesian nature/culture divide that still permeates the humanities as well as the social and natural sciences.¹⁰ In this traditional paradigm, non-human entities are often treated as a static background to dynamic changes in human culture.¹¹ Much like the recent flourishing of feminist and indigenous approaches, the focus on nonhuman animals gives voice to a historically downtrodden party.¹² This viewpoint is evidently tied up with contemporary political and ethical movements.¹³ Yet, compelling evidence has in recent years stacked up in support of nonhuman animal aesthetics, sentience, agency, etc.¹⁴ The acknowledgement that non-human animal behaviour and characteristics have fundamentally co-shaped human history and prehistory¹⁵ has paved the way for new archaeological perspectives. One such perspective is social zooarchaeology, which constitutes a branch of the broader multispecies critique. In the following, social zooarchaeological notions relevant to our Late Mesolithic pine marten study are outlined.

Walking larders and furbearers

Social zooarchaeology has voiced epistemological concerns regarding traditional zooarchaeological practice. This field has traditionally focused on species identification, quantification and human utilisation of animals as resources and sources of raw material. Such approaches can be highly relevant for understanding past human diets, yet it is argued that they do not holistically portray of how humans and non-human animals interacted in the past.¹⁶ As Overton and Hamilakis phrase it, the implicit conception of animals as ‘walking larders’ denies animal agency and auto-

8 e.g., Haraway 2007.

9 see Andersson Cederholm et al. 2014.

10 Latour 1991/2006.

11 Armstrong Oma 2018, p. 2; Overton 2016, p. 571; Overton and Hamilakis 2013, p. 115.

12 Weil 2010, p. 2.

13 such as ‘animal liberation’, see Singer 2015.

14 Edelblutte et al. 2022, p. 8; Proctor 2012, pp. 632–635; Watanabe 2013.

15 e.g., Fudge 2013; see also Brittain and Overton 2013.

16 Boyd 2017, p. 205; Russell 2012, p. 7.

my.¹⁷ Similar to the critique of the classification of large ungulates as ‘meat’ animals is the categorisation of ‘fur-bearing species’. These fur-bearing species, including fox, badger, otter, beaver, pine marten etc., have historically been valued for their furs and subjected to massive harvesting.¹⁸ Overton argues that the ‘fur-bearing’ categorisation itself leads to automatic interpretations; the contemporary reduction of animals to economic potential – valuable fur – fed by the capitalist market structure that shapes current Western world views, might erroneously affect our understanding of human-nonhuman relationships in past societies.¹⁹

The utilitarian approach to past animals has been supplemented with a symbolic one: As formulated by Lévi-Strauss, animals may not only be ‘good to eat’ and ‘good to use’, but also ‘good to think with’.²⁰ Our hunter-gatherer past contains many examples that humans did indeed ‘think with’ animals in complex ways – most famously exemplified by the antler headdresses of Star Carr,²¹ which has been used to infer Mesolithic animistic ontologies. However, this acknowledgement of non-human symbolic significance has been critiqued as merely extending utilitarian reductionism to symbolic reductionism.²² Alternatively, it is proposed that a holistic understanding should rest on the acknowledgement that human societies are in fact ‘web-of-species’ societies in which many species take part in co-shaping and cohabiting the world.²³ This framing is applicable across spatial and temporal dimensions but can be assumed to be especially pertinent for hunter-gatherer societies.

Redressing nonhumans as dynamic subjects cannot be done through a change in discourse alone, but equally importantly through methodological adjustments. As Overton and Hamilakis grant, the traditional zooarchaeological methods should not be abandoned; the static quantification of an animal is still relevant but should be complemented with an appreciation of the dynamicity of the specific animal.²⁴ This includes ecological, ethological and ethnological considerations. Social zooarchaeology in practice also entails placing non-human agents at the same influential level as the human agents: in what sensorial and emotional setting did the two species meet; what were the salient features of this interspecies meeting; and how did these agents shape each other’s behaviour? Not all of these questions can be answered unambiguously – especially not in a prehistoric setting – but recognising the importance of

17 Overton and Hamilakis 2013, p. 116.

18 Bridgen 2023.

19 Overton 2016.

20 Lévi-Strauss 1963, p. 89.

21 Starr Carr is a prominent Early Mesolithic archaeological site in northeastern England, well-known for the finding of 24 red deer ‘frontlets’, i.e., the top part of the skull with still-attached antlers. It is widely agreed that these frontlets were worn by humans and associated with shamanistic/animistic ritual practices. Conneller 2004.

22 Hill 2013, p. 118; Overton 2014, p. 61; Overton and Hamilakis 2013, p.114.

23 Armstrong Oma and Goldhahn 2020; Harris and Cippola 2017, pp. 162-163; Hussain et al. 2022, pp. 3-4; Overton 2018a.

24 Overton and Hamilakis 2013, pp. 118-119, p. 136.

these aspects helps us recognise that human actions are fundamentally co-shaped by non-human individuals.

In conclusion, multispecies archaeologies voice the suspicion that our modern perception of nonhuman animals as resources poses a bias on our interpretation of past lifeways. We here test whether this is the case for the specific context of human-pine marten interactions at Late Mesolithic Tybrind Vig. In line with this theoretical framework, a review of pine marten species characteristics will qualify the following discussion.

Pine marten ecology, ethology and ethnographic human-fur animal interactions

The pine marten (Ill. 1) is a salient animal in both appearance and behaviour. The species is native to Eurasia and favours mid- to late-successional forests,²⁵ weighing 1-2kg and measuring ca.70 cm from head to tail (males being slightly larger than females). Its semi-retractable claws – unique among mustelids – allow it to navigate complex vertical and horizontal structures, using both underground and arboreal cavities for denning and nesting.²⁶ A generalist predator, its diet includes voles, mice, fruits, insects, and birds, varying with seasonal availability.²⁷ Pine martens exhibit a cathemeral activity pattern, shifting between nocturnal and diurnal depending on competition and other factors.

Maroo and Yalden estimate British pine marten populations were 40 times higher in the Mesolithic than today²⁸ – perhaps unsurprising given the generally richer ecological conditions. A similar ratio likely applied to South Scandinavia. Due to the species' elusive nature and survey limitations, modern density estimates remain uncertain,²⁹ ranging from 0.1-1.75 individuals/km² across Europe, with some studies outside this range.³⁰ In Sweden, 15 individuals were documented within 5 km².³¹ Mesolithic densities likely approached the upper end of this range, though territorial behaviour imposes natural limits.

Pine martens mature late and produce small litters, making them vulnerable to overexploitation, as historically documented.³² Such overexploitation is directly linked to the historically valued, brown fur coat – an aesthetic feature of the pine marten which has likely always appealed to the human eye. Compared to other mustelids,

25 Proulx et al. 2005, p. 23.

26 Brainerd et al. 1995, p. 154.

27 De Marinis and Masseti 1995, p. 148.

28 Maroo and Yalden 2000, p. 246.

29 Birks et al. 2005, p. 249.

30 Manzo et al. 2011, p. 169; Sheehy et al. 2014, p. 229; Zalewski and Jedrzejewski 2006.

31 Lindström 1997, p. 39.

32 Helldin 2000; Macpherson and Denman 2015.

III. 1 The European pine marten
(*Martes martes*) Image: Caroline
Legg, CC-BY-2.0

pine martens are rarely encountered by humans, due to their lower adaptability to human-altered environments.³³ While it is unclear if this held true in the Mesolithic, encounters were likely seldom despite higher animal densities.³⁴ While contemporary literature focuses on fur utilisation, population surveys, and conservation,³⁵ the subjective and emotional history of human-marten relations remains ill-described. The characterisation of mustelids as ‘pests’, however, is distinctively modern, likely linked to predation on domestic poultry and similar invasions of the human agricultural world.³⁶ Conversely, ethnographic accounts associate pine martens with courage, agility, and ferocity, and traditional Mediterranean nicknames given to mustelids are associated with elegance and femininity.³⁷ As emphasised by Broch, indigenous marten trapping strategies in certain North American traditions are inextricably linked to an ethological and emotional understanding of the animal. These practices involve ascribing human-like agency to the martens, in observed behaviour as well as in mythologies. This forms an ethological understanding which is directly used in hunting and trapping.

The ethnographic study of the James Bay Cree (The Waswanipi community, Eastern Canada) provides significant insights into a long-standing human-fur bearer relationship which extends beyond economic considerations, incorporating sophisticated management and moral frameworks.³⁸ The study reviews how contemporary James Bay Cree hunters use and manage fur-bearer populations, noting that they collect information and evaluate their traditional hunting knowledge based on indicators of game population condition similar to those used by biologists. The Cree system

33 Balestrieri et al. 2018, p. 297; Overton 2018b, p. 217.

34 Proulx and Santo-Reis 2012.

35 Harrington et al. 2017, p. 190.

36 Birks 2017, p. 43; Harrington et al. 2017, p. 190; Mudappa 2013, p. 492.

37 Broch 2009.

38 Feit 1986.

of hunting territories is crucial for organising decisions about where and how many animals to hunt, and stewards monitor game populations to guide hunting efforts. Their practices demonstrate rotational use of territories and adjusted harvesting levels based on perceived population trends, leading to stable game populations over time. Crucially, the Cree worldview described by Feit includes “*conceptions of the moral bonds between men and animals*”.³⁹ Animals are seen as having intelligence and will, and hunting success is understood as animals ‘giving themselves’ to hunters. This perspective entails reciprocal obligations for hunters, including responsible action, complete use of the animal, respectful treatment of its remains, and avoiding excessive killing for sport or greed. This cultural view informs their practices, fostering a morally significant relationship of accountable behaviour between humans and animals. Hunting decisions are thus tied to the perceived condition and ‘intentions’ of the nonhuman populations, with hunters potentially changing methods or ceasing hunting if animals are not ‘giving themselves’.

This ethnographic example underscores the potential for complex, ethically laden human-animal relationships in hunter-gatherer societies, especially concerning animals valued for resources like fur. It suggests that interpretations of past interactions, such as those with pine martens, should similarly consider the possibility of deep ethnological understanding and moral frameworks that govern hunting and the treatment of animal bodies, rather than focusing solely on a modern economic evaluation. As Feit notes, such indigenous management practices and systems are likely more common than previously recognised in various Native communities.⁴⁰ With this perspective, we suggest that other non-agricultural contexts of human-marten interactions – such as the prehistoric case study presented in the following – are more plausibly interpreted through a similar lens of anthropomorphism and genuine inter-species appreciation, rather than through a modern, Cartesian framework in which an animal is either prey or peer.

Case Study: Tybrind Vig

Located on the southwestern coast of present-day Funen, Denmark, Tybrind Vig is an iconic site of the South Scandinavian Ertebølle culture. Presently submerged under 2–3 meters of water some 200–300 meters offshore, the settlement originally lay on the shores of a sheltered lagoon, likely selected for its rich aquatic resources. Radiocarbon dates place its occupation between 5620–3710 cal. BC.⁴¹

Excavations from 1978 to 1987 were pioneering in the field of underwater archaeology and produced an extraordinary assemblage of material culture: lithic tools, bone

39 Feit 1986, p. 49.

40 Feit 1986, pp. 61–62.

41 Rasmussen 2013.

Species	NISP	MNI	Spatial distribution	Gnaw marks (NISP%)	Use (based on cut marks and breakage)
Human	?	4	Graves, otherwise scattered	0	none
Red deer	540	12	Scattered, sometimes in seemingly random concentrations	12	Skin, meat, marrow
Roe deer	209	7	Scattered	4	Skin, meat, marrow, tools
Wild boar	321	13	Scattered	6	Skin, meat, marrow
Pine marten	671	29	Four heaps	0	Fur
Polecat	42	3	Scattered	0	Fur (only one specimen with cut marks)
Otter	201	5	One articulated individual (represented by about a third of the bones), otherwise scattered	0	Fur, meat, marrow, brain
Wildcat	105	6	Unknown number of heaps	1	Fur, meat
Dog	58	5	Scattered throughout	5	Meat

Table 1. Selected mammalian species from Tybrind Vig, with information gathered from Trolle 2013. MNI: Minimum Number of Individuals. Species with NISP (Number of Identified Specimens, I) counts <5 (Aurochs, Wild horse, Fox, Water Shrew, Shrew, Red squirrel, Hedgehog & Water vole) are omitted.

and antler implements, dugout canoes, plant textiles, food remains, and a wide range of faunal material.⁴² Marine archaeological excavations are notoriously difficult, and to date, only about 10% of the site’s submerged refuse area has been excavated.⁴³ Pollen analysis points to a densely forested environment, with oak likely dominating the shoreline, corroborated by the discovery of oak trunks in the excavation area.⁴⁴ Other tree species included alder, hazel, elm, lime, and ash, with a reed belt likely occupying the shallow coastal waters.

The diverse faunal material from Tybrind Vig consist largely of what can be expected from a Late Mesolithic coastal occupation, with both marine, terrestrial, and avian species present.⁴⁵ The most anomalous feature of the assemblage is the high percentage of pine marten remains, which lies between 27-36%⁴⁶ of all mammalian remains from the locality (Table 1). This percentage dwarfs the general estimation that ‘fur-bearing’ species usually makes up 5% of the faunal material in South Scandinavian Mesolithic settlements,⁴⁷ inviting a closer inquiry into the potential significance of pine martens at this particular locality. While this case study focuses specifically on Tybrind Vig, comparable patterns at a small number of contemporaneous sites suggest that pine martens held cultural or practical importance across a wider region: the sites Agernæs, Vængesø III, and Ringkloster also show elevated relative frequencies

42 Bailey and Jöns 2020, p. 33.

43 Bailey et al. 2020, p. 52.

44 Andersen 2013, pp. 23–28.

45 see Trolle 2013 for a complete overview.

46 this uncertainty due to 243 bones where no distinction could be made between pine marten and polecat, Trolle 2013, p. 451.

47 Strid 2000, p. 5.

of pine marten remains and share distinctive characteristics such as clustered bone deposits and evidence of burning.⁴⁸ Though sites beyond Denmark, such as eastern Baltic Kääpa and Zvidze, exhibit different faunal profiles dominated by large game like elk,⁴⁹ their substantial absolute counts of pine marten remains further indicate that notable human engagement with the species was not geographically isolated.

These parallels suggest that Tybrind Vig should not be seen as an outlier, but rather as part of a broader set of practices and relationships involving pine martens in the Late Mesolithic. What distinguishes Tybrind Vig, however, is the quality of preservation and the depth of contextual information available, making it an ideal site for a focused reassessment of how this animal featured in human life at the time.

In sum, the Late Mesolithic archaeological site at Tybrind Vig is both internationally renowned and marks a central point in time for the development of marine archaeological excavation methods. Our understanding of the site remains dynamic, as contributions such as this one continually readdress the evidence from new theoretical and methodological angles. The following sections revisit the pine marten remains from Tybrind Vig from a social zooarchaeological perspective, exploring the possibility that human-pine marten relations were shaped not only by subsistence concerns but also by symbolic, social, or relational dimensions.

Revisiting the pine marten evidence of Tybrind Vig

Descriptions of the faunal material provide sufficient detail to assess how different species were treated at Tybrind Vig.⁵⁰ The pine marten remains are particularly notable: found in four clearly delimited heaps, all from the same temporal horizon ('Settlement B'), and radiocarbon dated to 4200–4100 cal. BC.⁵¹ These deposits are among the latest at the site. Three of the heaps were located close together, with a fourth 25 meters to the west. These structured depositions consisted of (at least) six, (at least) four, three, and nine (ill.2) individuals, respectively.⁵² However, as the minimum number of individuals (MNI) totals 29, it is not elaborated whether some animals were deposited elsewhere. This lack of detailed spatial documentation is likely due to the beforementioned methodological difficulties in this pioneering marine archaeological excavation. Only pine marten and wildcat were found in heaped deposits; the latter is mentioned only briefly and without context.⁵³

48 Andersen 1995, p. 31; Richter 2005.

49 Lõugas 2017, Table 4.1.

50 Richter 2005; Trolle-Lassen 1986; 1987; 1990; Trolle 2013.

51 Andersen 2013, p. 69–70.

52 Andersen 2013, p. 69.

53 Trolle 2013, p. 464.

III. 2 In-situ photograph of the westernmost heap of pine marten remains, containing nine individuals. Photo: Hans Dal, in Andersen 2013, 67.

A thorough zooarchaeological analysis of the pine marten material is provided by Trolle,⁵⁴ a brief summary provided here. No marten bones show gnaw marks, and visible cut marks on pine marten skulls, jaws, and pelvises indicate skinning. The absence of butchery marks renders it quite certain that the martens were not consumed. With only three preserved baculi, a detailed sex distribution is not possible. The age determination shows a predominance of juvenile individuals, evidencing seasonal preference of autumn capture. Some remains also show burned teeth and crushed skulls. These may point to ritualised treatment or to killing methods involving fire and blunt force.⁵⁵ Near one heap, a row of flat stones may have formed a human-made path through the reed belt.⁵⁶ As previously mentioned, the high number of pine martens and their spatial clustering have been interpreted as evidence of specialised fur hunting. The dominant interpretation frames the material as refuse from skinning events—corpses discarded whole, with fur left on the snout and paws:

“After skinning, the entire corpses, with fur intact on the paws and snout, were thrown out into the reed belt in the cove.”⁵⁷

“Apparently, several individuals were often flayed at the same time and the combined waste thrown out in a heap.”⁵⁸

The existing work on this material has largely focused on economic utility, and as the above quotes underline, we can suspect that a modern mindset of ‘waste disposal’ of non-useful animal parts may pose a bias to the general interpretations. The following theoretical framing is an attempt to remove ourselves from this animal-as-resource perspective, exploring alternative readings of the evidence through an anthropological lens.

54 Trolle 2013.

55 Richter 2005, pp. 1227–1230.

56 Andersen 2013, pp. 63–65.

57 Andersen 2013, p. 294

58 Trolle 2013, p. 454.

Discussing the pine martens found at Tybrind Vig

After presenting the archaeological evidence, we can now return to the social zooarchaeological framework – additionally informed by pine marten ecological and ethological considerations – and ask: does the archaeological evidence allow for more-than-utilitarian treatment of the pine martens, and how far can we go in establishing the nature of human-pine marten relations at this particular site? First of all, the existing interpretation regarding the economic value of the pine martens is strongly supported, primarily due to the placement of cut marks – the fur was a valued resource and likely used for the manufacture of clothing, pouches or similar purposes. As contemporary and historical sources attest, this species' fur is coveted by humans, and presumably this was also the case in prehistory.⁵⁹ The question is whether the evidence allows for interpretations beyond that.

Despite all the unknown factors concerning life at the Tybrind Vig settlement, we can gather that humans and martens were ecological neighbours – humans at the coastal settlement, and mustelids occupying the forested hinterland. In spite of this proximity, however, mustelids had to be actively sought out in their own nocturnal, boreal world; a strategic effort was necessary, one that included stealth and cunning – the same characteristics that martens themselves have historically been attributed with. Following this social zooarchaeological rendering,⁶⁰ we can assume that such salient human-animal encounters impacted how the marten were treated post-mortem – they had agency in death as well as in life. This allows us to revisit the archaeological evidence itself and reassess what it tells us about human-pine marten relationships. The following subsections readdress particular, taphonomic questions by coupling the archaeological evidence with the previously outlined ethological and ecological considerations.

How were the pine martens captured?

The exact method of pine marten capture at Tybrind Vig remains unknown. Two possibilities are discussed in the literature: arrows and traps. A club-headed arrow was recovered at the site, but no direct evidence links it to pine marten hunting.⁶¹ Trapping, however, is widely assumed, as Mesolithic groups were adept trappers, and traps are considered the least energy-intensive method for catching such elusive, nocturnal animals.⁶² The method of capture matters. Overton argues that trapping creates a dislocated, indirect encounter between humans and shy species—quite un-

59 see Harris 2014.

60 Overton and Hamilakis 2013, p. 116.

61 Andersen 2013, p. 149.

62 Overton 2014, p. 263.

like the more interactive hunting of large mammals like deer or boar.⁶³ The difficulty of hunting pine martens, paired with their high frequency at Tybrind Vig, suggests they were regarded as meaningful beyond mere resource value. Their agility, stealth, and other attributes may have rendered them salient to humans. In animist ontologies, such traits can be transferred to humans through formalised acts during and after the hunt.⁶⁴

Why were the pine martens subjected to specialised hunting strategies?

Pine marten remains make up approximately a third of the mammalian ‘Number of Identified Specimens’ (NISP) at Tybrind Vig, but given the limited excavation and long occupation span, these numbers should be interpreted cautiously. They primarily reflect a late phase of the site’s long period of habitation. Fur exploitation is the standard explanation when ‘fur animals’ appear in archaeological assemblages. Yet, during the Atlantic period (c. 8000-5000 cal. BP), temperatures were higher than today,⁶⁵ and thermal protection in the form of pelts was likely not essential for survival. Ordonez and Riede argue that cold stress had not been a limiting factor in this region since the early Holocene.⁶⁶ Economic motives – such as surplus production or trade with Neolithic communities⁶⁷ – are plausible, but they do not explain the formal deposition of remains,⁶⁸ which makes the deliberate choice to not eat them or feed them to their domesticated dogs even more puzzling. The treatment of pine martens shares more with that of humans than other animals (see Table 1); They were not eaten, show no gnaw marks, and were deposited in structured ways. This supports the idea that these interactions involved symbolic or relational dimensions beyond practical use. We must also note, however, that humans were deposited individually (in graves), while the martens were placed in heaps, suggesting that individuality was not an important aspect of the marten deposits.

63 Overton 2018a, p. 302–306.

64 Conneller 2022, pp. 62–65; Nadasdy 2007.

65 Andersen 2013, p. 25.

66 Ordonez and Riede 2022.

67 Layton 2001, p. 296.

68 Enghoff 2011, pp. 295–297.

How did the pine marten remains end up at the Tybrind Vig settlement?

How did the remains end up at the settlement when the martens were almost certainly caught outside of the settlement area? The transport of animals back to the settlement is not self-explanatory, considering that a small species such as the pine marten could have easily been skinned on the spot and the remaining carcass been left behind at the place of capture.⁶⁹ The above review of pine marten population density and the ecological conditions at Tybrind Vig qualifies the assumption that pine martens were strongly present in the immediate vicinity of the human occupation. Humans would thus not need to travel far to obtain three to nine individuals (as the heaps suggest). Still, the transport costs of carrying a handful of pine martens back to the settlement seems conspicuous if the skinned carcasses were in fact just considered waste to be disposed of. The case for interpreting the marten heaps as merely post-skinning waste is weakened when considering this transport back to the settlement. It can, on the contrary, be argued that the act of moving an animal is a potentially meaningful interaction,⁷⁰ in line with the assumption of the active agency of dead pine martens, and that particular post-mortem treatment may have been considered morally necessary.

Why did the remains end up in four distinct heaps?

The idea that pine martens were simply “*thrown out into (...) the cove*” as waste⁷¹ is difficult to reconcile with the physical evidence. No other species at Tybrind Vig – except perhaps wildcats (*Felis silvestris*) – were deposited in distinct heaps, and only pine marten remains appear in multiple, clearly defined concentrations. The survival of these heaps in their original formations suggests they were not disturbed by taphonomic forces such as currents, scavengers, or decay, indicating that they were likely protected before being submerged in the anaerobic layer in which it was preserved. One possibility is that they were placed in organic containers – such as textile sacks – which shielded the bones.⁷² The expenditure of a container for the deposition of the remains would strengthen the hypothesis that the act of deposition held significance. Regardless, it is quite certain that the martens were not “thrown” but rather placed, perhaps along the beforementioned path of flat stones.

69 see Steffen 2023.

70 Overton 2016, p. 575.

71 Andersen 2013, p. 294; Trolle 2013, p. 454.

72 Andersen 2013, p. 63.

Andersen argues that such heaps confirm Horizon 2 as a refuse layer,⁷³ but the same type of evidence – articulated, concentrated animal remains in watery contexts – is interpreted elsewhere as ritual.⁷⁴ Chatterton notes that intentional deposition of whole animal carcasses in bogs and lakes was widespread in the Late Upper Palaeolithic and Mesolithic.⁷⁵ These deposits often involved non-utilitarian treatment of animals and may reflect deliberate cosmological acts. The pine marten deposits at Tybrind Vig fit this pattern. Ethnographic analogies further support this: ‘Waste-ful’ butchering – where only select parts of an animal are used – is not uncommon among hunter-gatherers and is often cosmologically motivated.⁷⁶ What appears to modern eyes as waste may in fact be a culturally appropriate way of engaging with nonhuman others. At Cnoc Coig, a Mesolithic site in Scotland, otters were skinned and burned without further exploitation, a practice Conneller interprets as a respectful treatment of a significant animal.⁷⁷ This example stands in sharp contrast with the utilitarian interpretation of the Tybrind Vig evidence, even though the depositional patterns are strikingly similar. Fowler takes this further, suggesting that skinned and heaped pine martens at Ringkloster (Late Mesolithic site in Jutland, Denmark) may have been votive offerings – ritual acts rooted in an animistic understanding of multispecies relations.⁷⁸ Though such interpretations depend strongly on ethnographic analogy,⁷⁹ these patterns of Mesolithic, structured depositions are ambiguous to interpret and certainly warrant further discussion on how to recognise ritual or profane activity in prehistory.⁸⁰ Acknowledging that archaeological, structured deposits are not single-explanation phenomena, we here echo Morris’ call for context-specificity when interpreting the intended meaning of such practices.⁸¹ Our reassessment of the questions posed in the above highlights the likelihood that the human-pine marten relations at Tybrind Vig are complex, multifaceted and quite likely based on more than economic incentives.

Taken together, these practices point to a multispecies cultural history, in which pine martens are not static resources, but co-constitutive actors in Mesolithic life-worlds. These insights open up for a broader reflection on how earlier multispecies relations may inform contemporary efforts to rethink nature-culture boundaries and live more attentively with other beings. The contemporary fur industry, in which mustelids and other furbearers are ‘farmed’ and their valued pelts subject to global

73 Andersen 2013, p. 69.

74 see e.g. the list of ritual animal use in Reitz and Wing 2008, p. 285.

75 Chatterton 2006, p. 104.

76 Hussain et al. 2022, p. 8; Priestley 2020.

77 Conneller 2022, p. 376.

78 Fowler 2004, pp. 80–81.

79 see Wendrich 2021 and Wilson 1992 for discussions on relying on ethnography and using ritual interpretations.

80 Grant 1991.

81 Morris 2010.

trade, is a salient parallel to our hunter-gatherer case; though the fur of pine martens have evidently been coveted by humans for millennia, the purely economic animal-as-resource perspective is likely not as ancient – in our Mesolithic case, at least, we have made a strong case for the presence of more complex interspecies negotiations interwoven with the acquisition of fur.

A new perspective on human-pine marten relations at Tybrind Vig (and beyond)

Based on the above discussion, we here list the several aspects of the Tybrind Vig evidence that support meaningfulness in the human-pine marten interactions:

The hunt: Pine martens were close ecological neighbours to humans, but the two species' different behavioural patterns meant that they would rarely meet. Ethnographic examples mentioning pine martens describe them as having impressive capabilities, desired by humans (elusiveness, agility, predatory proficiency). These factors qualify that a successful pine marten hunt would have been an especially salient and significant experience.

The transport: The pine martens were brought back to the settlement, and this possibly unnecessary transport cost does not fit with the notion of careless abandonment of the carcasses. On the contrary, it indicates that socially important actions made the transport worthwhile.

The non-comprehensive exploitation: Pine martens were skinned, but not eaten by humans or dogs, and their remains not utilised in any other way. As mentioned, ethnography underlines that such 'wasteful' behaviour in hunter-gatherer ontologies is often cosmologically motivated, very much unlike modern industrial processing of animal products.

The structured deposition: Unlike all other nonhuman animals at the site (except for wildcat), the pine marten deposits were intentional and ensured that the heaps were undisturbed. The expenditure of a container for these remains renders a careless abandonment very unlikely. These factors in combination allow for a drastic reassessment: in the latest phase of the Tybrind Vig settlement, the pine marten was an ontologically important part of human life. In the processes of acquiring its desired fur, the animals had to be treated according to important social customs, which seem to have been unique for this species. This included careful treatment of the skinned bodies, ensuring that these remained undisturbed. These human efforts were likely an attempt to maintain a good relationship with pine martens, their valued neighbours. Following Feit's example ethnography of the Cree, the trapping of a large number of individuals might have necessitated reciprocal acts related to the treatment of the remains. It is possible that a similar relationship existed between humans and wildcats at the settlement, but the available information regarding this evidence is

highly deficient. As the structured pine marten deposits at the contemporaneous settlements at Ringkloster and Agernæs are in many ways similar to Tybrind Vig,⁸² it is a possibility that these meaningful relations between humans and pine martens could have been a more broadly shared cultural tradition. At other sites, however, the importance of pine martens is not readily apparent. Further detailed single-site analyses must be performed to ascertain the extent of this phenomenon.

Conclusion

The reassessment of the pine marten deposits at Tybrind Vig reveals how different interpretive frameworks yield radically diverging understandings of the same archaeological record. What has long been read through an economic lens – as evidence of specialised hunting for fur – has here been interpreted as a more nuanced practice of reciprocal interspecies relations, grounded in relational ontologies and informed by multispecies ethics. Drawing on social zooarchaeology, this paper has argued that the post-mortem treatment of pine martens at Tybrind Vig involved deliberate, structured actions that cannot be reduced to waste management strategies alone. These animals were not merely hunted and discarded – they were specifically targeted, transported, handled and deposited in ways which suggest social, symbolic and possibly spiritual significance, just as much as the practice was economically motivated. The inhabitants of the Tybrind Vig settlement had a dogmatic approach to how mustelids should be treated, and similar evidence from coeval sites strongly suggest that this species-specific treatment may have been a more widely shared cultural tradition. As informed by ethnography, one should never separate economic and symbolic behaviour in foraging contexts. The presence of pine martens in the archaeological record is not incidental, but central to understanding how Late Mesolithic communities related to and engaged with nonhuman life.

Importantly, this perspective contributes to ongoing debates about how we might rethink human-animal relations in the present. As modern societies grapple with biodiversity loss, habitat fragmentation, and renewed human-wildlife conflict, insights from the past may help unsettle entrenched anthropocentric assumptions and inspire more thoughtful, attentive ways of living with other species. Future research should continue to explore such relationships through site-specific, fine-grained analyses that foreground nonhuman agency and multispecies entanglements. In doing so, archaeology can serve not just as a window into the past, but as a provocative companion to contemporary discussions on sustainable and conscious co-existence.

82 as demonstrated in Richter 2005.

References

- Aaris-Sørensen, Kim and Andreasen, Tine Nord 1992: "Small mammals from Danish Mesolithic sites." *Journal of Danish Archaeology* 11, p. 30-38.
- Andersen, Søren H. 1995: "Ringkloster – Ertebølle trappers and wild boar hunters in eastern Jutland – A survey." *Journal of Danish Archaeology* 12, p. 13-59.
- Andersen, Søren. H. 2013: *Tybrind Vig: Submerged Mesolithic Settlements in Denmark*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
- Andersson Cederholm, Erika et al. 2014: *Exploring the Animal Turn: Human-animal relations in Science, Society and Culture*. The Pufendorf Institute for Advanced Studies, Lund University, Lund.
- Armstrong Oma, Kristin 2018: "Humanity and Animality". Sandra L. López Varela (ed.): *The Encyclopedia of Archaeological Sciences*, p. 1-5.
- Armstrong Oma, Kristin and Goldhahn, Joakim 2020: "Introduction: Human-Animal Relationships From a Long-Term Perspective." *Current Swedish Archaeology* 28, p. 11-22.
- Bailey, Geoff and Jöns, Hauke 2020: "The Baltic and Scandinavia: Introduction." Geoff Bailey et al. (ed.): *The archaeology of Europe's drowned landscapes*. Springer Open, Cham.
- Bailey, Geoff et al. 2020: "Denmark: Mesolithic Coastal Landscapes Submerged." Geoff Bailey et al. (ed.): *The archaeology of Europe's drowned landscapes*. Springer Open, Cham.
- Balestrieri, Alessandro et al. 2018: "Far from the madding crowd: Tolerance toward human disturbance shapes distribution and connectivity patterns of closely related *Martes* spp." *Population Ecology* 61:7, p. 289-299. DOI: [10.1002/1438-390X.12001](https://doi.org/10.1002/1438-390X.12001).
- Birks, Johnny 2017: *Pine Martens*. The British Natural History Collection vol. 8. Whittet Books, London.
- Birks, Johnny et al. 2005: "Are scat surveys a reliable method for assessing distribution and population status of pine martens?" Daniel J. Harrison et al. (ed.): *Martens and Fishers (Martes) in human-altered environments: an international perspective*. Springer, Dordrecht.
- Boyd, Brian 2017: "Archaeology and Human-Animal Relations: Thinking Through Anthropocentrism." *Annual Review of Anthropology* 46, p. 299-316. DOI: [10.1146/annurev-anthro-102116-041346](https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102116-041346).
- Brainerd, Scott M. et al. 1995: "Pine marten (*Martes martes*) selection of resting and denning sites in Scandinavian managed forests." *Annales Zoologici Fennici*, 32 (1), II North European Symposium on the Ecology of Small and Medium-sized Carnivores, Lammi, Finland, 8-11 April, 1994. p. 151-157.

- Bridgen, Adam 2023: "From the Pleistocene to COVID-19. A Brief History of Fur." Andrew Linzey and Clair Linzey (ed.) *The Ethics of Fur: Religious, Cultural, and Legal Perspectives*. Lexington Books/Fortress Academic, p. 15-27.
- Brittain, Marcus and Overton, Nick J. 2013: "The Significance of Others: A Prehistory of Rhythm and Interspecies Participation." *Society and Animals* 21:2, p. 134-149. DOI: 10.1163/15685306-12341298.
- Broch, Harald Beyer 2009: "Tracks that Matter: On Space, Place and Hare Indian Ethnobiology with special reference to the Marten (*Martes americana*)."
Acta Borealia 26:1, p. 77-95. DOI: 10.1080/08003830902951540.
- Charles, Ruth 1997: "The Exploitation of Carnivores and Other Fur-bearing Mammals during the North-western European Late and Upper Paleolithic and Mesolithic." *Oxford Journal of Archaeology* 16:3, p. 253-277. DOI: 10.1111/1468-0092.00040.
- Chatterton, Richard 2006: "Ritual." Chantal Conneller and Graeme Warren (ed.): *Mesolithic Britain and Ireland. New Approaches*. Tempus, Stroud, 101-120.
- Conneller, Chantal 2004: "Becoming deer. Corporeal transformations at Star Carr." *Archaeological Dialogues* 11:1, p. 37-56.
- Conneller, Chantal 2022: *The Mesolithic in Britain – Landscape and Society in Times of Change*. Routledge, Abingdon.
- Croose, Elizabeth et al. 2013: "Expansion zone survey of pine marten (*Martes martes*) distribution in Scotland." *Scottish Natural Heritage Commissioned Report no. 520*.
- De Marinis, Anna M. and Masseti, Marco 1995: "Feeding habits of the pine marten *Martes martes* L., 1758, in Europe: a review." *Hystrix, the Italian Journal of Mammalogy* 7:1-2, p. 143-150.
- Edelblutte, Émilie 2022: "Animal agency in wildlife conservation and management." *Conservation Biology* p. 1- 15. DOI: 10.1111/cobi.13853.
- Enghoff, Inge Bødker 2011: *Regionality and biotope exploitation in Danish Ertebølle and adjoining periods*. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.
- Feit, Harvey A. 1986: "James Bay Cree Indian Management and Moral Considerations of Fur bearers." *Native People and Renewable Resource Management. 1986 Symposium of the Alberta Society of Professional Biologists (ASPB)*. Edmonton, p. 49-65.
- Fowler, Chris 2004: *The archaeology of personhood: An anthropological approach*. Routledge, London.
- Fudge, Erica 2013: "The Animal Face of Early Modern England." *Theory, Culture & Society* 30:7-8, p. 177-198. DOI: 10.1177/0263276413496122.
- Grant, Annie 1991: "Economic or Symbolic? Animals and Ritual Behaviour." Paul Garwood et al. (ed.): *Sacred and Profane – Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion. Oxford, 1989*. Oxford Committee for Archaeology, Oxford, p. 109-114.

- Haraway, Donna 2007: *When Species Meet*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Harrington, Laura A. et al. 2017: "People and wild musteloids." David W. Macdonald et al. (ed.): *Biology and Conservation of Musteloids*. Oxford University Press, Oxford, p. 189–215.
- Harris, Susanna 2014: "Sensible Dress: The Sight, Sound, Smell and Touch of Late Ertebølle Mesolithic Cloth Types." *Cambridge Archaeological Journal* 24:1, p. 37–56. DOI: [10.1017/S0959774314000031](https://doi.org/10.1017/S0959774314000031).
- Harris, Oliver J.T. and Cippola, Craig N. 2017: "Multi-species archaeology – People, plants and animals." Oliver J.T. Harris and Craig N. Cippola (ed.): *Archaeological Theory in the New Millennium*. Routledge, Abingdon, p. 153–170.
- Helldin, Jan Olof 2000: "Population trends and harvest management of pine marten *Martes martes* in Scandinavia." *Wildlife Biology* 6:2, p. 111–120. DOI: [10.2981/wlb.2000.006](https://doi.org/10.2981/wlb.2000.006).
- Hill, Erica 2013: "Archaeology and Animal Persons: Toward a Prehistory of Human-Animal Relations." *Environment and Society: Advances in Research* 4:1, p. 117–136.
- Holliday, Trenton W. 1998: "The Ecological Context of Trapping among Recent Hunter-Gatherers: Implications for Subsistence in Terminal Pleistocene Europe." *Current Anthropology* 39:5, p. 711–719. DOI: [10.1086/204794](https://doi.org/10.1086/204794).
- Hussain, Shumon T. et al. 2022: "Being-with other predators: Cultural negotiations of Neanderthal-carnivore relationships in Late Pleistocene Europe." *Journal of Anthropological Archaeology* 66. DOI: [10.1016/j.jaa.2022.101409](https://doi.org/10.1016/j.jaa.2022.101409).
- Latour, Bruno 1991/2006: *Vi har aldrig været moderne*. Et essay om symmetrisk antropologi. Hans Reitzel.
- Layton, Robert H. 2001: "Hunter-gatherers, their neighbours and the Nation State." Catherine Panter-Brick et al. (ed.). *Hunter-Gatherers – An Interdisciplinary Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge, p. 292–321.
- Lévi-Strauss, Claude 1963: *Totemism*. Translated by R. Needham. Beacon Press, Boston.
- Lindström, Erik R. 1997: *Lär känna skogsmården*. Svenska Jägarförbundet, Spånga.
- Lõugas, Lembi 2017: "Mesolithic hunting and fishing in the coastal and terrestrial environments of the eastern Baltic." Umberto Albarella et al. (ed.): *The Oxford Handbook of Zooarchaeology*. Oxford University Press, Oxford. p. 52–68.
- MacPherson, Jenny and Denman, Huw 2015: "Pine Martens in Britain and Ireland – Recovery, Restoration and relevance for forestry." *The Royal Forestry Society* 109:3, p. 181–185.
- Manzo, Emiliano et al. 2011: "Estimation of population density of European pine marten in central Italy using camera trapping." *Acta Theriologica* 57, p. 165–172. DOI: [10.1007/s13364-011-0055-8](https://doi.org/10.1007/s13364-011-0055-8).
- Maroo, S. and Yalden, Derek William 2000: "The Mesolithic mammal fauna of Great Britain." *Mammal Review* 30, p. 243–248.

- Morris, James 2010: "Associated bone groups; going beyond the Iron Age". J. Morris, M. Maltby (Eds.), *Integrating Social and Environmental Archaeologies: Reconsidering Deposition*. British Archaeological Reports International Series 2077, Archaeopress, Oxford (2010), p. 12-23.
- Mudappa, Divya 2013: "Herpestids, viverrids and mustelids." AJT Johnsingh and Nima Manjrekar (ed.): *Mammals of South Asia 1*, Universities Press, India, p. 471-498.
- Nadasdy, Paul 2007: "The gift in the animal: The ontology of hunting and human-animal sociality." *American Ethnologist* 34:1, p. 25-43. DOI: [10.1525/ae.2007.34.1.25](https://doi.org/10.1525/ae.2007.34.1.25).
- Ordonez, Alejandro and Riede, Felix 2022: "Changes in limiting factors for forager population dynamics in Europe across the last glacial-interglacial transition." *Nature Communications* 13:1. DOI: [10.1038/s41467-022-32750-x](https://doi.org/10.1038/s41467-022-32750-x).
- Overton, Nick J. 2014: *Memorable Meetings in the Mesolithic: Tracing the Biography of Human-Nonhuman Relationships in the Kennet and Colne Valleys with Social Zooarchaeology*. University of Manchester administered thesis: PhD.
- Overton, Nick J. 2016: "More than Skin Deep: Reconsidering Isolated Remains of 'Fur-Bearing Species' in the British and European Mesolithic." *Cambridge Archaeological Journal* 26:4, p. 561-578.
- Overton, Nick J. 2018a: "The Rhythm of Life – Exploring the role of daily and seasonal rhythms in the development of human-nonhuman relationships in the British Early Mesolithic." Suzanne Pilaar Birch (ed.): *Multispecies Archaeology*. Routledge, London, p. 295-309.
- Overton, Nick J. 2018b: "Can hunter-gatherers ever 'get to know' their prey?: The role of environmental experiences and daily interactions in the formation of human-nonhuman relationships in the British Mesolithic and beyond." *Hunter Gatherer Research* 4:2, p. 193-226. DOI: [10.3828/hgr.2018.10](https://doi.org/10.3828/hgr.2018.10).
- Overton, Nick J. and Hamilakis, Yannis 2013: "A manifesto for a social zooarchaeology. Swans and other beings in the Mesolithic." *Archaeological Dialogues* 20:2, p. 111-136.
- Price, T. Douglas, 1983: "The European Mesolithic." *American Antiquity* 48:4, p. 761-778.
- Priestley, Erica 2020: "Beating the Dead Horse?: Using Ethnography for Middle Palaeolithic Zooarchaeological Contexts in North-West Europe." Kyra Kaercher et al. (ed.). *New Frontiers in Archaeology: Proceedings of the Cambridge Annual Student Archaeology Conference 2019*, p. 136-152.
- Proctor, Helen 2012: "Animal Sentience: Where Are We and Where Are We Heading?" *Animals* 2:4, p. 628-639. DOI: [10.3390/ani2040628](https://doi.org/10.3390/ani2040628).
- Proulx, Gilbert and Santos-Reis, Margarida 2012: "A Century of Change in Research and Management on the Genus Martes." Keith B. Aubry et al. (ed): *Biology and*

- Conservation of Martens, Sables, and Fishers: A New Synthesis*. Cornell University Press, New York, p. 471-489.
- Proulx, Gilbert et al. 2005: "World Distribution and status of the genus *Martes* in 2000." Daniel J. Harrison et al. (ed.): *Martens and Fishers (Martes) in human-altered environments: an international perspective*. Springer, Boston, p. 21-76.
- Pilaar Birch, Suzanne 2018: *Multispecies Archaeology*. Routledge, London.
- Rasmussen, Kaare Lund 2013: "Radiocarbon dates from Tybrind Vig." Søren H. Andersen (ed.): *Tybrind Vig: Submerged Mesolithic Settlements in Denmark*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, p. 363-365.
- Reitz, Elisabeth J. and Wing, Elizabeth S. 2008: *Zooarchaeology* (2nd ed.). Cambridge University Press, Cambridge.
- Richter, Jane and Noe-Nygaard, Nanna 2003: "A Late Mesolithic Hunting Station at Agernæs, Fyn, Denmark: Differentiation and Specialization in the late Ertebølle Culture, heralding the Introduction of Agriculture?" *Acta Archaeologica* 74:1, p. 1-64.
- Richter, Jane 2005: "Selective hunting of pine marten, *Martes martes*, in Late Mesolithic Denmark." *Journal of Archaeological Science* 32:8, p. 1223-1231. DOI: [10.1016/j.jas.2005.03.005](https://doi.org/10.1016/j.jas.2005.03.005).
- Rowley-Conwy, Peter 1995: "Meat, Furs and Skins: Mesolithic Animal Bones from Ringkloster, a Seasonal Hunting Camp in Jutland." *Journal of Danish Archaeology* 12:1, p. 87-98.
- Russell, Nerissa 2012: *Social zooarchaeology: humans and animals in prehistory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sheehy, Emma et al. 2014: "A non-invasive approach to determining pine marten abundance and predation." *European Journal of Wildlife Research* 60, p. 223-236. DOI: [10.1007/s10344-013-0771-2](https://doi.org/10.1007/s10344-013-0771-2).
- Singer, Peter 2015: *Animal liberation*. 40th anniversary edition. The Bodley Head, London.
- Sommer, Robert and Benecke, Norbert 2004: "Late- and Post-Glacial history of the Mustelidae in Europe." *Mammal Rev.* 34:4, p. 249-284. DOI: [10.1111/j.1365-2907.2004.00043.x](https://doi.org/10.1111/j.1365-2907.2004.00043.x).
- Steffen, Martina L. 2023: "Can transport costs explain the near absence of marmot bones at shoreline archaeological sites on Vancouver Island? Finding input values for central place modelling with biological scaling." *Journal of Archaeological Science* 150. DOI: [10.1016/j.jas.2023.105725](https://doi.org/10.1016/j.jas.2023.105725).
- Strid, Lena 2000: *To eat or not to eat? The Significance of the Cutmarks on the Bones from wild canids, mustelids and felids from the Danish Ertebølle site Hjerl Nor*. Master's Thesis: University of Southampton.
- Trolle, Tine 2013: "Human and animal bones from Tybrind Vig." Søren H. Andersen (ed.): *Tybrind Vig: Submerged Mesolithic Settlements in Denmark*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, p. 413- 498.

- Trolle-Lassen, Tine 1986: "Human Exploitation of the Pine Marten (*Martes martes* (L)) at the Late Mesolithic Settlement of Tybrind Vig in Western Funen." *Striae* 24, p. 119-124.
- Trolle-Lassen, Tine 1987: "Human exploitation of fur animals in Mesolithic Denmark." *Archaeozoologia*, 1:2, p. 85-102.
- Trolle-Lassen, Tine 1990: "Butchering of Red Deer (*Cervus elaphus* L.)—A Case Study from the Late Mesolithic Settlement of Tybrind Vig, Denmark." *Journal of Danish Archaeology* 9, p. 7-37.
- Watanabe, Shigeru 2013: "Animal Aesthetics from the Perspective of Comparative Cognition." Shigeru Watanabe and Stan Kuczaj (ed.). *Emotions of animals and humans: comparative perspectives*. Springer, p. 129-164.
- Weil, Kari 2010: "A Report on the Animal Turn." *Differences*, 21:2, p. 1-23. DOI: [10.1215/10407391-2010-001](https://doi.org/10.1215/10407391-2010-001).
- Wilson, Bob 1992: "Considerations for the identification of ritual deposits of animal bones in Iron Age pits." *International Journal of Osteoarchaeology* 2, p. 341- 349. DOI: [10.1002/oa.1390020411](https://doi.org/10.1002/oa.1390020411).
- Wendrich, Willeke Z. 2021: "Fowler, C. 2004. The archaeology of personhood. An anthropological approach. London/New York, Routledge." *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt / Egyptology* 3:1, p. 1-2.
- Zalewski, Andrzej and Jedrzejewski, Włodzimierz 2006: "Spatial organisation and dynamics of the pine marten *Martes martes* population in Białowieża Forest (E. Poland) compared with other European woodlands." *Ecography* 29, p. 31-43. DOI: [10.1111/j.2005.0906-7590.04313.x](https://doi.org/10.1111/j.2005.0906-7590.04313.x).

Dansk resume

Meningsfulde mesolitiske mår?

En multispecies-revurdering af skovmårlevnene fra Tybrind Vig

Denne artikel genbesøger de arkæologiske levn af skovmår (*martes martes*) på den ikoniske jægerstenalderboplads Tybrind Vig på Vestfyn. På denne lokalitet er mindst 29 skovmårindivider blevet flået og deponeret i fire afgrænsede bunker. Disse levn er i den oprindelige litteratur blevet tolket som intensiv pelsjagt og efterfølgende affaldsbortskaffelse. Vi argumenterer for, at det arkæologiske materiale tillader andet og mere end denne udelukkende økonomiske tolkning; den særlige deponering af skovmårlevnene i bunker indikerer en struktureret, intentionel og potentielt meningsfuld praksis. Vi drager etnografiske paralleller fra præindustrielle samfund, hvor skovmårjagt er uløseligt forbundet med en forståelse for dyreartens adfærdsmønstre og en essentiel respekt for skovmåren, der kendetegnes ved sin intelligens og smidighed. Artiklen foreslår dermed at tolkningen af skovmårlevnene fra Tybrind Vig som værende evidens for intensiv pelsjagt afspejler en moderne, industriel tankegang. Til

denne tolkning tilføjer vi en teoretisk motiveret og etnografisk baseret forståelse af skovmår-menneskerelationerne for ca. 6000 år siden som indebærer et afhængighedsforhold, der både er præget af mere komplekse, sociale, og morale interaktioner. Artiklen bidrager dermed til en kontinuerlig reevaluering af dyre-menneskeforhold på tværs af tid.

Mikkel Høghøj er museumsinspektør ved Danmarks Tekniske Museum og har en ph.d.-grad fra Aarhus Universitet. Han har primært arbejdet i krydsfeltet mellem moderne Nordisk byhistorie, miljøhistorie og velfærdshistorie og har beskæftiget sig med emner som byplanlægning, boligarkitektur, sanering, infrastruktur, landskaber, vand og rotter for at forstå de historiske forbindelser mellem byrum, velfærd, medborgerskab og hverdagsliv i det 20. århundrede. Han leder pt. forskningsprojektet "Rotten og byen: Rottebekæmpelse, velfærd og hverdagsliv i København, 1938-73", der er støttet af Kulturministeriets Forskningspulje.

Keywords: Rotte, velfærd, bolig, urban miljøhistorie, materiel politik.

ROTTEN OG BYEN

Rottens materielle politik og forhandlingen af velfærd i 1900-tallets København

Denne artikel undersøger rottens rolle som medskaber af sociale og politiske forhold i 1900-tallets København. Med udgangspunkt i rottens fysiske karakteristika, adfærd og resiliens i det urbane miljø stiller artiklen skarpt på rottens materielle politik. Gennem et kulturhistorisk studie af udviklingen af rottebekæmpelseslovgivning- og initiativer kombineret med casestudier af ejendomme i 1940'ernes Indre København viser artiklen, hvordan rotten både opretholdt og udfordrede grænserne for urban velfærd i byen. Artiklen argumenterer for, at rottens evne til at overskride forestillede grænser mellem indenfor-udenfor, offentligt-privat og værdig-uværdig mobiliserede distinkte dyr-menneske-relationer, der åbner for en dybere udforskning af velfærdsbyens socio-materielle kompleksitet og kulturhistorie mere generelt.

Der findes ikke mange dyr, der er så berygtede og forhadte som rotten. Især i en vestlig, urban kontekst har den brune rotte (*rattus norvegicus*) figureret som det måske

ultimative billede på skidt, sygdom og fattigdom.¹ Ifølge Miljøstyrelsen udgør rotten den mest skadelige invasive art i Danmark,² og med jævne mellemrum rapporterer medier og myndigheder om rotternes ubønhørlige hærgen i de danske byer.³

Således er rotte-menneske-relationen i Danmark forankret i en definition af rotten som et 'skadedyr', der for enhver pris må udryddes, hvilket placerer rotten helt i bunden af den sociozoologiske skala.⁴ Rotten er imidlertid langt fra en passiv størrelse. Som miljøhistoriker William Cronon har påpeget, bør hverken rotter, væggelus, kakerlakker eller fluer reduceres til blot et genstandsfelt for menneskelig kontrol og foragt. De skal snarere forstås som 'vild natur', der med stor succes har formået at kolonisere menneskelige samfund.⁵

I dette studie ønsker jeg at tage rottens rolle som medskaber af sociale og politiske forhold i den moderne by seriøst. Netop på grund af dens omstridte position tilbyder rotten en informativ kulturhistorisk prisme til at studere ikke bare dyr-menneske-relationer, men også hvordan sådanne relationer aktivt har påvirket forhandlinger af bredere socio-politiske fænomener såsom boligforhold, velfærd, sundhed og medborgerskab. Konkret fokuserer jeg på, hvordan rotten, i forskellige sammenhænge og henseender, mobiliserede og blev et omdrejningspunkt for forhandlinger af urban velfærd i 1900-tallets København. Ved at tage udgangspunkt i rottens adfærd, fysiske karakteristika og resiliens i det urbane miljø undersøger jeg, hvordan rotten både udfordrede og forstærkede forskellige former for socio-materielle distinktioner i den moderne by herunder privat-offentlig, indenfor-udenfor og, i særdeleshed, værdig-uværdig. Således ønsker jeg at belyse ikke bare, hvordan rotten var en aktiv medskaber af dyr-menneske-relationer i byen, men også hvordan den var med til at forme velfærdspolitiske forhold *mellem* menneskelige aktører.

Empirisk fokuserer jeg på 1900-tallets København, der som Danmarks største by også har været landets største rottehabitat. Samtidig fungerede byen gennem store dele af 1900-tallet som et udstillingsvindue for classesamfundets uligheder og, i forlængelse heraf, som et laboratorium for velfærdssamfundets udvikling.⁶ Denne kombination gør København til en ideal case til at studere, hvordan rottens tilstedeværelse, adfærd og klassificering som skadedyr blev knyttet til bredere velfærdspolitiske spørgsmål og forhandlinger gennem perioden.

Udover at tilbyde en empirisk og analytisk vej ind i fortidens København tilbyder rotten en nøgle til at bygge bro mellem en række forskningsfelter, der ellers sjældent indgår i dialog. Således kan rotten bidrage til at forbinde forskningsdiskussioner på

1 Burt 2004; Biehler 2013; McCumber 2025.

2 Miljøstyrelsen 2017.

3 Se f.eks.: Rothstein 2022; Korsholm 2025a; <https://nyheder.tv2.dk/samfund/2024-10-04-det-vrimler-med-rotter-jeg-har-aldrig-loebet-saa-staerkt> (besøgt 11/7 2025); <https://migogaarhus.dk/voldsomt-mange-lige-nu-rotterne-invaderer-aarhus/> (besøgt 11/7 2025).

4 Arluke og Sanders 1996; Sandøe 2008

5 Cronon 2023, s. xiii.

6 Se f.eks. Kolstrup 1996; Linnarsen og Hallenberg 2024; Arrhenius 2025.

tværs af velfærdshistorie, byhistorie og dyrehistorie. Som Anne Katrine Gjerløff har påpeget, så udgør ”dyrene et felt, hvor historiens kompleksitet står lysende klar, og hvor man bliver opmærksom på flydende grænser mellem uhåndterbare modsætninger som natur-kultur, normalt-abnormt, sjæl-krop og vildt-tam. (...) Den måde, mennesker omtaler og omgås dyr på, giver indblik i begreber som race, køn, nationalitet, klasse og udvikling.”⁷ Pointen her er altså, at rotten kan synliggøre hidtil oversete måder, hvorpå velfærd historisk set er blevet praktiseret, hvilket bringer både rotten og byen i spil i et forskningsfelt, der traditionelt set mest har været statsligt orienteret.⁸

Med andre ord ønsker jeg at give nye perspektiver på velfærdssamfundets kulturhistorie gennem en udforskning af det særegne og dynamiske forhold mellem rotten og byen. Som by- og miljøhistoriker Dorothee Brantz har peget på, har dyr historisk set været aktive medskabere af det urbane.⁹ Frem for at tilgå byen som blot en dyrehistorisk kontekst, plæderer hun for en øget opmærksomhed mod dyrenes *aktive* rolle i forskellige typer af urbaniseringsprocesser. At tilgå dyr som urbane aktører, tydeliggør ikke blot, hvordan byen må forstås som et flerartsligt habitat, men det kan også bidrage med nye perspektiver på komplekse historiske processer, hvorigennem skiftende former for agens, kausalitet og grænserne mellem inklusion og eksklusion har formet byen og dens mangeartede indbyggere.¹⁰ Således er mit formål heller ikke at skrive to separate kulturhistorier om henholdsvis rotten og byen. Det er snarere sammenfiltningen af rotter, mennesker, materialiteter og politik i det urbane miljø, der interesserer mig.

Netop byens materialitet udgør min analytiske indgangsvinkel til at forstå relationerne mellem rotter, mennesker og velfærdspolitik i byen. Jeg stiller med andre ord skarpt på ’rottens materielle politik’, hvilket henviser til de måder, hvorpå urban materialitet, rotter og politik påvirkede hinanden såvel som byens udvikling, udformning og sociale hierarkier. Konkret følger analysen to spor, der fokuserer på to distinkte aspekter af rottens materielle politik: I første del vil jeg med udgangspunkt i udviklingen af bekæmpelses- og lovgivningsinitiativer i første halvdel af 1900-tallet undersøge, hvordan udpegningen af rotten som urbant skadedyr blev knyttet til forholdet mellem urban velfærd og byens materialitet gennem perioden. I anden analysedel vil jeg stille skarpt på en række cases, der illustrerer forskellige måder, hvorpå rotter i byen kunne være med til at mobilisere konkrete velfærdsforhandlinger om grænserne mellem værdigt og uværdigt trængende. For at kvalificere analysen indledes artiklen med en teoretisk-metodisk rammesætning, hvor jeg dels udfolder artik-

7 Gjerløff 2012, s. 401.

8 Det statslige fokus er bl.a. kommet til udtryk i det imponerende seksbindsværk *Dansk velfærdshistorie*. For det bind, der behandler artiklens tidsperiode se Petersen et al, 2012.

9 Brantz 2020.

10 For en gennemgang af urban dyrehistorie som forskningsfelt se: Atkins 2016; Brantz 2020; Wischermann et al. 2018.

lens analytiske tilgang og kildemæssige grundlag, dels sætter fokus på det distinkte og dynamiske forhold mellem rotten og byen.

At undersøge rottens materielle politik

Begrebet materiel politik er de seneste år vundet frem på tværs af social- og humanvidenskaberne for at indfange de multiple måder, hvorpå materialitet – fra omsiggribende infrastrukturelle systemer til hverdagsgenstande – aktivt former politik, sociale hierarkier og magtforhold.¹¹ Teoretisk forankres analysen dermed inden for en bredere ny-materialistisk erkendelsesinteresse, der udfordrer den menneskelige exceptionalisme ved at tage sit empiriske og analytiske udgangspunkt i sammenfiltringerne mellem menneske, natur og teknologi.¹²

I dette studie lægger jeg mig i forlængelse af geografen Andrew Barrys tilgang til materiel politik. Ifølge Barry spiller materialitet en aktiv politisk rolle både ved at forstyrre politiske processer og ved at fungere som et locus for uenighed, kontroverser og konflikt. Med det mener han imidlertid ikke, at materialitet skal reduceres til en kamplads for menneskelige aktører:

“Material objects should not be thought of as the stable ground on which the instabilities generated by disputes between human actors are played out; rather, they should be understood as forming an integral element of evolving controversies.”¹³

I forlængelse heraf tilgår jeg materialitet som en aktiv komponent i byens politiske processer. Jeg er altså ikke blot interesseret i at identificere de underliggende rationalitetsparadigmer, der strukturerede rottebekæmpelse i 1900-tallets Danmark, men også i at udforske det væld af måder, hvorpå skiftende konstellationer af materialiteter, rotter, mennesker og diskurser kunne generere og danne rammen om konkrete forhandlinger af urban velfærd. Med begrebet 'rottens materielle politik' ønsker jeg dermed at stille skarpt på rottens mangefacetterede rolle i udformningen og praktiseringen af materiel politik i byen. Således skal begrebet forstås som en analytisk ramme til at indfange og undersøge forskellige aspekter af det dynamiske samt gensidigt konstituerende forhold mellem rotter, materialitet og politik i en urban kontekst. I dette studie ønsker jeg at fremhæve to distinkte, men også gensidigt afhængige aspekter af rottens materielle politik, der samtidig giver indblik i forskellige måder, hvorpå rotten kunne fungere som et omdrejningspunkt for forhandlinger af urban velfærd. Det udfolder sig i artiklens to analysedele, der undersøger rottens materielle

11 Barry 2013; Høghøj og Thelle 2024; Minuchin 2013.

12 Se f.eks. Bennett 2010; DeLanda 2006; Haraway 1991; Latour 2005.

13 Barry 2013, s. 12.

politik fra henholdsvis et lovgivnings- og bekæmpelsesperspektiv og et situationelt perspektiv.

Første analysedel fokuserer på, hvordan rotten som figur blev udpeget og tilgået som et urbant velfærdsproblem. Jeg undersøger, hvordan rotten blev identificeret som skadedyr og hvordan denne dyr-menneske-relation materialiserede sig i en gradvis professionalisering og intensivering af urban rottebekæmpelse gennem første halvdel af 1900-tallet. Jeg trækker i den sammenhæng primært på lovgivningsmateriale og rottebekæmpelsespropaganda, der blev udarbejdet i både Indenrigsministeriet og Københavns Kommune, men jeg søger også at knytte rottebekæmpelsesspørgsmålet til den materielle politik, der karakteriserede periodens bredere velfærds- og bypolitiske udvikling.

Anden analysedel retter fokus mod nogle af de faktiske rotter, der levede i København i 1940'erne, og den materielle politik, som de blev omdrejningspunkt for i en række konkrete situationer. Således er denne analysedel fokuseret omkring tre cases, der udfolder forskellige – men langt fra udtømmende – måder, som rottens materielle politik kunne udspille sig på i praksis. Specifikt fokuserer jeg på fire adresser i Indre København – Klerkegade 36, Sankt Peders Stræde 39, Adelgade 5 og Borgergade 87 – hvor rotter dannede udgangspunkt for en række kontroverser, der på forskellige vis involverede rotter, beboere, myndigheder, grundejere og byens materialitet. Ærindet her har altså ikke været at udarbejde en tilbundsgående undersøgelse af rottebekæmpelsessager i København, men snarere at gå i dybden med nogle konkrete måder, hvorpå rottens materielle politik blev knyttet til forhandlinger af urban velfærd og grænserne mellem værdigt og uværdigt trængende. Fokus er på 1940'erne, der netop udgjorde en brydningstid i både en urban velfærdspolitisk og rottehistorisk sammenhæng. Selvom København forblev materielt forankret i industribyens form med dertilhørende udfordringer gennem hele årtiet, var byen, som jeg vil uddybe i første analysedel, præget af en ny velfærdshorisont, der havde rod i 1930'ernes nye bypolitiske lovgivningsinitiativer og bureaukratiske tiltag.

Denne udvikling materialiserede sig bl.a. i en markant stigning i boligtilsynsrapporter, som danner det primære kildegrundlag for anden analysedel. Disse rapporter var udarbejdet af Københavns Boligkommissionen, men mobiliserede også andre offentlige aktører såsom Sundhedspolitiet og Børneværnskontoret. Rapporterne fulgte samme struktur. De var tænkt som deskriptive studier af boligen og ejendommens beskaffenhed og rummede derfor detaljeret information om den givne boligs størrelse, udformning, eventuelle mangler og beboersammensætning. Rapporterne blev ofte til på baggrund af beboerklager – enten over boligens beskaffenhed eller naboernes opførsel. Typiske klagepunkter omfattede fugt og dysfunktionelle infrastrukturer, men tilstedeværelsen af dyr udgjorde også et tilbagevendende tema. Udover rotter klagede beboere over mus, væggelus, kakkerlakker, lopper, lus, snegle, myrer, orme, sølvfisk og svaler.

I praksis var der dog langt fra tale om neutrale skildringer af byens ejendomme og indbyggere. Boliginspektionerne kan i sig selv ses som politiske redskaber eller styringsteknologier, der tjente til at regulere både beboernes adfærdsmønstre og byens bio-sociale sammensætning. Rapporterne var i høj grad præget af sociopolitiske værdidomme knyttet til bl.a. hygiejne og familie- samt kønsnormer. Samtidig gav lovgivningen plads til en stor grad af fortolkning. På grund af den generelle bolig-mangel var det vanskeligt at genhuse beboerne, og det var derfor i stor udstrækning op til de kommunale myndigheder at fortolke den enkelte sag og situation. Således tilbyder rapporterne en informativ indgangsvinkel til at studere ikke bare dyr-menneske-relationer i byen, men også hvordan disse relationer blev knyttet til konkrete forhandlinger af grænserne for velfærd i 1940'ernes København.

Den moderne by som rottehabitat

Byen og naturen står ikke i modsætning til hinanden, men er uløseligt sammenvævede. Denne erkendelse har dannet udgangspunkt for forskningsfeltet urban miljøhistorie, der siden 1990'erne i stigende grad har bygget bro mellem byhistorie, miljøhistorie og forskellige grene inden for miljøhumaniora. Hvad der på mange måder tog sit afsæt som et opgør med den amerikanske miljøhistoriker Donald Worsters eksklusion af byen og det byggede miljø fra det miljøhistoriske genstandsfelt,¹⁴ har siden udviklet sig til et mangefacetteret forskningsfelt, der har udforsket et utal af måder, hvorpå naturressourcer, økologier og forskellige arter har formet byer og urbane processer.¹⁵ Pointen her er altså, at byer hverken står i modsætning til naturen eller fungerer som en neutral baggrund, hvorpå natur i form af f.eks. planlægningen af parker og haver kan projiceres. Byen indgår tværtimod i en dynamisk vekselvirkning med naturen gennem en lang række processer og praksisser, hvorigen gennem netop naturressourcer, økologier og arter omskabes eller 'urbaniseres', ofte med signifikante politiske implikationer.¹⁶

Denne erkendelse er samtidig med til at tydeliggøre, hvordan byen ikke blot er et habitat for mennesker, men for en bred vifte af ikke-menneskelige arter – fra pattedyr, fugle og insekter til træer og plantearter.¹⁷ Heller ikke i denne sammenhæng fungerer byen som en neutral kontekst. Den former aktivt forskellige arters levevis, adfærd og endda evolutionære udvikling. F.eks. har urbane solsorte udviklet distinkte kald, hvilket gør, at de i stadig mindre grad interagerer med rurale solsorte, ligesom

14 Melosi 1993; Rosen og Tarr 1994.

15 Feltet er særdeles omfangsrigt. Følgende udgivelser tilbyder et overblik: Haumann et al. 2020; Heinen et al. 2006; Melosi 2010; Schott et al. 2005; Soens et al. 2019;

16 Denne pointe har været omdrejningspunktet for forskningsfeltet Urban Politisk Økologi, der særligt har udviklet sig på tværs af kritisk geografi og urbane studier. Se f.eks. Swyngedouw 1997; Keil 2003; Heynen et al. 2006; Zimmer 2010.

17 Magle 2018

man i London, Amsterdam, New York og Tokyos undergrundsbaner har identificeret nye myggearter, der på blot få årtier har udviklet sig til genetisk distinkte underarter for at tilpasse sig undergrundens klima.¹⁸ For at forstå, hvordan byen har fungeret som rottehabitat er det derfor nødvendigt at stille skarpt på de forskellige former for urbane materialiteter og sammensætninger, der henholdsvis understøtter og udfordrer rotters levevis i byen. Det er med andre ord relevant at overveje, ikke blot hvordan rotten har formet byen, men også hvordan byen har formet rotten.

Den brune rotte kan defineres som en 'synantropisk art'. Det omfatter såkaldte 'vilde arter', der trives i at leve i tæt tilknytning til menneskelige miljøer.¹⁹ Rotten udgør her et af de dyr, der har været allerbedst til at tilpasse sig de menneskelige miljøer. Det skyldes i høj grad de moderne byer, der voksede frem som et led i industrikapitalismens indtog fra sidste halvdel af 1800-tallet og frem. Deres kombination af infrastrukturelle netværk for vandforsyning og kloakering, tæt og til dels ureguleret bebyggelse med god redeplads og store mængder let tilgængeligt organisk affald har passeret perfekt til et dyr, der er stort set altædende, har en bemærkelsesmæssig høj frugtbarhed og er udstyret med fremragende klatre- og svømmeevner samt tænder, der er så skarpe, at den kan gnave i alt, der er blødere end glas og metal.

Selvom rotter i både 1800-tallet og 1900-tallet var et udbredt fænomen på tværs af Københavns geografi, var deres konkrete liv typisk afgrænset til enkelte ejendomme og baggårde. Derfor er det nødvendigt, at vi tager både kvarteret, huset, baggården og hjemmet seriøst som 'bynatur' og flerartslige habitater. Disse typer af urbane rum – fra baggårdslokummer til soveværelser – kan umiddelbart virke til at have meget lidt med naturen at gøre. Som by- og miljøhistoriker Dawn Biehler imidlertid har påpeget, bør det ikke skygge for det faktum, at de i praksis udgjorde lokale økosystemer, der på samme tid var gunstige miljøer for rotter og andre såkaldte skadedyr og usunde miljøer for mennesker.²⁰ Samtidig, som Biehler også har peget på, har urban skadedyrsbekæmpelse historisk set været en del af en bredere politisk konstitueret urban økologi med en udpræget social og økonomisk slagside, som materialiserede sig på tværs af byen, boligen og kroppen.²¹ I dette perspektiv er det værd at overveje, hvordan rottens materielle politik i også en dansk kontekst udspillede sig på tværs af flere urbane skalaer – hver med sine distinkte velfærdspolitiske implikationer.

Rotten som urbant velfærdsproblem

Rottens moderne byhistorie har nærmest entydigt været knyttet til dens position som skadedyr. Som kulturhistorisk figur har rotten imidlertid indtaget en mere flertydig

18 Gandy 2022, s. 71-75.

19 Gandy 2022, s. 65.

20 Biehler 2013, s. 6.

21 Biehler 2009, s. 1015-1016.

og kompleks position. Rottens bemærkelsesværdige frugtbarhed, grænseløse appetit og mistroiske adfærd har gjort, at den i årtusinder har været omgærdet med stor kulturel, politisk og religiøs mystik. Rotten har således spillet en rolle i mange kulturer – fra Hawaiiansk mytologi til science fiction i det 20. århundrede – og særligt uden for Europa har fremstillinger af rotten været ambivalente og endda til tider positive.²² Samtidig er definitionen af rotten som skadedyr et relativt nyt fænomen. Det var først i 1800-tallets afsluttende årtier, at rottens rolle i spredningen af en lang række smitsomme sygdomme, herunder byldepest, rabies, tyfus og leptospirose, blev påvist videnskabeligt. Det var dermed først her, at rotten for alvor blev knyttet til skidt, sygdom og fattigdom.²³

Definitionen af rotten som skadedyr faldt altså tidsmæssigt sammen med, at den for alvor blev byboer. Det var samtidig i disse år, at byen i sig selv blev genstand for et bredere sanitært ordensprojekt, hvor sociale reformatorer, byplanlæggere og læger arbejdede aktivt for at sætte hygiejne og renlighed i centrum for den urbane udvikling. Med Lars Henrik Schmidt og Jens Erik Kristensen betegnelse skete der en 'idealiserings af det sterile',²⁴ hvilket materialiserede sig i alt fra modernistisk byplanlægning og arkitektur til indretningen af nye såkaldte vådrum såsom badeanstalter, svømmehaller og badeværelser.²⁵ Byerne udgjorde både problemet og løsningen i den her bevægelse. På den ene side var det i industribyernes tætbefolkede lejekaserner, at skidt, snavset og sygdomme spredte sig. På den anden side var det gennem en radikal omorganisering af byernes rum og arkitektur, at en ny social orden kunne indstiftes.

Forholdet mellem by og natur stod centralt i denne udvikling. På trods af, at etableringen af nye infrastrukturelle netværk for bl.a. vand, el og gas medførte, at forskellige former for naturressourcer blev vævet ind i boligen og dermed byboernes hverdagsliv på et hidtil uset niveau, kom forestillingen om 'den gode by' såvel som 'det gode hjem' i stigende grad til at bero på en diskursiv distinktion mellem 'god natur' og 'dårlig natur'. Som geograf Maria Kaika har formuleret det:

"Good nature (purified water, conditioned air, electricity etc.) became part of (and a basic precondition for the construction of) the protected inside of the modern home. At the same time, the domestically metabolized bad nature (dirty water, polluted air, sewage) became part of the outside, 'the other', the antipode to the comfortable, protected inside of the home."²⁶

22 Burt 2006, s. 49-89

23 Burt 2006, s. 115.

24 Schmidt og Kristensen 1986, s. 75.

25 Bech-Danielsen 2004; Penner 2013; Bendsen 2024.

26 Kaika 2004b, s. 270.

Børn står i kø med deres rottefangst på Vesterbro Brandstation, 1907. Kilde: Zuschlag 1910, s. 141.

Det gjaldt altså om at give byens borgere uhindret adgang til den eftertragtede, gode natur samtidig med, at den dårlige natur blev holdt på behørig afstand. I den kontekst, som sociolog Andrew McCumber har pointeret, blev rotten uløseligt forbundet med snavs og sygdom, hvilket gjorde, at den indtog en umiskendelig position som dårlig natur.²⁷ Inden for rammerne af den moderne bys ordensprojekt blev rottens tilstedeværelse altså uacceptabel. Den blev ensbetydende med, hvad antropolog Mary Douglas har betegnet som 'matter of out place'.²⁸

Således var det da også i netop de danske byer, at rottebekæmpelse blev sat på den politiske dagsorden i årene omkring 1900. I 1898 blev Komiteen til Fremme af Rotternes rationelle Udryddelse dannet med det formål at agitere for en national rottebekæmpelseslovgivning. Komiteens udgangspunkt var først og fremmest økonomisk, og den opstod da også i regi af Københavns Grundejerforening, hvis medlemmer hvert år blev ramt hårdt på pengepungen af rotteødelæggelser. Da regeringen i første omgang ikke ønskede at gå ind i lovgivningsarbejde på området, lancerede komiteen i 1899 selv et eksperiment, der blev markedsført som "den store rottekrig". Selvom rotteudryddelse ifølge komiteen burde være en samfundsopgave, skulle løsningen findes hos borgerne. Eksperimentet gik derfor ud på at udlove en pengepræmie på 10 øre for hver indleveret rotte. Det kunne hurtigt blive til mange penge, så i løbet af få måneder var over 100.000 rotter blevet fanget og indleveret i København.²⁹

I 1907 blev den første danske rottebekæmpelseslov vedtaget. Loven var direkte baseret på komiteens præmiesystem, men modsat tidligere skulle alle udgifter nu finansieres af staten og kommunerne.³⁰ Gennem 1920'erne og særligt 1930'erne blev både bekæmpelsesmetoderne og ansvarsfordelingen mellem offentlige og private

27 McCumber 2025, s. 124.

28 Douglas 2002.

29 For en historisk undersøgelse af "Den store rottekrig" se Wingender 2019.

30 Det Kongelige Bibliotek. Småtryk: *Lov om Foranstaltninger til Udryddelse af Rotter. 1907.*

aktører genforhandlet, idet rottebekæmpelse gradvist blev centraliseret og professionaliseret i kommunerne. Selvom den rottebekæmpelseslov, der blev vedtaget i 1921, stadig fremhævede præmiesystemet som den mest hensigtsmæssige udryddelsesmetode, udvidede den også de offentlige myndigheders ansvarsområder. De kommunale myndigheder blev nu opfordret til at igangsætte systematiserede udryddelseskampanjer på tværs af hele kommunen, gerne to gange årligt, ligesom loven specificerede, at det var kommunens pligt at udrydde rotter på alle kommunalt ejede grunde og offentlige pladser herunder kirkegårde, banelegemer og lossepladser.³¹

Den store lovgivningsmæssige nydannelse kom dog først i 1938, hvor *Lov nr. 116 af 31. Marts 1938 om Udryddelse af rotter* blev vedtaget.³² Loven dannede baggrund for oprettelsen af et helt nyt rottebekæmpelsesapparat på tværs af stat og kommune. I Københavns Kommune blev et nyt Kontor for Kontrol med Bekæmpelse af Skadedyr oprettet i 1939, og under Indenrigsministeriet blev to konsulenter ansat til at varetage kontrollen med lovgivningen. Derudover fulgte der detaljerede bestemmelser, der specificerede retningslinjerne for giftudlægning, rottesikring og renholdelse af ejendomme samt ansvarsfordelingen mellem grundejere, kommune og stat.³³ Alle grundejere blev nu lovgivningsmæssigt forpligtet til at rottesikre og renholde deres ejendomme, hvilket omfattede en lang række krav til særligt byejendomme omkring sikring af vinduer, døre og murhuller, renholdelse af kældre, lofter, lyskasser og trappegange samt forsvarlig bortskaffelse af husaffald og spildevand. Samtidig var kommunerne nu lovgivningsmæssigt forpligtede til løbende at kontrollere byens ejendomme og facilitere halvårlige giftudlægningskampanjer.³⁴

Rotteudryddelsesloven af 1938 medførte altså en betydelig professionalisering og intensivering af urban rottebekæmpelse. Dette blev underbygget af et nyt propagandaapparat, der skulle oplyse befolkningen om rottetruslen og dermed bidrage til at effektivisere rotteudryddelseskampanjerne. Særligt gennem 1940'erne og 1950'erne blev der udgivet en lang række film, pjecer og plakater, der portrætterede rotten som en samfundsskadelig fjende. I 1950 udgav Københavns Kommune f.eks. en husstandsomdelt pjece ved navn *Had rotterne*, hvori de aktivt opfordrede københavnere til at blive rottefjender.³⁵ I byrummet var det særligt plakaterne, der var synlige, idet de i forbindelse med hver udryddelseskampagne blev ophængt i lygtepæle, på togstationer og endda inde i sporvognene.³⁶ Til sammen var disse fremstillinger med til at

31 Det Kongelige Bibliotek. Småtryk: *Lov om Foranstaltninger til Udryddelse af Rotter*. 1921.

32 Rigsarkivet. Landsudvalget for Rottebekæmpelse (1941-1989). Love, propaganda mv. (1932-1961): *Lov nr. 116 af 31. Marts 1938 om Udryddelse af rotter*. 1938.

33 Rigsarkivet. Landsudvalget for Rottebekæmpelse (1941-1989). Love, propaganda mv. (1932-1961): *Cirkulære til samtlige Amtmænd og Kommunalbestyrelser angaaende Lov nr. 116 af 31. Marts 1938 om Udryddelse af rotter*. 19. oktober 1938.

34 Ibid.

35 Rigsarkivet. Landsudvalget for Rottebekæmpelse (1941-1989). Love, propaganda mv. (1932-1961): *Had Rotterne*.

36 København Stadsarkiv. København Sporvejes Arkiv (1911-1974). Journalsager A (almene sager), Rottebekæmpelse, korrespondance 1944.

Rottevennerne må væk!

Bliv rottefjende

- 1 Hold rent ved skrnkasserne.
- 2 Brug cykleskurene til cykler og barnevogne og intet andet.
- 3 Hold ryddeligt i kældre og pulterkamre. Luk mellem-dørene.
- 4 Giv fuglene brødet som rasp, og ikke for meget ad gangen.
- 5 Hvis De endelig vil fodre katte, gør det da om morgenen i et ødetrug og fjern truget inden mørkets frembrud.

Men det er ikke nok!

Hvis der er rotter, hvor De bor, bør De altid melde det omgående til myndighederne, som straks tager affære. Vent ikke, til det bliver for slemt.

København:
Sundhedskommissionens Skadedyrkontrol, Dagmarhus, Vestre Boulevard 121, Værelse 325. Kontortid 10–15, lørdag 9–12. Tlf. Palæ 7503.

Frederiksberg:
Teknisk Forvaltning, Fabrikvej 10, Fasan 1310. Kontortid 9–16.

Gentofte:
Teknisk Forvaltning, Gentofte Rådhus, tlf. 6600 lokal 322. Kontortid 10–15.

Carl Albers Etabl. Kbhvn.

At hade rotterne betyder i daglig tale på landet at forfølge dem

Lad det også gælde for København

Omfattende giftudlægninger foretages 2 gange årligt i kampen mod rotterne, og kampen mod disse skadedyr ville ikke have været så bekostelig, som den er, hvis ikke rotterne blandt menneskene havde forbundsfæller, der passende kan kaldes „ROTTEVENNER“, og til skrak og advarsel berettes nedenfor lidt om disse.

Rottevennerne
rydder skrig op i kældre og pulterkamre, for at rotterne også kan bygge sig der, og de leder mellem-dørene stå på vid gæb, for at de stakkels rotter kan komme ind.

Rottevennerne
overfylder skrnkasserne, så dejlig rottemad flyder omkring dem.

Rottevennerne
lægger masser af store brødstumper ud på kortegår, i gårde og i parken, så fuglene hverken kan overkomme at spise dem op eller flyve bort med dem. Nej, der skal ligge mange tilovers til rotterne.

Rottevennerne
lægger gamle møbler og andet affald ind bag i cykleskurene, så rotterne rigtig kan have rede et langt sted.

Rottevennerne
fodrer vilde katte med fiskerisik, for at også rotterne kan få noget mad, og de tøffende katte tager som bekendt ikke rotterne, de spiser gerne af menneske fad.

- Rottevennerne må væk →

Husstandsomdelt pjese, der opfordrede alle borgere til at blive "rottefjender", 1950. Kilde: Rigsarkivet, Landsudvalget for Rottebekæmpelse.

afgrænse og synliggøre rotten som et problem i 1940'ernes København. Flere plakater og pjecer trak direkte på aspekter ved rottens etologi og dyrkede derigennem rottens forbindelse til snavs og sygdom. På den måde var de med til ikke blot at opretholde, men også at forstærke en særlig affektiv relation til rotten karakteriseret ved frygt og afsky.

Denne professionalisering og intensivering af urban rottebekæmpelse var uløseligt forbundet med Københavns byggede miljø og materielle sammensætning. Med sine tættebyggede huse, dysfunktionelle infrastrukturer og mangelfulde renovationsforhold udgjorde København et gunstigt rottehabitat. Bekæmpelsen af rotter var således tæt knyttet til en regulering byens ejendomme og, i et bredere bypolitisk perspektiv, en gentænkning af byens materielle form. Set fra de menneskelige indbyggeres perspektiv var byen stadig præget af de usunde boligforhold og den udprægede boligmangel, der gennem 1900-tallets første halvdel havde udgjort en central politisk slagplads.³⁷ Da 2. Verdenskrig sluttede anslog en statsligt nedsat boligkommission, at der på landsplan manglede 50.000-60.000 boliger samtidig med, at mellem 130.000-150.000 blev udpeget som saneringsmodne.³⁸ Det var i høj grad disse socio-materielle forhold, der ledte til en række centrale nybrud inden for dansk by- og boligpolitik allerede i slutningen af 1930'erne. Her stod den socialdemokratiske ledede regering i spidsen for en række lovgivningsinitiativer, hvorigennem den aktivt søgte at få kontrol med byernes rum. Udover ny rottebekæmpelseslovgivning vedtog regeringen i 1938 ny lovgivning om byplanlægning og byggestøtte, og året efter blev Danmarks første saneringslov vedtaget, der muliggjorde nedrivningen af usunde boliger og bydele.³⁹

Rotteudryddelsesloven af 1938 blev altså til i en bredere by- og velfærdspolitisk brydningstid, hvor byens rum og materialitet blev genforhandlet. Det afspejler en ambivalens i rottens materielle politik. På den ene side var rotten gennem sin tilstedeværelse i byen med til at legitimere myndighedernes indgriben og dermed nye retninger inden for dansk byudvikling. Rotten var med andre ord med til at gøre København saneringsmodent. På den anden side forudsatte disse nye bypolitiske initiativer en udgrænsning af rotten som dyr i både offentlige og private rum. Dette skulle realiseres gennem et nyt kommunalt embedsapparat, der fulgte med lovgivningen. Kommunale skadedyrsbekæmpelseskontorer, boligkommissioner og boligtilsyn blev nu et lovkrav, hvilket muliggjorde en ny form for monitorering af byernes rum i praksis. Flere danske byer havde haft kommunale boligtilsyn siden 1920'erne, men den nye lovgivning medførte både et mere omfattende bureaukratisk rammeværk og en stigende professionalisering af de offentlige tilsyn med byernes boligmasse. I 1940'ernes København materialiserede dette sig, som næste analysedel vil vise, i en

37 Bro og Kolstrup 2022.

38 Indenrigsministeriets Byggeudvalg 1945, s. 12.

39 Bro 2000; Gaardmand 2016, s. 20-25.

række konflikter, hvor rotter dannede udgangspunkt for konkrete forhandlinger om grænserne for urban velfærd.

Klerkegade 36 som rottehabitat

Ejendommen Klerkegade 36 fungerede gennem sidste halvdel af 1940'erne som et udpræget rottehabitat. Ejendommen bestod af et forhus og et baghus i tre plan, der blev forbundet af en gård. Udover overfyldte og utætte skarnkasser var ejendommen præget af dårlig isolering både i kælderen og på lofterne, ligesom store dele af træværket i både for- og baghuset var råddent. Rotterne havde således let adgang til både føde og redeplads. Bygningernes skrøbelighed og den manglende vedligeholdelse gjorde dem let gennemtrængelige. Rotterne havde let ved at gnave huller i træværket og bevæge sig på tværs af både vægge og etager. Klerkegade 36 tilbød med andre ord et særdeles fordelagtigt rottehabitat, der understøttede både rotternes levevis og muligheder for reproduktion.

Klerkegade 36 var ikke overraskende genstand for en lang række boligtilsynsrapporter fra 1946 og frem.⁴⁰ Den første rapport var foranlediget af en beboerklage fra en kvinde, der boede på 1. sal i forhuset. I forbindelse med eftersynet identificerede den kommunale boliginspektør en lang række tegn på rotters tilstedeværelse. I hendes lejlighed var der rottehuller i træværket under køkkenvasken, og på trappegangen var der både rottehuller i gulvet og omkring en nedsunken vask. Derudover kunne både hun og ejendommens vicevært fortælle, at man særligt om aftenen og natten kunne observere rotter på forhusets trappegang og, i særdeleshed, i gården, hvor de vrimlede omkring enten skarnkasserne eller lokummerne.⁴¹ Efter denne rapport vendte boligtilsynet tilbage til ejendommen gentagende gange. Her forhørte inspektøren sig hos beboerne i for- og baghuset, der kunne berette om forskelligartede oplevelser med rotter både i deres lejligheder og på ejendommens fællesarealer. Mens mange beboere primært observerede rotter i gården og på trapperne, kunne en række beboere også berette om mere direkte interaktioner med rotter, der udspillede sig i tilknytning til deres hjem. En beboer oplyste, at han blev holdt vågen om natten af, at der løb rotter rundt i hulrummene i etageadskillelsen mellem hans soveværelse og

40 Københavns Stadsarkiv. Boligkommissionens Sekretariats Arkiv (1943-1956). Rapporter: Klerkegade 36. Boligtilsynsrapport 16. oktober 1946; Boligtilsynsrapport 12. maj 1947; Boligtilsynsrapport 4. november 1947; Boligtilsynsrapport 11. oktober 1948; Boligtilsynsrapport 6. juli 1949.

41 Københavns Stadsarkiv. Boligkommissionens Sekretariats Arkiv (1943-1956). Rapporter: Klerkegade 36. Boligtilsynsrapport 16. oktober 1946

Nedslidt og utæt vask på gangen ved loftstrappen i ejendommen Klerkegade 36, 1957. Kilde: Københavns Stadsarkiv. Fotograf: Mogens Falk Jørgensen.

lejligheden ovenfor.⁴² Desuden oplyste en beboer fra 3. sal, at der for nyligt var dratet rotter ned i hans lejlighed fra tørreloftet gennem huller i de rådne loftsbrædder.⁴³

I boligtilsynsrapporterne dokumenteres det, at både skadedyrskontrollen og ejendommens ejer løbende forsøgte at komme rotterne til livs, men uden den store succes. Udover giftudlægning blev rottehuller løbende udfyldt med cement for på den måde at afskære rotternes ellers forholdsvis frie mobilitet i ejendommen. Flere rapporter beskriver, hvordan beboere oplevede kortvarige forbedringer efter en giftudlægning, men at rotterne hurtigt igen blev synlige og talrige i ejendommen.⁴⁴ For at holde rotterne ude af deres lejligheder forsøgte flere beboere sig med hjemmelavede isoleringsløsninger. Hvor nogle beboere sømmede blikplader over de største rottehuller, stoppede andre hullerne med potteskår og flasker, som rotterne dog i mange tilfælde blot skubbede ud igen.⁴⁵ Lige lidt hjalp det. Snarere tyder rapporterne på, at rotterne over tid spredte sig til naboejendommene. Boligkommissionens rapport fra den 6.

42 Københavns Stadsarkiv. Boligkommissionens Sekretariats Arkiv (1943-1956). Rapporter: Klerkegade 36. Boligtilsynsrapport 12. maj 1947.

43 Københavns Stadsarkiv. Boligkommissionens Sekretariats Arkiv (1943-1956). Rapporter: Klerkegade 36. Boligtilsynsrapport 4. november 1947.

44 Københavns Stadsarkiv. Boligkommissionens Sekretariats Arkiv (1943-1956). Rapporter: Klerkegade 36. Boligtilsynsrapport 11. oktober 1946; Boligtilsynsrapport 11. oktober 1949.

45 Københavns Stadsarkiv. Boligkommissionens Sekretariats Arkiv (1943-1956). Rapporter: Klerkegade 36. Boligtilsynsrapport 16. oktober 1946; Boligtilsynsrapport 4. november 1947.

juli 1949 omfattede således både adresserne Klerkegade 36 og Klerkegade 34, hvor beboerne ligeledes kunne berette om mange rotter i gården og på trappegangene.⁴⁶

Ejendommen Klerkegade 36 viser, hvordan byens materialitet, rotter og forskellige menneskelige aktører blev føjet sammen i skiftende konstellationer og forhandlinger. Udover at illustrere, hvordan specifikke ejendomme i København kunne udvikle sig til deciderede rottehabitater, peger denne case på, hvordan rotter tydeliggjorde og udfordrede en lang række socio-materielle grænsedragninger. Rotterne i Klerkegade 36 udfordrede den 'indenfor/udenfor-distinktion', der ifølge McCumber regulerer forholdet mellem god og dårlig natur i byen. Idet den gode natur i form af f.eks. parker og grønne områder skal kultiveres og nydes udenfor, gælder det netop om at undgå, at dårlig natur i form af f.eks. rotter bryder indenfor og inficerer særligt hjemmets ideelt set rene miljø.⁴⁷ Ved at gennemtrænge væggene, lofterne og etagerne i Klerkegade 36 overskred rotterne denne distinktion og udfordrede derigennem ideen om hjemmet som en stærkt afgrænset enhed eller, med Kaikas ord, 'space envelope', der netop beror på en usynliggørelse og andetgørelse af naturen i hjemmet.⁴⁸ Ved at udstille hjemmets socio-materielle porøsitet udfordrede rotterne således grundlæggende set grænserne mellem offentligt og privat rum. Ikke nok med, at deres blotte tilstedeværelse krævede, at forskellige myndighedsinstanser skulle have adgang til beboernes hjem, så trængte rotterne bogstaveligt talt ind i lejlighederne og dermed beboernes privatliv.

Samtidig tydeliggjorde rotterne i Klerkegade 36, hvordan indendørs miljøer såsom hjemmet og huset kan forstås som politisk-økologiske rum, hvor de forestillede grænser mellem indenfor og udenfor samt offentligt og privat ikke blot er rumligt forankrede, men også i høj grad politisk konstituerede og knyttet til både magtforhold og sociale hierarkier.⁴⁹ Således mobiliserede rotterne konkrete forhandlinger mellem menneskelige aktører – mellem beboere og myndigheder – der netop kredsede om, hvorvidt bekæmpelsen af rotter i og omkring boligen var et offentligt eller et privat ansvar. Selvom rottebekæmpelseslovgivningen placerede det primære ansvar hos de kommunale myndigheder og grundejerne, så henviste boligkommissionens inspektører ved flere lejligheder til beboernes urenlige levevis, der materialiserede sig i alt fra overfyldte skarnkasser og skrald på lokummernes tage til bølter med urin på tørreloftet.⁵⁰ Derigennem antydede de, at beboerne havde et medansvar for ejendommens økologi, idet de gennem deres praksisser var med til at opretholde ejendommen som et gunstigt rottehabitat. Dette forhold kan muligvis også være med til at forklare, hvorfor hverken myndigheder eller grundejere på noget tidspunkt igangsatte om-

46 Københavns Stadsarkiv. Boligkommissionens Sekretariats Arkiv (1943-1956).
Rapporter: Klerkegade 36. Boligtilsynsrapport 6. juli 1949.

47 McCumber 2025, s. 80-82.

48 Kaika 2004a, s. 62-66.

49 Biehler og Simon 2010, s. 173.

50 Københavns Stadsarkiv. Boligkommissionens Sekretariats Arkiv (1943-1956).
Rapporter: Klerkegade 36. Boligtilsynsrapport 4. november 1947; 6. juli 1949.

fattende bekæmpelseskampagner eller renoveringsindsatser for at komme rotterne endegyldigt til livs.

Sankt Peders Stræde 39 og Adelgade 5: Rotten som eksklusionsmekanisme

Den 18. oktober 1945 besøgte en inspektør fra Københavns Boligkommission adressen Sankt Peders Stræde 39. Anledningen var en beboerklage fra en Fru Larsen over fugt og væggelus i en lejlighed i stueetagen, hvor hun boede sammen med sin mand og deres to børn. Inspektøren bekræftede de omtalte mangler, men under besøget blev det samtidig klart, at der også var rotter i ejendommen. Flere beboere i ejendommen kunne berette, at de ved flere lejligheder havde set rotter på trappegangene, hvor de holdt til i træværket omkring en defekt vask. Inspektøren konsulterede i den sammenhæng ejendommens vicevært, der henviste til Fru Larsens pulterkammer, der angiveligt skulle være et yndet tilholdssted for rotter. Ganske rigtigt fandt inspektøren rummet ”meget snavset og fyldt med skrammel”, og Fru Larsen fik herefter otte dage til at rengøre sit pulterrum, hvorefter det ville være inspiceret igen, denne gang af Sundhedspolitiet.⁵¹

Den 21.-23. november var ejendommene Sankt Peders Stræde 37 og 39 genstand for en større kondemneringsundersøgelse, hvor hele bygningen blev endevendt for mangler og defekter. I samme ombæring noterede inspektøren, at han med hensyn til Fru Larsen havde henvendt sig til forskellige myndighedsinstanser, herunder den kommunale skadedyrskontrol, administrationen bag det kommunalt ejede beboelses-ejendomme og det kommunale bygningsvæsen, omkring udbedring af lejlighedens mangler. Dog noteres det også, at disse skrivelser først blev sendt den 5. november, vel at mærke efter at Sundhedspolitiet havde geninspiceret Fru Larsens pulterrum.⁵²

Den 6. maj 1949 besøgte boligtilsynets inspektør en familie med ti børn (heraf otte hjemmeboende), der boede i treværelses lejlighed på 2. sal i ejendommen Adelgade 5. Besøget var foranlediget af en anmeldelse indsendt af børnenes skolesundhedsplejerske, og tilsynsrapporten fokuserede da også først og fremmest på børnenes tarv og sundhedstilstand. Ifølge de minimumsstandarder for beboelse, som blev fastsat med Saneringsloven i 1939, var boligen overbefolket. Det var dog særligt på grund af køkkenets beskaffenhed, at inspektøren tog affære. Ifølge rapporten var store dele af køkkenets træværk råddent, og der var rottehuller i gulvet, i et køkkenskab og i kosteskabet, der forbandt køkkenet og trapperummet. Beboerne oplyste, at de selv havde forsøgt at holde rotterne ude ved at sømme blikplader for hullerne, men at nye hul-

51 Københavns Stadsarkiv. Boligkommissionens Sekretariats Arkiv (1943-1956). Rapporter: Sankt Peders Stræde 39. Boligtilsynsrapport 18. oktober 1945.

52 Københavns Stadsarkiv. Boligkommissionens Sekretariats Arkiv (1943-1956). Rapporter: Sankt Peders Stræde 39. Kondemneringsundersøgelse 21-23. november 1945.

ler løbende kom til. Om natten kunne de endda høre rotterne gnave i træværket, ligesom de ved flere lejligheder havde observeret rotter på trapperne.⁵³

På baggrund af denne rapport valgte boligkommissionen den 9. juni at indstille familien til genhusning i en større lejlighed med henvisning til børnenes helbred.⁵⁴ Den 13. juli afviste Københavns Kommunes Socialdirektorats Forsorgskontor imidlertid indstillingen i en skrivelse. Ifølge forsorgskontoret var familien ”kendt af kommunen” og allerede under den kommunale husvildeforsorg. Familien havde tidligere boet til leje i en af kommunens beboelsesejendomme, men var på grund af manglende huslejebetaling blevet sat på gaden. Derfor var man fra kommunens side ikke interesseret i at få dem som lejere igen. Det betød, at børnenes helbred og videre anbringelse blev en sag for børneværnet. Selve rottespørgsmålet blev også adresseret i forsorgskontorets skrivelse. De lagde her vægt på, at siden hele kvarteret var ”stærkt befængt med rotter”, var det en uløselig opgave at holde ejendommen helt rottefri.⁵⁵ Rotternes markante tilstedeværelse i og omkring familiens lejlighed var med andre ord ikke nok til at gøre beboerne værdige til modtagelsen af offentlig hjælp.

Selvom *Loven om Offentlig Forsorg*, der blev vedtaget som en del af den store socialreform i 1933, afskaffede fattighjælpens umyndiggørende konsekvenser for en stor del af dem, der modtog socialhjælp, var den ikke som sådan et opgør med distinktionen mellem ’værdigt’ og ’uværdigt’ trængende. Det retsprincip, som nu gav en langt bredere del af befolkningen adgang til en række fastsatte sociale ydelser uden tab af rettigheder, gjaldt ikke for grupper såsom de såkaldte arbejdssky, de groft for sømmelige forsørgere, alkoholikere og prostituerede, der stadig måtte lide fattighjælpens deklasserende og stigmatiserende virkninger.⁵⁶ Dette gjaldt også på boligområdet. Loven fastsatte, at det nu var kommunernes pligt at sikre, at enhver forsørger, der stod uden bolig, fik tag over hovedet til en rimelig husleje. Imidlertid understregede den, at denne rettighed frafaldt, hvis ansøgeren ved nærmere transsprøvning selv var skyld i sin ulykke eller ikke på egen hånd havde søgt at udrede problemet.⁵⁷ Dette åbnede op for en skønsvurdering af den enkelte sag, hvor det stadig var op til de kommunale myndigheder at fortolke, hvorvidt en given familie var værdige til at modtage offentlig hjælp til en bolig.

53 Københavns Stadsarkiv. Københavns Boligkommissions arkiv. Journalsager (henlagte og nedrevne), 1939-1999: Adelgade 5. Boligtilsynsrapport 6. maj 1949.

54 Københavns Stadsarkiv. Københavns Boligkommissions arkiv. Journalsager (henlagte og nedrevne), 1939-1999: Adelgade 5. Indstilling til Direktoratet for Københavns Kommunes Beboelsesejendomme fra Københavns Kommunes Boligkommission 9. juni 1949.

55 Københavns Stadsarkiv. Københavns Boligkommissions arkiv. Journalsager (henlagte og nedrevne), 1939-1999: Adelgade 5. Skrivelse fra Københavns Kommunes Socialdirektorat – Forsorgskontoret til Københavns Kommunes Boligkommission 13. juli 1949.

56 Kolstrup 2012, s. 155-156.

57 Kolstrup 2011, s. 206.

I den kontekst viser Sankt Peders Stræde 39 og Adelgade 5, hvordan rotters tilstedeværelse og interaktioner med bygningernes materialitet og beboere kunne påvirke sådanne fortolkninger. I begge tilfælde blev grænserne for velfærd nemlig draget i krydsfeltet mellem ejendommenes materialitet, rotternes indtrængen og beboernes sociale praksisser samt levevis. Selvom både kommunale og statslige myndigheder anså rotter som en direkte og umiskendelig samfundstrussel, tog de også beboernes sociale, hygiejniske og økonomisk forhold i betragtning, når de skulle vurdere, hvorvidt beboerne var værdige eller uværdige til at modtage offentlig hjælp. Hos familien i Sankt Peders Stræde var tilstedeværelsen af rotter i deres pulterkammer, hvilket boligtilsynet knyttede direkte til familiens mangelfulde renlighed og hygiejne, begrænsende for deres mulighed for at få udbedret fugtskader og bekæmpet væggelus i lejligheden. Hos familien i Adelgade var det familiens såkaldte "personlige forhold", en betegnelse anvendt af forsorgskontoret, der påvirkede myndighedernes vurdering af, hvorvidt familien havde ret til at leve en rottefri tilværelse eller ej.

Borgergade 87: Rotten som velfærds-katalysator

Den 20. juni 1947 besøgte boligkommissionens inspektør en lejlighed på 5. sal på adressen Borgergade 87. Besøget var foranlediget af Sundhedskommissionens Skadedyrskontrol, der tidligere på måneden var blevet kaldt ud til ejendommen på grund af problemer med rotter. Skadedyrskontrollen fandt hurtigt ud af, at rotterne primært koncentrerede sig omkring én lejlighed, der var beboet af en enlig kvinde, Fru Petersen, på 71 år. Ifølge skadedyrskontrollen var lejligheden i en "meget urenlig tilstand". Der var et forfærdeligt rod, rådne madrester overalt, en fæl stank, huller i væggene og lofterne og ved nærmere eftersyn pilede rotterne rundt i lejligheden. Det største problem var imidlertid, at Fru Petersen aktivt fodrede rotterne og holdt dem som selskab. Netop derfor valgte skadedyrskontrollen at videresende sagen til boligkommissionen. De understregede, at de intet meningsfuldt kunne foretage sig, før lejligheden var blevet forsvarligt rengjort.⁵⁸ Det var ikke længere blot et teknisk spørgsmål, men også et socialt anliggende.

Under besøget den 20. juni kunne boligtilsynets inspektør bekræfte skadedyrskontrollens beskrivelse af både lejligheden og Fru Petersens levevis. I en senere note beskrev inspektøren endda lejligheden som "uhyggelig for andre mennesker at komme ind i".⁵⁹ Samtidig tydede intet på, at Fru Petersen havde i sinde at ændre sin adfærd i relation til rotterne. I en skrivelse til boligkommissionen beskrev skadedyrsbekæmpelsen problemet således:

58 Københavns Stadsarkiv. Københavns Boligkommissions arkiv. Journalsager (henlagte og nedrevne), 1939-1999: Borgergade 87. Boligtilsynsrapport 20. juni 1947.

59 Københavns Stadsarkiv. Københavns Boligkommissions arkiv. Journalsager (henlagte og nedrevne), 1939-1999: Borgergade 87. Note til Københavns Kommunes Boligkommissions Formand 29. juli 1947.

“Før Lejligheden er i en saadan Stand, at Haandværkere kan foretage en Reparation af den, kan man ikke vente at faa Rotterne helt udryddet. Lejerinden, Fru M. Petersen, er saa aldersomssvækket, at hun ikke kan bringes til at forstaa, at hun ikke maa stille Mad frem til Rotterne, og at hun maa undlade at henlægge Mad og Madaffald i hele Lejligheden, og det vil sikkert blive meget svært at faa hende til at lade foretage den nødvendige oprydning.”⁶⁰

Boligkommissionen havde dog ikke i sinde at smide hende ud af lejligheden. I stedet anmodede de Københavns Kommunes Socialdirektorat om, at Fru Petersen kunne overflyttes til alderdomshjemmet De Gamles By på Nørrebro. Som boligkommissionens formand udtrykte det i skrivelsen tydeliggjorde hendes fortsatte fodring af rotterne det forhold, at “en almindelig Udsættelse af hende vil næppe føre til andet end at hun kommer til at staa paa Gaden ude af Stand til selv at foretage sig noget for at finde et andet Sted at være”.⁶¹ Sagen blev siden forelagt borgmesteren for Magistratens 3. Afdeling, der havde ansvaret for kommunens socialforsorg, og i løbet af blot få måneder fik Fru Petersen tilbudt en plads i De Gamles By, hvor hun flyttede ind den 27. januar 1948.⁶²

Det var altså paradoksalt nok Fru Petersens noget aparte forhold til rotter, der i sidste ende gjorde hende værdig til modtagelsen af offentlig velfærd. Boligkommissionens tilsynsrapporter rummer en lang række historier om beskidte lejligheder og beboere, der ikke levede op til myndighedernes renlighedsstandarder. I langt de fleste tilfælde fik beboerne besked på at rydde op, og hvis de gentagende gange ikke efterkom dette påbud, blev de typisk sat på gaden. I Fru Petersens tilfælde tyder det imidlertid på, at hendes forhold til rotterne i lejligheden aktivt påvirkede sagens forløb. Boligkommissionens skrivelser fremhævede således løbende hendes relation til rotterne som bevis for, at der her var tale om et særligt tilfælde, hvor myndighederne måtte gribe ind og tilbyde en værdig løsning. En plads i De Gamles By var nemlig ikke alle forundt – både i lyset af periodens udprægede boligmangel og det forhold, at De Gamles By var blevet etableret som et af de første alderdomshjem i København for ‘værdigt trængende’ i forbindelse med vedtagelsen af *Loven om Alderdomsunderstøttelse* i 1891.⁶³ Noget kunne imidlertid også tyde på, at det ikke kun handlede om at tilbyde Fru Petersen en værdig løsning. Som ovenstående citat udtrykker, var myn-

60 Københavns Stadsarkiv. Københavns Boligkommissions arkiv. Journalsager (henlagte og nedrevne), 1939-1999: Borgergade 87. Skrivelse fra Sundhedskommissionens Kontor for Kontrol med Skadedyrsbekæmpelse til Københavns Kommunes Boligkommissionen 12. august 1947.

61 Københavns Stadsarkiv. Københavns Boligkommissions arkiv. Journalsager (henlagte og nedrevne), 1939-1999: Borgergade 87. Skrivelse fra Københavns Kommunes Boligkommission til Magistratens 3. Afdeling 19. september 1947.

62 Københavns Stadsarkiv. Københavns Boligkommissions arkiv. Journalsager (henlagte og nedrevne), 1939-1999: Borgergade 87. Skrivelse fra Københavns Kommunes Socialdirektorat – Forsorgskontoret til Københavns Kommunes Boligkommission 13. februar 1948.

63 Jørgensen og Hansen 1992.

dighedernes primære sigte at komme det akutte rotteproblem til livs, og det var netop i den kontekst, at tildelingen af en plejehjemsplads blev en mulighed. Det indikerer, hvordan rottens materielle praksis – deres indtog i Fru Petersens lejlighed og frygten for, at de skulle sprede sig til resten af ejendommen – aktivt kunne påvirke den konkret førte politik og myndighedernes fortolkning af grænserne mellem værdigt og uværdigt trængende i en given situation.

Denne case illustrerer således andre måder, hvorpå rottens materielle politik blev knyttet til myndighedernes fortolkninger af grænserne for urban velfærd. Den viser, hvordan rotten også kunne virke som en form for velfærds-katalysator, idet den udstillede behovet for mere velfærd i byerne. Ser man på tværs af Klerkegade, Sankt Peters Stræde, Adelgade og Borgergade bliver det imidlertid også tydeligt, hvordan rotten, med Donna Haraways betegnelse, udgjorde en ofte ufrivillig 'companion species' for en særlig gruppe af borgere i 1940'ernes København.⁶⁴ I de saneringsmodne dele af byen var mennesker, rotter og andre såkaldte skadedyr sammenknyttet i forskellige socio-materielle konstellationer, der gik på tværs af byen, kvarteret, huset og boligen. Rotter var ikke blot passive objekter i disse menneskers liv. De var aktivt med til at forme alt fra hverdagserfaringer til mødet med myndighederne. Hvor sameksistensen med rotter utvivlsomt var højst ufrivillig for beboerne i Klerkegade 36, Sankt Peders Stræde 39 og Adelgade 5, illustrer sagen med Fru Petersen, hvordan rotter og mennesker også kunne indgå i andre former for afhængighedsforhold i det urbane miljø. Uafhængigt af om sameksistensen var frivillig eller ufrivillig var den langt fra politisk neutral. Som alle tre cases har vist, havde rotters tilstedeværelse distinkte velfærdspolitiske konsekvenser for de mennesker, der beboede husene i Klerkegade, Sankt Peters Stræde, Adelgade og Borgergade.

Konklusion:

Rottens materielle politik og velfærdsbyens kulturhistorie

I denne artikel har jeg vist, hvordan rotten fungerede som et omdrejningspunkt for forhandlinger af velfærd i 1900-tallets København. Ved at stille skarpt på rottens materielle politik har jeg vist, hvordan rotten kunne indgå i og påvirke forskellige socio-materielle konstellationer, hvor grænserne for urban velfærd blev draget i krydsfeltet mellem industribyens materialiteter, infrastrukturer, mennesker, diskurser og rotter.

På den ene side blev rottebekæmpelse konstitueret som et urbant velfærdsanliggende og dermed som en form for velfærdsrettighed som et led i et bredere opgør med dårlige og usunde boligforhold i byen. Vedtagelsen af ny, omfattende rottebekæmpelseslovgivning i 1938 blev til som et led i udviklingen af et nyt lovgivningsapparat for byplanlægning, byggestøtte og boligsanering, hvorigennem byens rum blev omdan-

64 Haraway 2003.

net til et styringsværktøj for den fremvoksende velfærdsstat. Retten til en ordentlig bolig kom således også til at omfatte retten til en rottefri tilværelse. På den anden side viser de tre cases fra Klerkegade, Sankt Peders Stræde, Adelgade og Borgergade, hvordan rotten ikke kan reduceres til en passiv genstand for bekæmpelsespolitik- og initiativer. Rotten var også en aktiv medskaber af sociale og politiske forhold i 1940'ernes København. Rotten mobiliserede konkrete velfærdsforhandlinger mellem byens menneskelige aktører, hvor fortolkningen af grænserne mellem værdig og uværdig – mellem inklusion og eksklusion – var afhængige af den konkrete situation. I nogle tilfælde bidrog rotten til at reproducere byens sociale skel og klassificeringen af visse borgere som uværdige til at modtage offentlig hjælp. I andre tilfælde fungerede rotten som en form for velfærds-katalysator, der netop i kraft af sin udtalte position som skadedyr medvirkede til at tilvejebringe værdige velfærds-løsninger.

I en velfærdshistorisk kontekst tydeliggør analysen således en diskrepans mellem rottebekæmpelseslovgivningens nærmest universalistiske sigte og den situationelle karakter, der kendetegnede urban rottebekæmpelse i praksis. Retten til en rottefri tilværelse var, når det kom til stykket, ikke en givet velfærdsrettighed for beboerne i det saneringsmodne København, hvilket illustrerer, hvordan sameksistensen mellem mennesker og rotter var dybt forankret i byens socio-materielle hierarkier. Som McCumber formulerer det:

“The spatial management of the indoors/outdoors divide exemplifies the tensions between the sanitation and public health prerogatives of cities and urban inequalities; marginalized communities bear the brunt of both infectious disease outbreaks and the often punitive approaches to address them.”⁶⁵

Det er således mit argument, at rotten kan bidrage med nye perspektiver på velfærds-samfundets kulturhistorie. Ikke nok med, at rotten kan hjælpe os med at udfordre og udvide, hvad der historisk set har udgjort et velfærdsområde, så åbner dens evne til at overskride forestillede grænser mellem indenfor-udenfor, offentligt-privat, inklusion-eksklusion og værdig-uværdig for en dybere udforskning af velfærdsbyens socio-materielle kompleksitet. Rotten tydeliggør, hvorfor velfærdssamfundets kulturhistorie ikke bør stoppe ved lovgivning og statslig politik, men også bør omfatte, hvordan velfærd blev fortolket, forhandlet og erfaret i praksis. Som Klerkegade, Sankt Peders Stræde, Adelgade og Borgergades rotter viser, var grænserne for velfærd og medborgerskab – for distinktion mellem værdig og uværdig – langt fra mejslet i sten i 1940'ernes København. De var ofte lige så porøse som de vægge og gulve, som rotterne gnavede sig igennem.

Samtidig åbner rottens urbane velfærdshistorie for en bedre forståelse af de måder, hvorpå velfærd har været sammenfiltret med byens materielle form og netværk.

65 McCumber 2025, s. 106.

Fra ét perspektiv var bekæmpelsen af rotter tæt forbundet med reguleringen af byens infrastrukturelle netværk. De rør og ledninger, der skulle sikre københavnernes rent drikke- og badevand og på samme tid udskille det beskidte spildevand, understøttede også rotternes mobilitet og levevis i byen. Set fra et andet perspektiv var det særligt i Københavns fattige bydele, at rotterne koncentrerede sig. Dårlig vedligeholdelse af bygninger, mangelfuld renovation og dysfunktionelle infrastrukturer gjorde, at der her opstod urbane rum og økologier, der var særdeles gunstige som rottehabitater. Som citatet fra McCumber ovenfor peger på, var det derfor netop byens marginaliserede borgere, hvis helbred blev sat på spil af at leve under rottevenlige socio-økologiske forhold. Således tilbyder rottens materielle politik os en analytisk indgangsvinkel til at forstå velfærd på tværs af flere urbane skalaer – fra byens overordnede kloaknetværk til hjemmets og kroppens intime geografier.

Denne artikel har vist, at selvom rotten er et af de mest forhadte dyr i vores samfund, så er rotte-menneske-relationen også ambivalent. Det gælder også i dag. På den ene side trives rotten stadig i byerne, og den jages derfor som aldrig før. I København er udgifterne til rottebekæmpelse steget med 57% fra 2013 til 2025,⁶⁶ og i New York gik man fra kommunal side så langt, at man i 2023 udpegede byens første såkaldte Rotte Czar til at stå i spidsen for en systematiseret udryddelse af rotter i byen.⁶⁷ På den anden side stiller et stigende antal stemmer sig kritisk over for den udryddelsesstrategi, der i nu over 100 år har defineret vores forhold til rotter i byerne. Projekter i byer som Helsinki, Amsterdam og Paris eksperimenterer i disse år med, hvordan vi kan gen-tænke vores forhold til rotten og dermed skabe nye rotte-menneske-relationer, der understøtter sameksistens.⁶⁸ I den kontekst er det vigtigt, at vi forstår de historiske processer, der har skabt det på samme tid dynamiske, konfliktfyldte og symbiotiske forhold mellem rotten og byen.

Litteratur

- Arluke, Arnold og Clinton Sanders 1996: *Regarding Animals*. Temple University Press.
- Arrhenius, Thordis et al. (red.) 2025: *Architecture and Welfare – Scandinavian Perspectives*. Birkhäuser Verlag. DOI: [10.1515/9783035627992](https://doi.org/10.1515/9783035627992).
- Atkins, Peter (red.) 2016: *Animal Cities: Beastly Urban Histories*. Routledge. DOI: [10.4324/9781315567167](https://doi.org/10.4324/9781315567167).
- Barry, Andrew 2013: *Material Politics. Disputes Along the Pipeline*. John Wiley & Sons. DOI: [10.1002/9781118529065](https://doi.org/10.1002/9781118529065).
- Bech-Danielsen, Claus 2004: *Moderne arkitektur – Hva' er meningen?*. Systime.

66 Korsholm 2025b.

67 <https://www.nyc.gov/office-of-the-mayor/news/249-23/mayor-adams-anoints-kathleen-corradi-nyc-s-first-ever-rat-czar-#/0> (besøgt 11/7 2025).

68 Korsholm 2025b.

- Bendsen, Jannie Rosenberg 2024: *Svømmehaller – En oplevet arkitekturhistorie*. Strandberg Publishing.
- Bennett, Jane 2010: *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Duke University Press. DOI: [10.1215/9780822391623](https://doi.org/10.1215/9780822391623).
- Biehler, Dawn Day 2009: "Permeable homes: A historical political ecology of insects and pesticides in US public housing". *Geoforum* 40:6, s. 1014-1023. DOI: [10.1016/j.geoforum.2009.08.004](https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2009.08.004).
- Biehler, Dawn Day og Gregory L. Simon 2010: "The Great Indoors: Research frontiers on indoor environments as active political-ecological spaces". *Progress in Human Geography* 35:2, s. 172-192. DOI: [10.1177/0309132510376851](https://doi.org/10.1177/0309132510376851).
- Biehler, Dawn Day 2013: *Pests in the City: Flies, Bedbugs, Cockroaches, and Rats*. University of Washington Press.
- Brantz 2020: "Animals in Urban-Environmental History". Sebastian Haumann et al. (red.): *Concepts of Urban-Environmental History*. Transcript, s. 191-203. DOI: [10.14361/9783839443750](https://doi.org/10.14361/9783839443750).
- Bro, Henning 2000: "Velfærdsstaten og boligen". Tim Knudsen (red.): *Dansk Forvaltningshistorie II. Stat, forvaltning og samfund. Folkestyrets forvaltning fra 1901-1953*. Jurist- og Økonomiforbundets Forlag, s. 565-613.
- Bro, Henning og Søren Kolstrup 2022: *Fra slum til velfærd – Fundamentet for velfærdsstatens boligpolitik*. SFAH.
- Burt, Jonathan 2006: *Rat*. Reaktion Books.
- Cronon, William. 2013: "An Unruly Wildness Within". Dawn Biehler: *Pests in the City: Flies, Bedbugs, Cockroaches, and Rats*. University of Washington Press, s. ix-xv.
- DeLanda, Manuel 2006: *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*. Continuum.
- Douglas, Mary 2002 (1966): *Purity and Danger. An analysis of concepts of pollution and taboo*. Routledge. DOI: [10.4324/9780203361832](https://doi.org/10.4324/9780203361832).
- Gandy, Matthew 2022: *Natura Urbana: Ecological Constellations in Urban Space*. MIT Press. DOI: [10.7551/mitpress/10658.001.0001](https://doi.org/10.7551/mitpress/10658.001.0001).
- Gaardmand, Arne 2026 (1993): *Plan over land – Dansk Byplanlægning 1938-1992*. Bogværket.
- Haumann, Sebastian et al. 2020: *Concepts of Urban-Environmental History*. Transcript. DOI: [10.14361/9783839443750](https://doi.org/10.14361/9783839443750).
- Haraway, Donna 1991: *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. Free Association Books.
- Haraway, Donna 2003: *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Prickly Paradigm Press.
- Heynen, Nik et al. 2006: *In the Nature of Cities: Urban Political Ecology and the Politics of Urban Metabolism*. Routledge. DOI: [10.4324/9780203027523](https://doi.org/10.4324/9780203027523).

- Høghøj, Mikkel og Mikkel Thelle. 2024: "Material politics: Approaching welfare history through urban water in 20th century Denmark". *Scandinavian Journal of History* 49:3, s. 397-419. DOI: [10.1080/03468755.2023.2289665](https://doi.org/10.1080/03468755.2023.2289665)
- Indenrigsministeriets Byggeudvalg 1945: *Det fremtidige boligbyggeri. Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets Byggeudvalg af 1940*. Indenrigsministeriet.
- Jørgensen, Annelise og Bodil Hansen (red.) 1992: *De Gamles By: Et dejligt sted at være. 1892 – 100 år – 1992*. De Gamles By.
- Kaika, Maria. 2004a: *City of Flows: Modernity, Nature, and the City*. Routledge. DOI: [10.4324/9780203826928](https://doi.org/10.4324/9780203826928).
- Kaika, Maria. 2004b: "Interrogating the geographies of the familiar: domesticating nature and constructing the autonomy of the modern home". *International Journal of Urban and Regional Research* 28:2, s. 265-286. DOI: [10.1111/j.0309-1317.2004.00519.x](https://doi.org/10.1111/j.0309-1317.2004.00519.x).
- Keil, Roger 2003: "Urban Political Ecology". *Urban Geography* 24:8, s. 723-738. DOI: [10.2747/0272-3638.24.8.723](https://doi.org/10.2747/0272-3638.24.8.723).
- Kolstrup, Søren 1996: *Velfærdsstatens rødder. Fra kommunesocialisme til folkepension*. Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie.
- Kolstrup, Søren 2011: "Kapitel 3: Fra fattiglov til forsorgsliv". Jørn Henrik Petersen et al. (red.): *Mellem skøn og ret. Dansk velfærdshistorie bind 2, 1898-1933*. Syddansk Universitetsforlag, s. 149-233.
- Kolstrup, Søren 2012. "Kapitel 3: Den offentlige forsorg". Jørn Henrik Petersen et al. (red.): *Velfærdsstaten i støbeskeen. Dansk velfærdshistorie bind 3, 1933-1956*. Syddansk Universitetsforlag, s. 153-219.
- Korsholm, Søren 2025a: "Jeg prøver at få os til at tænke over, hvad det vil sige, at vi slår en anden art ihjel per automatik". *Politiken*, tillægget *I Byen*, 12. juni 2025.
- Korsholm, Søren 2025b: "Jeg har cyklet gennem gaderne med døde rotter dinglede mod mit bukseben". *Politiken*, tillægget *I Byen*, 16. juni 2025.
- Latour, Bruno 2005: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press. DOI: [10.1093/oso/9780199256044.001.0001](https://doi.org/10.1093/oso/9780199256044.001.0001).
- Linnarson, Magnus og Mats Hallensberg (red.) 2024: *Nordic Welfare Cities: Negotiating Urban Citizenship since 1850*. Routledge. DOI: [10.4324/9781003379232](https://doi.org/10.4324/9781003379232).
- Magle, Seth 2018: "Human-animal relationships in the urban wild". Geof Hosey og Vicky Melfi (red.). *Anthrozoology: Human-Animal Interactions in Domesticated and Wild Animals*. Oxford University Press, s. 119-141. DOI: [/10.1093/oso/9780198753629.003.0007](https://doi.org/10.1093/oso/9780198753629.003.0007).
- McCumber, Andrew 2025: *Bad Nature: How Rat Control Shapes Human & Nonhuman Worlds*. The University of Chicago Press. DOI: [10.7208/Chicago/9780226838977.001.0001](https://doi.org/10.7208/Chicago/9780226838977.001.0001).
- Melosi, Martin 1993: "The Place of the City in Environmental History". *Environmental History Review* 17:1, s. 1-23. DOI: [10.2307/3984888](https://doi.org/10.2307/3984888)

- Melosi, Martin 2010: "Humans, cities, and nature: How do cities fit in the material world?". *Journal of Urban History* 36:1, s. 3-21. DOI: [10.1177/0096144209349876](https://doi.org/10.1177/0096144209349876)
- Miljøstyrelsen 2017. *Handlingsplan mod invasive arter*. Miljøstyrelsen.
- Minuchin, Leandro 2013: "Material Politics: Concrete Imaginations and the Architectural Definition of Urban Life in Le Corbusier's Master Plan for Buenos Aires". *International Journal of Urban and Regional Research* 37:1, s. 238-258. DOI: [10.1111/j.1468-2427.2012.01203.x](https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2012.01203.x).
- Penner, Barbara 2013: *Bathroom*. Reaktion Books.
- Petersen, Jørn Henrik et al. (red.) 2012: *Velfærdsstaten i støbeskeen. Dansk velfærdshistorie bind 3, 1933-1956*. Syddansk Universitetsforlag.
- Rosen, Christine Meisner og Joel Tarr 1994: "The Importance of an Urban Perspective in Environmental History". *Journal of Urban History* 20:3, s. 299-310. DOI: [10.1177/009614429402000301](https://doi.org/10.1177/009614429402000301).
- Rothstein, Felix 2022: "Hvis du bor i København og er bange for rotter, skal du nok ikke læse med her". *Politiken*, tillægget *I Byen*. 12. juli 2022.
- Sandøe, Peter. 2008: "Den sociozoologiske skala". *Biozoom* 11:1, s. 38-39.
- Schott, Dieter et al. (red.) 2005: *Resources of the City: Contributions to Environmental History of Modern Europe*. Routledge. DOI: [10.4324/9781315244358](https://doi.org/10.4324/9781315244358).
- Schmidt, Lars Henrik og Jens Erik Kristensen 1986: *Lys, luft og renlighed. Den moderne socialhygiejnes fødsel*. Akademisk Forlag.
- Soens, Tim et al. (red.) 2019: *Urbanizing Nature: Actors and Agency (Dis)Connecting Cities and Nature Since 1500*. Routledge. DOI: [10.4324/9780429024726](https://doi.org/10.4324/9780429024726).
- Swyngedouw, Erik 1997: "Power, nature, and the city. The conquest of water and the political ecology of urbanization in Guayaquil, Ecuador: 1880-1990". *Environment and Planning A* 29:2, s. 311-332. DOI: [10.1068/a290311](https://doi.org/10.1068/a290311).
- Windgender, Nete. 2019: "Rottekrigen omkring 1900". Stella Borne Mikkelsen (red.) *En byhistorisk mosaik. Festskrift til Jørgen Mikkelsen i anledningen af hans 60-års fødselsdag 17. juni 2019*. Samfundet for Dansk Genealogi og Personhistorie, s. 299-320.
- Wischermann et al. (red.) 2018: *Animal History in the Modern City: Exploring Liminality*. Bloomsbury Academic.
- Zimmer, Anna 2010: "Urban Political Ecology: Theoretical concepts, challenges, and suggested future directions". *Erdkunde* 64:4, s. 343-354. DOI: [10.3112/erdkunde.2010.04.04](https://doi.org/10.3112/erdkunde.2010.04.04).
- Zuschlag, Emil 1910: *Hvad Loven har Gavnet! Rotternes Udryddelse i Danmark*. Foreningen til Lovordnet Udryddelse af Rotter.

Utrykte kilder

Det Kongelige Bibliotek

Det Kongelige Bibliotek. Småtryk: *Lov om Foranstaltninger til Udryddelse af Rotter*. 1907.

Det Kongelige Bibliotek. Småtryk: *Lov om Foranstaltninger til Udryddelse af Rotter*. 1921.

Københavns Stadsarkiv

Københavns Stadsarkiv. Københavns Boligkommissions arkiv. Journalsager (henlagte og nedrevne), 1939-1999: Adelgade 5:

- Boligtilsynsrapport 6. maj 1949.
- Indstilling til Direktoratet for Københavns Kommunes Beboelsesejendomme fra Københavns Kommunes Boligkommission 9. juni 1949.
- Skrivelse fra Københavns Kommunes Socialdirektorat – Forsorgskontoret til Københavns Kommunes Boligkommission 13. juli 1949.

Københavns Stadsarkiv. Københavns Boligkommissions arkiv. Journalsager (henlagte og nedrevne), 1939-1999: Borgergade 87:

- Boligtilsynsrapport 20. juni 1947.
- Note til Københavns Kommunes Boligkommissions Formand 29. juli 1947.
- Skrivelse fra Sundhedskommissionens Kontor for Kontrol med Skadedyrsbekæmpelse til Københavns Kommunes Boligkommissionen 12. august 1947.
- Skrivelse fra Københavns Kommunes Boligkommission til Magistratens 3. Afdeling 19. september 1947.
- Skrivelse fra Københavns Kommunes Socialdirektorat – Forsorgskontoret til Københavns Kommunes Boligkommission 13. februar 1948.

Boligkommissionens Sekretariats Arkiv (1943-1956). Rapporter: Klerkegade 36:

- Boligtilsynsrapport 16. oktober 1946.
- Boligtilsynsrapport 12. maj 1947.
- Boligtilsynsrapport 4. november 1947.
- Boligtilsynsrapport 11. oktober 1948.
- Boligtilsynsrapport 6. juli 1949.

Boligkommissionens Sekretariats Arkiv (1943-1956). Rapporter: Sankt Peders Stræde 39:

- Boligtilsynsrapport 18. oktober 1945.
- Kondemneringsundersøgelse 21-23. november 1945.

Københavns Sporvejes Arkiv (1911-1974). Journalsager A (almene sager), Rottebekæmpelse, korrespondance 1944.

Rigsarkivet

Landsudvalget for Rottebekæmpelse (1941-1989). Love, propaganda mv. (1932-1961):

Lov nr. 116 af 31. Marts 1938 om Udryddelse af rotter. 1938.

Landsudvalget for Rottebekæmpelse (1941-1989). Love, propaganda mv. (1932-1961):

Cirkulære til samtlige Amtmænd og Kommunalbestyrelser angaaende Lov nr. 116 af 31. Marts 1938 om Udryddelse af rotter. 19. oktober 1938.

Rigsarkivet. Landsudvalget for Rottebekæmpelse (1941-1989). Love, propaganda mv. (1932-1961): *Had Rotterne.* 1950.

Websteder

<https://nyheder.tv2.dk/samfund/2024-10-04-det-vrimler-med-rotter-jeg-har-aldrig-loebet-saa-staerkt> (Besøgt 11/7 2025).

<https://migogaarhus.dk/voldsomt-mange-lige-nu-rotterne-invaderer-aarhus/> (Besøgt 11/7 2025).

<https://www.nyc.gov/office-of-the-mayor/news/249-23/mayor-adams-anoints-kathleen-corradi-nyc-s-first-ever-rat-czar-#/0> (Besøgt 11/7 2025).

English summary

The Rat and the City

The Material Politics of Rats and Welfare Negotiations in 20th-Century Copenhagen

This article approaches the rat as a co-creator of social and political conditions in 20th-century Copenhagen. By taking the rat's physical characteristics, behavior, and resilience in the urban environment as starting points, the article examines the material politics of the rat. Through a cultural historical study of the development of rat extermination legislation and initiatives combined with case studies of housing properties in Inner Copenhagen during the 1940s, the article shows how the rat both reproduced and challenged the boundaries of urban welfare and citizenship in the city. The article argues that the rat's ability to transgress imagined boundaries between inside-outside, public-private and worthy-unworthy mobilized distinct human-animal relations which open for a deeper exploration of the welfare city's socio-material complexity and cultural history in general.

Michael Christian Andersen, Ph.d. i etnologi,
Informationsspecialist ved Københavns
Universitetsbibliotek, Det Kgl. Bibliotek

Keywords: insekter, kulturhistorie, Danmark, coloradobille

EN COLORADOBILLE MELDER SIN ANKOMST

En beretning om frygten for coloradobillen i Danmark

Da coloradobillens landede i Danmark i 1949 var det kulminationen på årtiers frygt og forestillinger. I denne artikel undersøger jeg, hvordan frygten for coloradobillen – fra 1874 til dens faktiske ankomst – manifesterede sig i offentlig debat, lovgivning og ift. handelsinteresser. Gennem en analyse af avisartikler, og politiske samt hverdagslige reaktioner illustreres det, hvordan billen blev formet som aktør af samtidens forestillinger snarere end af dens biologiske egenskaber. Artiklen bidrager til forståelsen af, hvordan naturfænomener kan få kulturel og politisk betydning længe før deres fysiske tilstedeværelse.

I 1949 dukkede en bille op på dansk jord. Ikke en hvilken som helst bille, men en bille, der siden midten af det nittende århundrede havde været genstand for stor bekymring verden over. Fra 1859 og frem til 1874 havde billen gået sin sejrsgang gennem kartoffelmarkerne i USA og spredt sig fra Omaha, Nebraska, til Atlanterhavet¹ og forårsaget massive ødelæggelser af kartoffelhøsten på sin vej. Coloradobillen – som også fik tilnavnet kartoffelbillen – og dens ødelæggende effekt på en afgrøde, der havde fået tiltagende betydning i europæisk landbrug, gik ikke ubemærket hen i Danmark.

Det spændende ved coloradobillens historie i Danmark er, hvordan et lille insekts tilstedeværelse – eller blot muligheden for dens tilstedeværelse – satte gang i en lang række reaktioner i offentligheden, pressen og lovgivningen. I denne artikel vil jeg derfor undersøge, hvordan frygten for coloradobillen manifesterede sig i danske aviser, ift. handelsinteresser og i dansk lovgivning, i perioden fra 1874 til dens endelige

1 Clark 2009.

bekræftede ankomst i 1949. Herunder vil jeg forsøge at vise, hvordan frygten for billen, og herunder italesættelsen af billen, ikke kun kan tilskrives dens biologiske og ødelæggende egenskaber, men må forstås som noget, der opstod i relationen mellem bille, offentlighed, forskere og politikere i deres specifikke samtid.

I Danmark var vi i det 19. århundrede blevet vant til mange andre skadevoldere på landbruget, som f.eks. oldenborren, der angreb vidt og bredt i landet.² Men som jeg vil forsøge at vise, var forlydender om coloradobillens adfærd i udlandet og potentielle trussel mod Danmark, med til at fremmane et insekt, der i den grad var formet af forestillinger præget af tid og kontekst.

Jeg vil således illustrere, hvordan coloradobillen – længe før dens fysiske tilstedeværelse – blev en aktør i den danske offentlighed.

Meldinger om coloradobillens ødelæggende adfærd

Fra Landstingets talerstol fremlagde indenrigsminister Erik Skeel i 1875 et lovforslag om at forbyde indførslen af kartofler fra Nordamerika. I forslaget redegjorde Skeel for, hvordan dette potentielle forbud skyldtes risikoen for, at et specifikt insekt – som i forslaget ikke benævnes som coloradobillen – kunne overleve og formere sig i det danske klima.³

Et år forud for forslaget var zoolog og entomolog Jørgen Mathias Christian Schiødte blevet konsulteret. Med støtte fra Landhusholdningsselskabet vurderede han, at risikoen for, at coloradobillelarven kunne overleve i jord fra kartoflerne og overføres oversøisk, var meget lille.⁴ Ikke desto mindre anbefalede en efterfølgende rapport fra det franske Videnskabernes Akademi – udarbejdet af entomolog og zoolog Émile Blanchard – som i høj grad var enig med Schiødtes vurdering af larvens levedygtigheder – et forbud. Blanchards argument var, at selv en lille risiko for, at insektet kunne finde fodfæste på fransk jord, var for stor for den franske landbefolkning.⁵

I Danmark var det i høj grad Schiødte, der drev den entomologiske forskning på det tidspunkt, hvor coloradobillen først blev fremstillet som en trussel i Danmark. Schiødte, der havde bidraget til entomologien siden sin første artikel i 1836,⁶ var en markant figur i dansk zoologi og entomologi frem til sin død i 1884. Det var da også mens Schiødte var professor på Den Kongelige Veterinær- og Landbohøjskole fra 1854 og frem, at interessen for entomologi steg, og affødte en genre inden for faget, som i Danmark blev benævnt *anvendt entomologi*.

2 Andersen & Overstreet 2024.

3 Rigsdagstidende 1875-76 Forhandlingerne (Landstinget) spalte 1-1300.

4 Gosch 1905.

5 Gosch 1905.

6 Henriksen 1924.

Netop i midten af det 19. århundrede var der opstået en interessant diskussion om, hvorvidt entomologien som videnskab hovedsageligt skulle udvikles som *anvendt* eller – som det ofte blev benævnt på det tidspunkt – *ren entomologi*. Hvor den ”rene” entomologi ikke interesserede sig for insektets potentielle nyttige eller skadelige effekter på menneskelig aktivitet, forholdt det sig stik modsat med den anvendte. Anvendt entomologi, som i udlandet også blev kendt som *økonomisk entomologi*, havde stort fokus på, hvordan man eksempelvis kunne regulere antallet af insekter for at undgå, at f.eks. landbruget led overlast.

På nogle måder kan man argumentere for, at den anvendte entomologi var en tilbagevenden til reformationens fokus på nytte. Som kulturhistorikeren Keith Thomas beskriver, var organiseringen af flora og fauna i tiden efter reformationen i høj grad dikteret af nytten som det afgørende princip⁷. Dette blev dog afløst af en tiltagende videnskabeliggørelse i oplysningstiden, hvor f.eks. lokale betegnelser blev erstattet af latinske, og den menneskelige nytte blev fjernet som afgørende for beskrivelserne.⁸ I entomologiske beskrivelser af coloradobillen i 1875 er det imidlertid tydeligt, at den rene entomologiske tilgang i høj grad viger for den anvendte.

Indenrigsministerens lovforslag – der blev vedtaget samme år – fulgte de lovgivningsmæssige strømninger i store dele af det kontinentale Europa, hvor man havde iværksat lignende importforbud.⁹ På trods af dette meldte coloradobillen alligevel sin ankomst til Tyskland i juni 1877, på en kartoffelmark i Mülheim-am-Rhein. Den officielle melding lød, at den var kommet via import af amerikansk bacon.¹⁰ I den nationalliberale avis *Dagbladet* beskrives, hvordan billen – der her antages at være blevet importeret via amerikansk tobak – blev forsøgt elimineret af de tyske myndigheder:

“Der blev strax af Autoriteterne truffet Forholdsregler for om muligt at forhindre Billens videre Udbredelse, og ottende Dagen efter blev der paa den angrebne Mark anrettet en stor Autodafé. Pionerer opkastede smaa Volde og Grøfter om Marken, derpaa blev den bestrøet med et flere Tommer tykt Lag af Savspaner og Bark, dette blev overøst med Petroleum, og der blev da stukket Ild paa det. Man haaber paa denne Maade at have udryddet de farlige Insekter og deres Larver. Sikkert er det dog naturligvis ikke, og for at forhindre mulig Indførsel af Coloradobillen til Sverige har den svenske Regering udstedt Indførselsforbud imod Kartoffler fra Rhinen og de tyske Nordsøhavne.”¹¹

7 Arler 2009.

8 Thomas 1983.

9 Clark 2009.

10 Ibid.

11 Topsøe 1877a.

Også i den nationalliberale avis *Fædrelandet*¹² omtales autodaféen – her ligeledes forstået som en markafbrænding og ikke i sin mere gængse betydning relateret til inkvisitoriske ritualer eller politisk motiverede bogbrændinger. Beskrivelserne af de iværksatte tiltag vidner tydeligt om, at truslen fra coloradobillens potentielle udbredelse blev taget meget alvorligt.

I August 1877 melder *Dagbladet* om fundet af en falsk coloradobille i Norge. Her oplyses det, at en mand fra Kristianstad havde fundet et insekt på sit værelse, som han antog var en coloradobille fra en nærliggende kartoffelmark. Manden gik efterfølgende til politiet med insektet, som blev sendt til nærmere inspektion på universitet, hvor det viste sig at billen var en St. Hans oldenborre (*Rhizotrogus solstitialis*). Artiklen fortsætter med at beskrive, hvordan denne torbist – dvs. et medlem af familien *Scarabaeidae* – har forvoldt stor skade på kartoffelmarkerne i Vallø, og man opfordres til at indsamle den og hælde kogende vand over den.¹³ Netop oldenborren var i europæisk kontekst et kendt insekt, der 20 år efter artiklens udgivelse skulle volde mange danske landmænd store problemer.¹⁴ I modsætning til coloradobillen, der – om end ikke begrænsede sig til kartoffelplanten – ”specialiserede” sig i den, var oldenborren langt mindre kræsen.

Ikke desto mindre forekommer det, at rygtet om coloradobillens ødelæggende egenskaber på kartoffelafrøderne var nok til at gøre almindelige borgere meget entomologisk opmærksomme. Dette kunne til dels skyldes den oplysningskampagne, der efter lovforslaget om et forbud mod indførsel af amerikanske kartofler, var blevet iværksat. Efter anmodning fra Indenrigsministeriet fik Schiødte til opgave at ”tilvejebringe en beskrivelse og en stor coloreret afbildning af Dyret, som skulde udbredes over hele Landet til Underretning og Advarsel”.¹⁵ Schiødte, der anså panikken for overilet og afstedkommet af den indflydelsesrige schweiziske entomolog Johan von Tschudis advarsler, fik efterfølgende trykt 12000 plakater med beskrivelser, i farver, der skulle hænge ”paa enhver Post, Pæl og Muur” i Danmark.¹⁶

Generelt gør aviserne på dette tidspunkt ikke meget for at minimere frygten for coloradobillen, hvilket eksemplificeres i Aarhus Stiftstidende,¹⁷ hvor der berettes om fundet af en coloradobille på det engelske patentkontor. Ifølge avisen afstedkom dette fund en øjeblikkelig indsamling af billen i en flaske med spiritus samt henvendelse til lordkansleren, til ”forskellige andre autoriteter” og til veterinærøvrigheden. Billen viste sig dog at være en mekanisk model – formodentlig en art legetøj eller en model – som en opfinder havde søgt patent på og derfor havde sendt til netop patentkonto-

12 Ploug 1876.

13 Topsøe 1877b.

14 Andersen & Overstreet 2024.

15 Gosch 1905.

16 Ibid.

17 Elmquist & Mørk 1877.

ret. Selvom historien har et lettere humoristisk præg, illustrerer den ligeledes, hvor alvorligt fundet af blot én coloradobille blev taget i udlandet på dette tidspunkt.

Hvad der ligeledes fremgår tydeligt, er at en idé om traditionel sameksistens bestemt ikke var ønsket – coloradobillen blev betragtet som en trussel, der skulle kontrolleres, isoleres og udryddes. Forlydender, afbildninger og sammenknytninger af coloradobillen med andre skadevoldere som fx oldenborren, blev led i den kontinuerlige konstruktion af, hvad coloradobillen kunne komme til at betyde, hvis den først landede på dansk jord.

Efter episoden i Müllheim-am-Rhein, blev værket "Kartoffelavlens i Danmark: En Anvisning til Forbedring af Kartoffeludbyttets Mængde og Beskaffenhed samt til Bekæmpelse af Kartoffelavlens Fjender" – udgivet i 1877 af den landøkonomiske forfatter Jens Pedersen-Bjerregaard. Pedersen-Bjerregaard, der på daværende tidspunkt importerede og forædlede amerikanske kartofler, maner i værket til besindighed og kalder frygten for coloradobillens overførsel til Europa overdreven. I hvad der må betegnes som en uforbeholden kritik af den danske regerings – og andre europæiske regerings – importforbud af amerikanske kartofler grundet frygten for coloradobillen, argumenterer Pedersen-Bjerregaard for at man i stedet burde foretage andre og mindre handelsforstyrrende foranstaltninger.¹⁸

Pedersen-Bjerregaards værk fra 1877 indskrives sig i en historisk kontekst, hvor kartofflen allerede var blevet en udbredt og almindelig spise blandt hele befolkningen. I Danmark tog dyrkningen af kartofler for alvor fart i årene omkring 1820, og allerede i 1838 var kartoffeldyrkning vidt udbredt¹⁹. Trods kartofflens stigende betydning i kosten nåede det samlede landbrugsareal, der blev anvendt til kartoffeldyrkning, aldrig over 3,1 % (i 1919)²⁰. Til gengæld optog kartoflerne ofte en stor del af husmandshaverne, hvilket ligeledes bemærkes i Agerdykningsberetningen fra 1876 i *Tidsskrift for Landøkonomi*.²¹ Da kartoffelpesten ramte Irland i 1845, ramte den ligeledes Danmark. Selvom konsekvenserne her ikke var lige så katastrofale som i Irland, var det de altså de småt bemidlede danskere, der blev hårdest ramt af sygdommens følger.²²

I sommeren 1879 skriver flere aviser, med henvisning til en nyhed fra Aarhus Amtstidende, at den "farlige kartoffelbille" har gjort sit indtog i Jylland. Den skulle være fundet langs de vestjyske banestrækninger og ved Vesterhavet. Ifølge avisen har den dog ikke – "efter hvad der meddeles os fra pålidelig kilde" – anrettet stor skade, da beboerne i egnene har "efterset, deres kartofler".²³ Hvad der præcist menes med "efterse" i denne sammenhæng fremgår ikke, og den pålidelige kilde forbliver ukendt. Hvis historien er sand, er det første gang, coloradobillen er registreret på dansk jord.

18 Pedersen-Bjerregaard 1877.

19 Ax 2009.

20 Andersen 1938.

21 La Cour 1876.

22 Ax 2009.

23 Bjørnbak 1879.

Mærkeligt nok tiltrækker historien ikke større opmærksomhed, og at der ikke var nogen offentlig reaktion på fundet, tyder på, at der med stor sandsynlighed ikke var tale om en coloradobille. Efterfølgende går der lang tid, før coloradobillen nævnes igen i de danske aviser – først i 1886 begynder den sporadisk at dukke op igen.

Fra 1886 og frem til 1901 optræder coloradobillen kun sjældent i danske aviser, og den indledende frygt, der begyndte i 1875, synes at være aftaget. Udbruddene og bekæmpelsen af coloradobillen i 1887 i Tyskland²⁴ nævnes således ikke i de danske medier. I mellemtiden rapporterer enkelte danske aviser om en ny og stor kartoffelbille i South Dakota og Nebraska, som lægger sine æg i selve kartofflen og har forvoldt stor skade.²⁵ Hvilken bille der her refereres til, oplyses ikke, men i 1896 refereres igen i Ribe Stifts-Tidende til en ny kartoffelfjende, der lægger kartoffelmarkerne i South Dakota øde og samtidig dræber coloradobillen.²⁶ Insekten benævnes ”spansk flue”, da det efter sigende efterlader en irriterende fornemmelse på huden – ligesom det notoriske lægemiddel af samme navn.

I september 1901 dukker coloradobillen op igen i de danske aviser – denne gang i en reportage fra London. I en gengivelse fra Ritzaus Bureau beretter Slagelseposten:

“Statskonsulent Harald Faber, skriver til Ritzaus Bureau fra London den 3die September: Morgenbladene bringe den allarmende Efterretning, at den meget frygtede Kartoffelbille eller Koloradobille, *doryphora decemlineata*, er fundet nær London, og det ikke blot, som ved tidligere Lejligheder, i enkelte fuldt udviklede Exemplarer, som kunne tænkes indførte som saadanne, men levende og ynglende på Kartoffelland. Identificeringen er sikker nok, da den kommer med Landbrugsministeriets Autoritet og støtte af dettes zoologiske Konsulent ved Naturhistorisk Musæum i South Kensington. Findesteder er Øst for London, paa Nordsiden af Themsen, ved Tilbury Dokker, som ejes af det store London and India Dock Company.”²⁷

Videre fortæller artiklen om, hvordan billerne blev fundet i dokarbejdernes køkkenhaver, og at de var til stede i alle stadier – æg, larve og imago – hvilket indikerer, at de havde været der i nogen tid. Det berørte område blev fuldstændig ryddet, og det omkringliggende område grundigt undersøgt. Selvom man kunne formode at dette var begyndelsen på en etablering af coloradobillen i England, lykkedes det trods kortvarige udbrud også i 1933-34 og 1941-52 aldrig coloradobillen at slå sig permanent ned.²⁸ Artiklen uddyber, hvordan den globale udbredelse af billen i 1875-77 førte til lovgivning – heriblandt indenrigsminister Skeels lovforslag – og advarslerne på jernbanesta-

24 Sander 1915.

25 Johansen 1886.

26 Terkelsen 1896.

27 Jensen 1901.

28 Clark 1992.

tioner i den periode. Artiklens forfatter, Christian Jensen, bemærker dog, at det er længe siden, han har set sådanne afbildninger på jernbanestationerne, og i en lettere alarmerende tone gør han opmærksom på, at insektet vil have lettere ved at etablere sig i Danmark nu, end i 1870'erne, da forbindelsen mellem England og Danmark er langt større nu end dengang. I den forbindelse henvises der ligeledes til insektets optræden i Tyskland i 1877 – mens udbruddene i Tyskland i 1887 forbliver uomtalt.

I en anden version af meddelelsen fra Ritzaus Bureau i London, bragt i Vestjyllands Socialdemokrat, tilføjes det, at Landbrugsministeriet har opfordret danske kartoffeldyrkere til "at være på deres post". Der henvises yderligere til den lovgivning, der blev vedtaget 1877, der:

"...paalægges enhver, under en Mulkt (pengestraf) af 10 skilling., at give Politiet øjeblikkelig Underretning om fundet af dette Insekt, en Underretning, som befordres videre til Ministeriet pr. Telegraf. Samme Bøde kan idømmes, om nogen holder eller sælger levende Exemplarer af Billen i et hvilket som helst udviklingsstadium."²⁹

I en endnu mere advarende udlægning af meddelelsen om fundet af coloradobiller i London, skriver Herning Folkeblad, under titlen "Kan vi vente kartoffelbillen?":

"Statskonsulent H. Faber Har tilsendt R. B. en lang artikel med den allarmende Efterretning, at den frygtede kartoffelbille eller Koloradobille er funden ynglende i kartoffelhaverne ved Tilbury Dokker i Nærheden af London [...] Man vil forstå, hvilken Forskrækkelse denne Opdagelse har bragt Englænderne, naar man hører, at Kartoffelavl omtrent er en Umulighed i de Egne, hvor kartoffelbillen tager Overhaand.[...] I Danmark har Kartoffelbillen aldrig vist sig. Vi kender den kun fra den ret mærkelige Beskrivelse, som Indenrigsministeriet i 1877 lod ophænge på Jærnbane-stationer.[...] Det er jo ikke udelukket, at den kan blive ført fra London her til, hvis Englænderne ikke faar Bugt med Bæstet. Man gør altsaa vel i at være opmærksom paa den."³⁰

Selvom frygten for coloradobillen, ligesom i England, kulminerede i perioden 1875-1877, er den langt fra glemt i 1901. De mange henvisninger til billetavlerne og til den bødestraf, der kunne idømmes ved manglende indberetning af fund, vidner om en vedvarende opmærksomhed. Andre eksempler på denne opmærksomhed findes i avisernes mange historier om falske fund af coloradobiller i Danmark – eksempelvis i 1902, hvor en husmand i Klarup indberettede fundet af en coloradobille, der dog viste sig at være en gåsebille.³¹

29 Sundbo 1901.

30 Bendixsen 1901.

31 Angelo 1902.

I 1914 melder Nordjyllands Social-Demokrat³² – med lignende artikler i Fredericia Social-Demokrat samme dag³³ og i Skive Folkeblad 3 dage senere³⁴ – at coloradobillen er kommet til Tyskland, nærmere bestemt Hannover. Her rapporteres det, at billen er kommet til landet, da en gartner i Hamborg havde importeret bananer fra Amerika. Billen gemte sig i frugten, og da gartneren anvendte bananskrællerne som gødning på en kartoffelmark, etablerede billen sig.³⁵ Området blev efterfølgende behandlet med Schweinfürtergrønt (også kendt som Parisergrønt) – et giftigt kobberarsenitacetat, der blev anvendt frem til 1920'erne.³⁶ Kartoffelplanterne blev revet op og kastet i en grav med kalk, markerne blev pløjet, og rundt om de berørte marker blev der gravet dybe grøfter ”hvis sider overhældtes med petroleum”.³⁷ Angiveligt virkede behandlingen ikke efter hensigten, da coloradobillen blev fundet på andre marker i området. Artiklen afslutter med en opfordring til at være påpasselig med indpakning fra Tyskland, og til at melde ethvert fund af fremmede insekter til myndighederne.³⁸ Fælles for de tre aviser, der rapporterer om hændelsen, er at de alle påpeger, hvorledes et importforbud af kartofflen – i tråd med Pedersen-Bjerregaards argument – ikke giver mening, da insektet angriber planten og ikke knoldene.

I Danmark var det i 1914 F. Kølpin Ravn, der var den øverste autoritet ift. alt kartoffelrelateret. Herunder stod han for et øget tilsyn med de danske kartofler i forbindelse med eksport til USA, hvor eksporten havde været forbudt bl.a. på grund af fund af kartoffelbrok (*Synchytrium endobioticum*) i kartofler fra Bornholm.³⁹ Ved lov nr. 24 af 19. februar 1914 blev det således bestemt, at alle kartofler til udsendelse til De forenede Stater skulle forsynes med en attest, der dokumenterede, at kartoflerne ikke bar smitsomme sygdomme, hvilket tilsynet skulle sikre. Uden en sådan attest, var eksporten forbudt.⁴⁰ Selvom det ikke var coloradobillen, der afstedkom denne lov, kan man spekulere i, om frykten for konsekvenserne af et angreb – herunder skade på eksportmuligheder – spillede en rolle i forhold til den generelle bevågenhed, coloradobillen havde.

To dage efter udgivelsen i Nordjyllands Social-Demokrat beskriver Fredericia Dagblad, hvordan endnu en mark er blevet angrebet i området omkring Hannover, hvilket har medført at 200 soldater er blevet sendt til området. Sammen med en mængde arbejdsfolk har de været beskæftiget med udryddelsen af coloradobillen. Det bemærkes, at soldaterne har samlet biller i tøndevise og tilintetgjort dem med benzol – et tidligere

32 Nielsen 1914.

33 Honoré 1914.

34 Hansen 1914b.

35 Nielsen 1914.

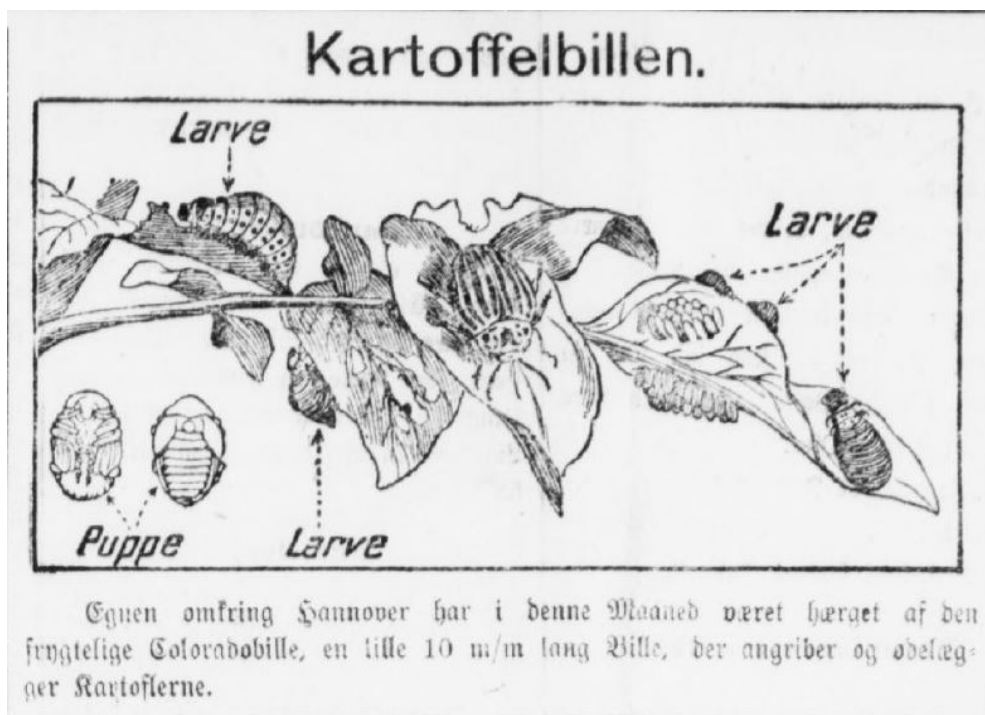
36 Outzen 2011.

37 Nielsen 1914.

38 Ibid.

39 Hertel 1915.

40 Wulff 1915.

benyttet navn for den kræftfremkaldende kulbrinte benzen. Efterfølgende har man anvendt 5 liter benzol på hver kvadratmeter mark efter en dyb pløjning på 20-25 cm.⁴¹

Også Skagens avis melder om, at "den frygtede" coloradobille er kommet til Tyskland, dog kun i en kort notits på forsiden med et billede af coloradobillen i dens forskellige stadier.⁴² I betragtning af den store opmærksomhed i Tyskland og den omfattende indsats for at bekæmpe billen, er det – som i 1887 – bemærkelsesværdigt, at det hovedsageligt er de jyske aviser, der vælger at bringe nyheden. Retfærdigvis skal det nævnes, at episoden også omtales i enkelte sjællandske aviser, herunder i en lille spalte i Holbæk amts Venstreblad d. 21 juli 1914 – tre dage før nyheden publiceres i de jyske aviser⁴³ – og i Østsjællands Folkeblad d. 25 juli 1914⁴⁴ i en trelinjers notits.

Årsagen til dette kan muligvis findes i, at den største del af den kommercielle kartoffelavl frem til 1914 fandt sted i Jylland. Ud af det samlede kartoffeldyrkningsareal på 61.140 ha i 1912, var 45.407 ha placeret i Jylland og 15.733 ha på øerne.⁴⁵ Dette kan forklare den større opmærksomhed på truslen fra coloradobillen i de jyske aviser, samt at kartoffelhøsten ramte sit højeste punkt iflg. Høstberetningen af 1913 – året før.⁴⁶

41 Jensen 1914.

42 Israelsen 1914.

43 Bigum 1914.

44 Svarre 1914.

45 Hansen 1915.

46 Jensen 1913.

Coloradobillens tilstedeværelse i Tyskland synes at have været nærværende i den jyske bevidsthed, hvilket et digt med titlen "Kartoffelbillen" i Skive Folkeblad samme måned⁴⁷ indikerer. Digtet omtaler ikke direkte episoden i Hannover, men fortæller på sin egen lidt mærkelige facon, at kartoffelbillen er kommet til Tyskland og giver samtidig er et humoristisk indblik i forestillingen om coloradobillen på dette tidspunkt:

"Kartoffelbillen

Kartofler er en herlig Ret,
ja ret en Himlens Gave,
en tyve Stykker kan man let
nedputte i sin Mave

Det gode aldrig har dog Ro,
saa meget kan det drille
fra Tyskland er nu kommet jo
en Coloradobille

Den æder baade Knold og Top,
slet ikke spor den levner
Utysket propper i sin krop
ja, lige til den revner

Ved Schweinfürtergrønt og Blaaftensvand
den bare sig formerer
og bliver fed og godt i Stand
og værre blot huserer

Men kan du faa paa Bæstet fat,
Da kan du dyret mase
- er først den mellem Tænder fat,
så er den let at knase.

Og har du Dig en god Rekyl
saa kan du knalde Dyret
- Da skal du høre hvilke Hyl
Der lyder fra uhyret.

Men er Kartoffelavlens ædt
Og billen ble't en Puppe

47 Hansen 1914a.

Da maa du for at blive mæt
paa Puppen koge Suppe.
– Mefistofeles.”

Digtet fremmaner i høj grad et udyr, der på én og samme tid er så lille, at man kan knase det med tænderne, og så stort at man kan skyde det – og endda hyle så højt, at det kan høres. På vidunderlig vis indkapsler digtet således coloradobillens gådefulde karakter i den folkelige bevidsthed: den fare, den potentielt kunne udgøre, og de virkemidler, der blev taget i brug for at forhindre dens indtog på de europæiske marker. Såvel i England som i Tyskland blev der iværksat markante tiltag for at hindre coloradobillens spredning, og i begge tilfælde giver tiltagene pote, da billen ikke forekommer at have spredt sig yderligere i de følgende år. Frygten for en spredning var naturligvis forbundet med risikoen for hungersnød, og som digtet drillende henviser til måtte man – som det forsøgtes med oldenborren på dette tidspunkt⁴⁸ – koge suppe på puppen, hvis kartoffelavl blev ædt.

Selvom ordet ”pest” ikke for alvor forekommer at have vundet indpas ift. en beskrivelse af insekternes karakter som ødelæggende masse, er det ikke desto mindre netop mængden af insekter – som en masse – der påpeges som problematisk i beskrivelserne af coloradobillen. Spørgsmålet er, om dette syn på insektmassen som trussel skyldtes en specifik udvikling indenfor anvendt entomologi eller – som Sarah Jansen skriver om den tyske entomologi – blev farvet af samtidens diskurs om massen som en trussel i slutningen af det 19. århundrede.⁴⁹ Ikke desto mindre er det tydeligt, hvordan insektmassen som trussel for alvor begyndte at præge den danske offentlighed i slutningen af det 19. århundrede – bl.a. eksemplificeret ved det markante oldenborrear i 1891, der førte til nationale indsamlinger for at komme insektmassen til livs.⁵⁰

I perioden op til og umiddelbart efter begyndelsen af Første Verdenskrig fremskrives coloradobillen gradvist som en tiltagende trussel – ikke mindst på grund af dens ”truende” nærhed. Samtidig synes både coloradobillen og den menneskelige interaktion med coloradobillen konstant at transformeres. Den identificeres pludseligt steder, hvor den ikke er og dukker glimtvis op som afbildninger på jernbanestationer. Om noget viser eksemplerne, hvordan frygten for coloradobillen i høj grad er et relativt og kontekstuel fænomen, der afføder en række handlinger og tiltag, som fremstår drastiske og ikke nødvendigvis ”logiske”, men som midlertidigt reetablerer modernitetens illusion om kontrol over naturen.

48 Andersen & Overstreet 2024.

49 Jansen 2000.

50 Andersen & Overstreet 2023.

En langsom invasion

Under Første Verdenskrig og i store dele af mellemkrigstiden er omtalen af coloradobillen begrænset. Når den nævnes, handler det primært om Landbrugsministeriets bekendtgørelse fra 1924 vedrørende ind- og udførsel af levende plantedele.⁵¹ Fra sommeren 1937 får coloradobillen dog igen opmærksomhed i pressen. Første gang i en historie omhandlende, hvordan Statens Tilsyn med smitsomme Plantesygdomme har dementeret fundet af en coloradobille i Sønderjylland.⁵² På trods af dementeringen, bringes samme historie et par dage efter, men denne gang med den lidt mere dystre overskrift "Coloradobillen nærmer sig Danmark...".⁵³ Sprogbrugen i aviserne i denne periode er umiskendelig: coloradobillen fremstilles som en trussel fra syd, der rykker nærmere. I nogle artikler beskrives et snarligt angreb næsten som uundgåeligt, og i langt de fleste artikler fra 1937 og frem til 1939 følger adjektiver som den *farlige* eller den *frygtede* bille. Coloradobillen fremstilles ikke som en passiv organisme, men som en aktiv trussel, der specifikt har udset sig de danske kartoffelmarker, og produceres i stigende grad med en intentionalitet, der er i direkte opposition til menneskelige aktiviteter. Især billens tilstedeværelse i Tyskland følges tæt, og fra 1937-39 rapporteres dens gradvise bevægelse mod Nordtyskland og den danske grænse. Kort efter Danmarks besættelse d. 9. april skriver Viborg Stifts Folkeblad d. 27 april 1940 således: *Kartoffelbillen, der ødelægger for Millioner, nærmer sig Sydfra*.⁵⁴

I tiden efter nævnes coloradobillen nogle gange, men omtalen af, at den er en trussel fra syd forekommer ikke i de danske legale publikationer under besættelsen. Det kan vi til dels finde en ikke upartisk forklaring på i Skive avis i 1947 efter befrielsen, da redaktøren skriver:

“Under Krigen opretholdt disse Biller jo Livet sammen med saa meget andet til Fordærv i Naziriget. I Besættelsesaarene truede disse Tingester ogsaa med Angreb mod Danmark; de var jo kun Smaating ganske vist, naar man sammenligne med alt det andet skadelige og nedbrydende, der i disse aar kom sydfra, men i Danmark Kunde man ikke den Gang som nu raabe et Vagt i Gevær mod denne lille Fare. Det blev tilkendegivet fra de daværende Magthavere, at det vilde være mere end en uvenlig Handling offentligt at tale eller skrive om disse Biller i forbindelse med det store Rige, hvor Tilstandenene var saa ideelle i alle Maader!! Selv om en ikke Nazisterne kunne udrydde disse Skadedyr, maatte det i al Fald hverken vides eller siges, at de fandtes hos dem. I saa Fald stod man fra dansk Side i Fare for at bære yderligere Belastninger i Forholdet til

51 Nielsen & Schrøder 1924.

52 Rye 1937a.

53 Rye 1937b.

54 Wellejus 1940.

Stormægtighederne i Naziriget. Alt sydfra kommende maatte og skulde være af det gode.”⁵⁵

Efter befrielsen i 1945 dukker coloradobillen igen op i de danske aviser, og denne gang betones forsvaret mod selvsamme. Som i årene før besættelsen, er der spredte ubekræftede forlydender om at coloradobillen er blevet set på marker i Østlolland i oktober 1945, bekræftede forlydender om dens tilstedeværelse i Bad Segeburg i 1946 og afkræftede rygter om fund i Slesvig Holsten i juni 1947. Senere i juni samme år dukker en notits op i Skive Folkeblad, der lyder:

“Den frygtede Coloradobille, der kun huserer i Kartoffler, nærmer sig stærkt Danmarks Grænser.

– Hvad kan Landmændene gøre for at sikre sig mod dens Angreb? spørger vi Kartoffeleksperter Konsulent Chr. Jensen.

– Coloradobillen er jo et Spøgelse, der hidtil kun har raseret Kartofflerne uden for Danmarks Grænser, saa indgaaende Kendskab har vi ikke til den herhjemme. Noget Anti-Middel findes desværre ikke. Men naar Angrebet har sat ind, kan man sprøjte med det meget effektive D.D.T. Middel. Landmændene behøver ikke ængsteligt at gaa og kigge efter Billens Angreb, for kommer den først, kan den ogsaa ses for alle Pengene. Den sætter sig i Toppen og æder fuldstændig Planten op, saa kommer den her til Landet, er det jo en Katastrofe, – specielt naar man tager Kartoffelmanglen i Betragtning. Det er det værste Skadedyr, vi overhovedet kunde faa fat paa, og Modforholdsregler er som sagt ikke mulige. Jeg har aldrig hørt Tale om, at den før har været i Danmark, og mon ikke ogsaa vi kunde undgaa den denne Gang ved den skrappe Kontrol, Landbrugsministeriet har iværksat.”⁵⁶

Af notitsen fremgår, at anvendelsen af DDT vinder udbredelse i landbruget på dette tidspunkt, og, at der i 1947 var en kartoffelmangel, som dels skyldtes skader på kartoflerne i kulerne, tørke samt nye regler for kassation ved skurv. Denne kartoffelmangel gjorde sig dog kun gældende i Europa – i USA, hvor coloradobillen havde hærget i årtier, rapporteres der endda om kartoffeloverskud i 1947.⁵⁷ En anden væsentlig pointe i citatet er omtalen af *”den skrappe Kontrol, Landbrugsministeriet har iværksat”*. Her henvises til Landbrugsministeriets forbud mod indførsel af kartofler og planteskoleartikler, før de har passeret statens plantetilsyn – herunder desinfektion af planteskoleartikler fra Belgien og Holland. I 1947 blev coloradobilletavler igen hængt op på jernbanestationerne i Danmark, og coloradobillens gradvise fremrykning mod Danmark fra sommeren 1947 omtales i flere aviser.

55 Olsen & Olsen 1947.

56 Hansen 1947.

57 Hansen 1947.

Det er dog først i sommeren 1948, at coloradobillefaren for alvor bliver nyhedsstof og giver anledning til større artikler. Her beskrives det, hvilke midler der kan tages i brug for at forhindre at coloradobillen får fodfæste. I Land og Folk meldes det i 1948, at statens plantetilsyn har *"givet ordre til alarmtilstand i de egne af landet, der er mest truet"* – især Sydjylland og Bornholm. Dette har bl.a. ført til, at depotet af giftstoffer, såsom DDT – der tidligere var i Kolding – er blevet fordelt til områder rundt om i landet, så den lokale befolkning hurtigt kan tage affære, hvis coloradobillen opdages. Ligeledes indgås der aftaler med lokale maskindepoter og frugtavlere om udlån af sprøjteudstyr.⁵⁸ På tværs af landet bringer aviserne lignende historier om beredskabet i sommeren 1948. Med krigsmetaforer beskrives det, hvordan coloradobillens fremgang i Belgien forsøges standset – bl.a. med brug af paraffinmure og flammekastere, hvilket indbefattede at sprøjte paraffin på jorden med brandsprøjter, for derefter at antænde paraffinen så der dannedes en flammende mur.⁵⁹ I Holland lykkes det i 1948 at slå coloradobillen tilbage, bl.a. ved hjælp af skolebørn, der indsamler biller, hæren, der foretager afbrændinger, og 600 landmænd, der udnævnes som lokale coloradobilleinspektører. For at hente erfaringer ift. bekæmpelsen tager forstanderen for statens plantepatologiske forsøg i Danmark, Ernst Gram, til Holland.

Generelt er ordet 'invasion' det ord, der går igen i mange af de danske aviser, når coloradobillen omtales, og beredskabet er på sit højeste i sommeren 1948, hvor DDT i aviserne ofte fremstilles som den hammer, der for alvor kan få bugt med coloradobillen. Enkelte artikler advarer dog mod den udbredte optimisme omkring DDT efter 2. verdenskrig, og påpeger, at det ødelægger alt andet dyreliv – en skribent kalder det *"Dyreverdenens Atombombe"*.⁶⁰ Som Edmund Russell skriver, er der da også tale om en art militarisering af diskursen omkring natur – specielt i årene efter 2.verdenskrig, hvor coloradobillen i dette tilfælde bliver en fjende, der kalder på foranstaltninger og beredskab. Dette med den ærgerlige konsekvens, at en krigssejr trumfer alle andre hensyn.⁶¹

Da forsommeren, hvor coloradobillen sværmer, er ved at være forbi i midten af juli, ånder aviserne lettet op. Dog dukker der i højsommeren historier op om fund af en coloradobille i et rutefly fra Oslo til Kastrup – det viste sig dog senere ikke at være en coloradobille, men en mariehøne.

Ligesom i 1914 er der en generel frygt for, at coloradobillens blotte tilstedeværelse kan betyde tilbageholdenhed ift. import af varer fra det pågældende angrebne land. Dette eksemplificeres bl.a. i en artikel fra 1948 omhandlende coloradobillen og dens bekæmpelse i Nederlandene:

58 Houman 1948.

59 Hansen 1948.

60 Jensen 1948.

61 Russell 2001.

“Mest Skade Volder Billen Nederlandene ad indirekte Vej ved de Vanskeligheder, Handelen møder i Form af Forbud mod Indførsel af nederlandske Land- og Havebrugsprodukter i Lande, hvor Billen endnu ikke er indført. Heldigvis er man blevet klar over, at man ikke kan standse Billen ved Indførselsforbud eller ved Modtagelse af Attester. Vinden, Havets Strømninger, Handel og Samkvem spreder Billen.”⁶²

Den afledte effekt af coloradobillens tilstedeværelse kunne således have indflydelse på meget andet end bare eksport af kartofler. I en gengivelse af en artikel fra *The Times* i *Jyllandsposten* i 1931, beskrives, hvordan man i Frankrig har forhøjet tolden på kul fra England, og at dette – om end ikke offentligt formuleret – skyldtes utilfredshed med det engelske importforbud af kartofler fra visse egne af Nordfrankrig pga. frygt for coloradobillen, der havde angrebet den nordfranske kartoffelhøst.⁶³

I efteråret 1948 bliver gentagne coloradobillefund rapporteret i Danmark, men gang på gang viser de sig ikke at være en coloradobille. Pga. de mange velmenende, men fejlagtige meldinger, besluttet det i 1949 at ophænge billeder op af de insekter, som coloradobillen ofte bliver forvekslet med, ved siden af billedet af selve coloradobillen. I foråret 1949 begynder artiklerne om coloradobillen igen at dukke op, og i april samme år nedsættes en komité med repræsentanter fra europæiske lande, der enten har eller har haft billen inden for deres grænser, eller er naboer til lande med coloradobilleforekomst. Her tiltræder Danmark ligeledes repræsenteret af Ernst Gram. Ifølge en beregning fra Landbrugsministeriet rapporteres det i *Nationaltiden* d. 22. april 1949, at et angreb fra det ”landsskadelige Insekt”, som coloradobillen benævnes i avisen, kan koste omkring 9 mil. kr., hvis alle landets kartoffelarealer skal sprøjtes – alene på ét år. Derfor koncentrerer bekæmpelsen i Sydslesvig for at forhindre, at billerne bevæger sig ind over resten af landet.⁶⁴

I slutningen af juni 1949 udsendes et cirkulære til landets politimestre i landet med instrukser om, hvordan de skal forholde sig til anmeldelser af fund (æg, larver eller biller). I alle tilfælde skal den lokale inspektør fra Statens Plantetilsyn straks kontaktes. Den 8. juli rapporterer flere danske aviser om fund af coloradobillen otte km syd for grænsen, og Information bringer en overskrift, der efterhånden er blevet velkendt ”Coloradobillen er paa vej!”.⁶⁵ Allerede få dage efter meddeles det, at Undervisningsministeriet har udsendt et cirkulære om samarbejde mellem skolemyndighederne og Plantesundhedsrådet, så danske skolebørn hurtigt kan inddrages i kampen mod billen.⁶⁶ I midten af juli opstår der igen rygter om, at coloradobillen nu har indfundet sig på dansk jord – nærmere bestemt i overgendarm Christensens have i

62 Biejér 1948.

63 Hansen 1931.

64 Jørgensen & Søltøft-Jensen 1949.

65 Seidenfaden & Outze 1949.

66 Hansen 1949.

Lydersholm. Dette afkræftes dog et par dage efter af Statens Plantetilsyn, der erklærer fundet en mariehøne.⁶⁷

Den 22. juli meldes det, at billen er kommet til Flensborg,⁶⁸ men det forventede angreb fra Tyskland overhales af et angreb fra Frankrig: Den 23. juli ankommer de første coloradobiller til Danmark med skib til København fra Bordeaux. Ombord på DFDS skibet Halfdan, opdager kokken ombord på skibet to mistænkelige biller i en sæk kartofler. Det bliver meddelt til Statens Plantetilsyn, hvorfra inspektør Prosper Bovien bekræfter fundet som en coloradobille, og finder yderligere én i samme sæk.⁶⁹ Paradoksalt nok sker det første i Danmark altså i en sæk kartofler – netop det Schiødte tidligere havde vurderet som usandsynligt.

I Sønderjylland går der kun et par dage fra fundet i København, til billen krydser grænsen og opdages af kørelærer og zoolog Felix Henriksen i en grøftekant mellem Holsted og Brørup – ifølge aviserne mens han spiste en pakke smørrebrød. Fundet bekræftes af Statens Plantetilsyn to dage senere, og nu er den frygtede coloradobille altså landet.⁷⁰

I perioden fra 1937 og frem til 1949 ser vi en stigende tendens til at coloradobillen får tildelt en rolle som antagonist, hvis handlinger tolkes som målrettet. Fra at have været en biologisk entitet – frygtet bl.a. pga. af sin lidt udefinerede karakter – bliver den i tiltagende grad konstrueret som en fjendtlig masse med en specifik mission og intention: at invadere landet. Beretningerne om coloradobiller flyder over med krigsmetaforer, og beredskabet kommer i højsædet; et beredskab, der er fokuseret på at "vinde kampen" – koste hvad det vil.

Billen er ankommet – Konklusion

Da Coloradobillen kom til landet i 1949, var det ikke nogen stor overraskelse. Man havde i årene forinden forberedt sig på det, efter at have set billen få fodfæste i nabolandene. Hvad der skete i perioden fra 1949 og frem til 1960 er et kapitel for sig, præget af farverig entomologisk propaganda og forsøg på entomologisk krigsførelse. Samtidig var DDT under fortsat udvikling og skulle vise sig at være effektiv ift. en lang række "skadevoldere", men som man også i 1949 var begyndt at blive klar over, kunne DDT have store konsekvenser for vores fremtidige økosystem.

Historien om coloradobillen som aktør i Danmark i perioden 1875-1949 er en historie om, hvordan en fraværende bille blev gjort nærværende og intentionel. Fremfor blot at være et biologisk fænomen blev billen til en aktør med vilje og retning, formet af de bekymringer og forestillinger, den blev mødt med. Med andre ord skabte

67 Jensen 1949.

68 Christiansen 1949.

69 Højmark 1949.

70 Schmidt 1949.

frygten en figur, der mobiliserede både politiske, videnskabelige og handelspolitiske reaktioner, såvel som hverdagslige, f.eks. genkendelse og misgenkendelse af coloradobillen.

Coloradobillen blev på mange måder en udefrakommende aktør med varieret presserende karakter, og sprogbruget omkring coloradobillen, såvel som de praksisser den afstedkom, er da også umiskendeligt knyttet til den tid, hvor dens mulige tilstedeværelse rapporteres. Ud over at være en historie om et insekts bidrag til at sætte et nationalt beredskab i gang over en meget lang årrække, indgår frygten for coloradobillen som en del af en større fortælling om grænsedragning og national beskyttelse.

Frygten for coloradobillen og tiltagene for at undgå en invasion på dansk jord er ikke tidligere beskrevet i litteraturen, men som med mange andre invasive arter (flora eller fauna), er coloradobillens mulige indtog et eksempel på, hvordan ingen afgrøde kunne eller kan vide sig sikker i en globaliseret verden, hvor international samhandel og sameksistens på tværs af arter er en grundpræmis for vores væren, hvor meget nogle kræfter end forsøger at undgå dette.

Litteratur

- Andersen, I.P. 1938: "Kartoffelarealet i Danmark i dette aarhundrede." *Geografisk Tidsskrift* 41.
- Andersen, M. & Overstreet, K. 2024: "Becoming Subject/Object, Becoming Pest, Becoming Edible: Tracing the European Cockchafer through Shifting Ontological Enactments." *Ethnologia Scandinavica* 54.
- Angelo, S.H. 1902: "Viborg Stiftstidende." nr. 153, 130. årg., 07.07.1902.
- Arler, F. 2009: "Biodiversitet." Videnskab, kultur, etik I-II, Bind 1, s.107-133. Aalborg Universitetsforlag.
- Ax, C.F. 2009: "Kartofflen som folkeføde i Danmark i det 19. århundrede." Hyldtoft, Ole (red.): *Kost og Spisevaner i 1800-tallet*. Museum Tusculanums Forlag, København.
- Bendixsen, L. 1901: "Herning Folkeblad." nr.209, 10.09.1901.
- Bigum, J. 1914: "Holbæk Amts Venstreblad." nr.163, 10. årg., 21.07.1914.
- Bjørnbak, V. 1879: "Aarhus Amtstidende." nr.148, 14. årg., 21.06.1879.
- Biejør, J.C. 1948: "Coloradobillen Og Dens Bekæmpelse I Nederlandene." *Tidsskrift for Landøkonomi* 134.
- Christiansen, H. 1949: "Socialdemokraten for Randers og omegn." nr.166, 81. årg., 22.07.1949.
- Clark, J.F.M. 1992: "Beetle mania: The Colorado Beetle scare of 1877." *History Today* 42(12).
- Clark, J.F.M. 2009: *Bugs and the Victorians*. Yale University Press.

- Elmquist, A.F. og Mørk, J.M. 1877: "Aarhus Stiftstidende." nr. 331, 5.12.1877.
- Gosch, C.C.A. 1905: *Jørgen Christian Schiødte: Et Bidrag til Naturvidenskabens Historie i Danmark i det Nittende Aarhundrede*. Bind 3. Gyldendalske Boghandel Nordiske Forlag, København.
- Hansen, C. 1914a: "Skive Folkeblad." nr. 176, 31.07.1914.
- Hansen, C. 1914b: "Skive Folkeblad." nr. 170, 24.07.1914.
- Hansen, E. 1947: "Skive Folkeblad." nr. 128, 07.07.1947.
- Hansen, H. 1931: "Jyllandsposten." nr. 293, 50. årg., 12.12.1931.
- Hansen, H. 1947: "Jyllandsposten." nr. 130, 76. årg., 09.02.1947.
- Hansen, H. 1949: "Jyllandsposten." nr. 200, 78. årg., 12.07.1949.
- Hansen, K. 1915: "Planteavlen 1914." Hertel, H. (red.): *Tidsskrift for Landøkonomi*, s. 473-488. Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab, København.
- Hansen, M. 1948: "København." nr. 254, 2. årg., 13.06.1948.
- Henriksen, K. 1924: *Oversigt over Dansk Entomologis historie*. Entomologisk Forening, København.
- Hertel, H. 1915: "Landbruget 1914." *Tidsskrift for Landøkonomi*, s. 1-45. Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab, København.
- Honoré, H. 1914: "Fredericia Social-Demokrat." nr. 166, 23.07.1914.
- Houman, B. 1948: "Land og Folk." nr. 248, 7. årg., 13.06.1948.
- Højmark, F. 1949: "Demokraten." nr. 201, 67. årg., 24.07.1949.
- Israelsen, J.F. 1914: "Skagens Avis." nr. 172, 28.07.1914.
- Jansen, S. 2000: "Chemical-warfare techniques for insect control: insect 'pests' in Germany before and after World War I." *Endeavour* 24(1). DOI: [https://doi.org/10.1016/S0160-9327\(99\)01261-2](https://doi.org/10.1016/S0160-9327(99)01261-2)
- Jensen, C. 1901: "Slagelse-Posten." nr. 206, 30. årg., 06.09.1901.
- Jensen, A. 1913: *Høsten i Danmark i Aaret 1913*. Det statistiske Departement. Bianco Lunds Bogtrykkeri. København.
- Jensen, J. 1914: "Fredericia Dagblad." nr. 169, 25. årg., 25.07.1914.
- Jensen, S. 1948: "Sorø Amts-Tidende." nr. 158, 134. årg.
- Jensen, E.B. 1949: "Fredericia Dagblad." nr. 159, 60. årg., 13.07.1949.
- Johansen, H. 1886: "Horsens Folkeblad." nr. 80, 21. årg., 05.04.1886.
- Jørgensen, N. & Søltøft-Jensen, J. 1949: "81. årg., nr. 110, 22.04.1949."
- La Cour, J.C. 1876: "Aarsberetningen." *Tidsskrift for Landøkonomi*, Fjerde hæfte, Tiende bind, s. 455-508. J.H. Schubothes Forlag, København.
- Nielsen, G. 1914: "Nordjyllands Social-Demokrat." nr. 169, 23.07.1914.
- Nielsen, C. & Schröder, H. 1924: "Kolding Folkeblad." ekstra nr., 53. årg., 04.04.1924.
- Olsen, H.P. & Olsen, A. 1947: "Næstved Tidende." nr. 130, 07.06.1947.
- Outzen, S. 2011: *Immobilie stoffer i bekæmpelsesmidler anvendt inden for frugtavl: Anvendelsesmønstre og konsekvenser for jordmiljøet*. Miljøprojekt nr. 1386. Miljøministeriet – Miljøstyrelsen.

- Pedersen-Bjerregaard, J. 1877: *Kartoffelavlens i Danmark: En Anvisning til Forbedring af Kartoffeludbyttets Mængde og Beskaffenhed samt til Bekæmpelse af Kartoffelavlens Fjender*. København.
- Ploug, C. 1877: "Fædrelandet." 38. årg., nr. 130, 03.07.1877.
- Russell, E. 2001: *War and Nature: Fighting Humans and Insects with Chemicals from World War I to Silent Spring*. Cambridge University Press.
- Rye, V. 1937a: "Randers Dagblad." 64. årg., nr. 167, 23.07.1937.
- Rye, V. 1937b: "Randers Dagblad." 64. årg., nr. 174, 31.07.1937.
- Sander, A. 1914: *Deutschlands Kampf mit dem Kartoffelkafer*. M.-Gladbach Volksvereins-Verlag.
- Schmidt, L. 1949: "Aarhus Stiftstidende." nr. 202, 156. årg.
- Seidenfaden, E. & Outze, B. 1949: "Information." nr. 157, 7. årg., 08.07.1949.
- Sundbo, J.P. 1901: "Vestjyllands Social-Demokrat." nr. 208, 06.09.1901.
- Svarre, E. 1914: "Østsjællands Folkeblad." nr. 246, 36. årg., 25.07.1914.
- Terkelsen, R. 1896: "Ribe Stiftstidende." nr. 248, 86. årg., 24.10.1896.
- Thomas, K. 1983: *Man and the Natural World*. Penguin Books.
- Topsøe, V.C.S. 1877a: "Dagbladet (København)." nr. 152, 02.07.1877.
- Topsøe, V.C.S. 1877b: "Dagbladet (København)." nr. 187, 11.08.1877.
- Wellejus, T. 1940: "Viborg Stifts Folkeblad." nr. 97, 64. årg., 27.04.1940.
- Wulff, H. 1915: "Landbolove." *Tidsskrift for Landøkonomi*, s. 409-419. Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab, København.

English summary

A Colorado Beetle Announces Its Arrival

– A history of the Fear of the Colorado Beetle in Denmark

This article examines the cultural and political significance of the Colorado potato beetle in Denmark prior to its confirmed arrival in 1949. Through an analysis of Danish newspaper coverage, legislative developments, and trade discourse from 1874 onward, the article traces how the beetle was constructed as a threat long before its physical presence. The research highlights how scientific reports, media narratives, and political- and everyday responses coalesced to turn the beetle into an actor within Danish society. By situating the beetle within its historical and communicative context, the article contributes to environmental history and the study of how ecological threats are mediated and politicized.

Nathalia Brichet & Frida Hastrup

Nathalia Brichet er Ph.d. i antropologi og lektor i miljø- antropologi på Institut for Veterinær- og Husdyrvidenskab på Københavns Universitet, hvor hun fokuserer på grøn omstilling indenfor danske kvægbrug. Endvidere har hun indsamlet og kurateret en udstilling om produktionsdyr og husdyrvidenskab på godt og ondt, historisk og aktuelt. Frida Hastrup er professor i etnologi ved Saxo-Instituttet på Københavns Universitet. Hun er leder af Centre for Sustainable Futures og af projektet Cattle Crossroads. Researching Danish Livestock Production for the Future (2021-2025), som fokuserer på bæredygtighedstiltag og -forståelser indenfor den danske husdyrsektor.

Keywords: stalde, husdyrproduktion, infrastruktur, strukturudvikling, Danmark.

MIDT I EN BURTID

Denne artikel tager afsæt i et europæisk borgerforslag om at 'afslutte burtiden' via udvikling af ny lovgivning for landbrugsdyr, der udfaser brugen af bure. Samtidig foregår en intens offentlig debat om vilkårene for fritgående dyr i den danske natur. At bure inde eller ikke bure inde er et vanskeligt og mangeartet spørgsmål; burtiden er både svær at opretholde og at afvikle. Som en kvalificering af denne situation ser artiklen gennem et infrastrukturperspektiv nærmere på et par af burtidens begyndelser i Danmark. Fokus rettes mod to perioder med ekstraordinær intensivering af det danske husdyrbrug, nemlig slutningen af 1800-tallet hvor kvæget for alvor kom indendørs, og efterkrigstiden hvor voksende grisebesætninger medførte nye lukkede smittebeskyttende staldsystemer. Artiklens mål er at vise, hvordan bure, stalde og andre indelukker indgår sammen med kvæg og grise i en gensidig og cirkulær historie, som gradvist har frembragt nogle bestemte dyrekroppe, der derefter kun meget vanskeligt kan tænkes ud i det fri. Dermed argumenterer artiklen for, at burtiden med dens særlige infrastruktur har frembragt og cementeret nogle bestemte relationer mellem mennesker og produktionsdyr, der umiddelbart gør den nærmest umulig at slippe af med, men som også kalder desto højere på alternativer til det dominerende husdyrhold.

Indledning: borgerforslag og søgsmål i en burtid

I 2018 og de følgende år gik et borgerforslag om at 'afslutte burtiden' hen over den Europæiske Unions medlemslande. Forslaget – et såkaldt European Citizens' Initiative – opfordrede Europa-Kommissionen til at udvikle og foreslå ny lovgivning, der forbedrer forholdene for de millioner af landbrugsdyr, der bebor unionen. Den korte opfordring, der snart opnåede langt flere end den påkrævede ene million underskrifter i mindst syv forskellige medlemslande, lød som følger:

"Hundreds of millions of EU farm animals are kept in cages for most of their lives, causing great suffering. We call on the European Commission to end this inhumane treatment of farm animals. Cages inflict suffering on enormous numbers of farm animals every year. They are cruel and unnecessary, as higher-welfare cage-free systems are viable."¹

Mere specifikt gik borgerforslaget med navnet "End the Cage Age" ud på at forbyde små bure til fjerkræ, farebøjler til drægtige søer, andre bøjler til fiksering af søer, samt individuelle kalvebåse. Cirka 47.000 underskrifter fra danske borgere støttede forslaget og indgik i det samlede folkelige pres, der i 2021 fik Europa-Kommissionen til at foreslå en revision – senest i 2023 – af den eksisterende lovgivning for den slags indespærring af landbrugsdyr, vi nævner ovenfor. I juni 2021 annoncerede kommissionen således sin ambition om at udvikle lovgivning, der fra 2027 sikrer udfasning af "the use of cages for farmed animals across Europe."² Sagen forekom relativt klar: det var på tide at få EU's landsbrugsdyr ud af burene – her altså specifikt i form af forskellige bøjler til grise, bure til burhøns og båse til enkelttopstaldede kalve. Helt enkelt kan det dog alligevel ikke have været. I 2023 overskred kommissionen nemlig sin egen frist for formulering af de nye lovforslag, der skulle afslutte burtiden. Dette førte til, at initiativtagerne til borgerforlaget i 2024 lagde sag an mod kommissionen, fordi den havde forsømt sine forpligtelser til at handle på initiativet, hvilket ellers er en del af borgerforslagsinstrumentet.³ I skrivende stund er denne tvist os bekendt ikke afgjort.

Apropos søgsmål, så blev to medarbejdere fra Naturstyrelsen Kronjylland i maj 2025 idømt tre måneders betinget fængsel for uforsvarlig behandling af 76 stykker kvæg. Sagen om vanrøgt af dyrene går tilbage til vinteren 2020-2021, hvor kvæget levede vildt som afgræssere i Nationalpark Mols Bjerger. Kvæget i Mols Bjerger var altså indsat i nationalparken for at holde områder lysåbne og bidrage til øget biodiversitet gennem både deres ædemønster, gødning og klovtryk. Naturplejekvæget i nationalparken skulle finde deres egen føde i området og som udgangspunkt ikke fodres med foder bragt ind udefra. I begyndelsen af 2021 viste det sig dog, at en del af kvæget var

1 Initiative detail | European Citizens' Initiative (Besøgt 1/10 2025).

2 End the Cage Age (Besøgt 1/10 2025).

3 Ibid.

udsultet og afkræftet, og at flere af køerne aborterede, uden at der tilsyneladende blev reageret rettidigt på dette fra Naturstyrelsen, der har det overordnede ansvar for at føre tilsyn med de firbenede naturplejere i nationalparken. Vores hensigt her er ikke at tage stilling til, om dommen over Naturstyrelsen er rimelig, eller om tilstanden for Mols Bjerges kvæg var dyrplageri. Ærindet er heller ikke at vurdere, hvorvidt Europa-Kommissionen forsømmer sin pligt overfor EU's landbrugsdyr eller de mange borgere, der har rejst opfordringen om burtidens afslutning. De to komplekse sager, som vi her kort skitserer og bringer ind i samme billede, tjener derimod som afsæt til vores egentlige forehavende, nemlig at analysere hvorfor burtiden åbenbart ikke sådan lige er til at afslutte, uanset at en talrig og bekymret offentlighed, ofte inklusive landmænd, myndigheder, NGO'er og erhvervsfolk, gerne så denne udvikling. Der er ikke nogen direkte sammenhæng mellem det europæiske borgerforslag og sagen fra Mols Bjerger, og vi siger heller ikke, at fritgående afgræssere i en dansk nationalpark generelt er et simpelt middel til at få landbrugsdyr ud af burene. Men vi bruger de to sager som samlet og indledende rammesætning her, fordi de peger på nogle af vanskelighederne ved at ændre grundlæggende på den måde, vi holder landbrugsdyr på i vores del af verden i denne tidsalder. Hvis vi for en kort bemærkning vender tilbage til afgørelsen i sagen fra Mols Bjerger, lød det sådan her i noget af nyhedsdækningen:

"Til gengæld var det en formildende omstændighed, at der ikke har været tydelige beskrivelser af, hvordan dyrene skulle fodres, og selv fagpersoner har været i tvivl om, hvordan dyr som naturplejer skal forvaltes."⁴

Her er et clou: der mangler åbenbart faglig indsigt i forvaltningen af dyr, der går frit og naturplejer på en del af statens område. Ligesom der på den internationale skala også fortsat mangler forslag til lovgivning om, hvordan man kan udfase de problematiske former for bure, som huser millioner af landbrugsdyr i EU.

I det følgende bruger vi *burtid* som et gennemgående begreb til at indkredse den fastlåshed, der kendetegner det dominerende animalske landbrug i Danmark. Vi mobiliserer dermed burtiden som et såkaldt 'wicked problem' – et indviklet problem uden umiddelbare løsninger – der slår igennem på mange niveauer og med historisk tyngde. Som vi vil vise, er de so-bøjler og hønsebure, som borgerforslaget i EU sigter på, og problemerne med det naturplejende afkræftede kvæg i Mols Bjerger konsekvenser af en lang historie med bestemte samfundsmæssige prioriteringer for det animalske landbrug. Nedenfor følger således to nedslag i den danske husdyrhistorie, hvor vi ser nærmere på, hvordan det gik til, at indespærring på forskellige måder nu tilsyneladende udgør de mest oplagte, håndterlige og sunde rammer for menneskers samliv med landbrugets andre arter.

4 Elkjær og Andersen 2025: *Dom i sag om udsultede kvæg på Mols: Begge dømt må stadig gerne have med dyr at gøre | Indland | DR* (Besøgt 1/10 2025).

Gennem et fokus på infrastrukturer, primært stalde, vil vi udfolde to eksempler på det, man kan se som burtidens gradvise tilblivelse i en dansk sammenhæng, nemlig intensivering af malkekvægsproduktionen i slutningen af det 19. århundrede og strukturudviklingen mod færre og større grisebesætninger i sidste halvdel af det 20. århundrede. Som vi vil vise, kommer staldinfrastrukturen i disse perioder med ekstraordinær intensivering til at få afgørende og blivende betydning for, hvad staldenes beboere overhovedet kan være, og hvilke liv de kan have. Derefter vender vi tilbage til nutiden og følger så at sige burtiden til dørs ved at vise, hvordan alternative landbrugsvisioner med udegående dyr kun vanskeligt kan realiseres i vores tid. Dette rejser en interessant og besværlig diskussion af, hvad vi som samfund bruger som baseline for det animalske landbrug, hvilket vi berører til sidst i artiklen.

Burtidens infrastruktur

I de senere år har en del humanvidenskabelig og beslægtet faglitteratur beskæftiget sig med det mere-end-menneskelige.⁵ Ofte er indgangsvinklen eksplicit symmetrisk, således at også andre arter end os selv anerkendes som aktører, der er med til at forme såvel landskaber som menneskeliv.⁶ En pointe i noget af denne litteratur er at proportionere mennesket som én blandt mange gensidigt afhængige arter og derved at påpege, at den udbredte fortælling om den vestlige civilisation som en gradvis og tiltagende domesticering af dyr og planter er en fiktion med en problematisk politik indbygget.⁷ Samtidig er et analytisk fokus på omsorg ofte en vigtig del af denne bevidste symmetri, idet omsorg bruges som en nødvendig prisme til at begribe alle arters gensidige afhængighed.⁸ I denne artikel går vi anderledes til værks og anlægger i stedet et *infrastrukturelt* perspektiv på dele af husdyrbruget i Danmark fra slutningen af 1800-tallet. Infrastrukturer er, som antropologen Brian Larkin har bemærket,

”matter that enables the movement of other matter. Their peculiar ontology lies in the facts that they are things and also the relation between things. As things they are present to the senses, yet they are also displaced in the focus on the matter they move around (...) they are objects that create the grounds on which other objects operate, and when they do so, they operate as systems.”⁹

Det, vi tager med os fra denne indkredsning af infrastrukturer, er to forhold: Dels deres tendens til at glide ud af analytisk fokus; målet risikerer så at sige at gøre midlet

5 Se fx Tsing 2015; Tsing et al. 2024; Kirksey 2014; Krøijer og Weisdorff 2021.

6 Haraway 2008.

7 Lien et al. 2018; Ejsing 2024.

8 van Dooren et al. 2016; Puig de la Bellacasa 2017; Overstreet 2018.

9 Larkin 2013, s. 329.

mindre synligt, hvorved de ting, infrastrukturene er gjort af, bliver "displaced", som citatet påpeger. Dels deres indkapsling af relationer mellem ting; en sammenvævning, der peger på tilstedeværelsen af et system. I denne artikels sammenhæng giver dette os to forbundne analytiske ledetråde: for det første må infrastrukturene, altså her bure, stalde og andre indespærringer, analyseres sammen med deres brugere og skabere, altså som andet og mere end passiv baggrund for landmænd eller deres dyr. Der er med burtiden tale om en gensidig tilblivelse, hvor infrastrukturene materialiserer bestemte – mulige – relationer mellem dyrekroppe, ting, ydelser og mennesker, samt i det konkrete tilfælde hvad dertil hører af foder, ajle, cement, ventilering, kulde, varme, patogener, gener, opdræt osv. For det andet bringer et blik på infrastrukturen, hvis de altså bliver undersøgt sammen med deres brugere eller skabere, os i stand til at få øje på et system, nemlig et forskningsunderbygget husdyrhold i Danmark med sine egne logikker og forestillinger om, hvad der er muligt og umuligt. Selvom dette muligvis lyder oplagt, er der i vores øjne en hel del at hente ved at analysere de nuværende problemer med at håndtere burtiden gennem et systemisk og relationelt blik på staldinfrastrukturen, som gennem tiden har "bygget" nogle bestemte dyrekroppe, der igen har muliggjort og ligefrem naturaliseret nogle særlige opstaldninger og aflukker. Med andre ord: Gennem infrastrukturen kan man se, hvordan husdyrbruget i det moderne Danmark bogstaveligt talt er blevet låst fast i et system, som volder problemer for både dyr og mennesker i EU, i nationalparker og i en offentlig debat. Uanset hvad man ellers kan mene om bure og stalde og andre indespærringer, er de altså gode at tænke med, når vi skal forstå vores tidsalder og dyrene i den. I det følgende ser vi som nævnt først nærmere på prioriteringen af malkekvæget i det sene 1800-tal.

Fælleleder og sommerstalde: mod et indhegnet, privat og kontrollerbart kvægbrug

I starten af 1800-tallet, hvor de store jordreformer og udskiftninger fandt sted, skete der også ændringer i den måde, man holdt husdyr på i Danmark. Ændringerne var på mange måder intentionelle, men indebar dog også tilfældigheder og utilsigtede konsekvenser, der kan pege os i retning af dagens staldindretninger. Starten af 1800-tallet var en tid, hvor der, som det hed i en tekst i *Nye Landøkonomiske Tidender*, skulle gøres op med, at "Sønnerne (nemlig) arve Fædrenes Aand og hele deres Uvidenhed".¹⁰ Mere effektive plove, nye eller forbedrede afgrødesorter, mergling og afvanding af jorder forandrede bl.a. græsarealer og andre marginale jorder til gode agre. Fra at husdyrbruget var forankret i fællesskabsorienterede praksisser med afgræsning på netop sådanne fælles brak- og marginale jorder, blev husdyrbruget en langt mere individuel, kontrolleret og indhegnet del af gårdlivet. I en afhandling fra 1818 pub-

10 Drewsen 1819, s. III.

liceret i *Tidsskrift for Landøkonomi* harcelerede en sjællandsk sognepræst mod den skadelige ufred husdyrene forårsager, når de raser på markerne.¹¹ Vogtning af dyr var overladt til børn, hvilket resulterede i dårligt opsyn og i, at husdyr kunne gå ind og ud af agre – endda ind i køkkenhaver. Det skabte nabosplid. De fælles jorder, som før var husdyrenes fødekilde, formindskedes gradvist i takt med udskiftning og individualisering, hvorved private arealer til agerbrug og skov blev udvidet. Ifølge præsten citeret ovenfor, burde man for eksempel ophøre med den fælles tradition med i efteråret at "opgive ævret" – det vil sige at lade husdyrene gå igennem de høstede agre – for at sikre markfred. Præsten tordnede videre:

"Tildels kan Grunden saavel dertil [mark-ufred ved indtrængende dyr] som til de fledste andre Feil i Bondens Bedrift, søges i hans Lyst til Fælledskab, som vel er Ophævet, men hidindtil mere tilsyneladende end virkeligen. Fælledskab og Ævret tror han at være aldeles nødvendige Betingelser ved et fordeelagtigt Agerbrug."¹²

Men det var ikke kun marker og køkkenhaver, der skulle hegnes bedre for at sikre fred fra indtrængende dyr, herunder også fjerkræ og grise, som bønderne ifølge præsten oftest havde for mange af, og som forsynede sig på naboens agre til stor splid.

Blandt andet for at sikre markfred, blev sommerstaldfodring foreslået som alternativ til enkel sommergræsning på landsbyernes fællede og efterårsfodring i ævret.¹³ I 1817 indsendte Carl Dalgas (onkel til hedens senere opdyrker Enrico Dalgas) en artikel til *Tidsskrift for Landøkonomi*. I artiklen bygger Dalgas videre på ideen og beskriver et system til "halv sommerstaldfodring" og dets fordele og hastige udbredelse i Vejle amt. Med "halv" mente Dalgas, at dyrene skulle være på stald om dagen, hvor de fodredes med letfordøjeligt ["fordærveligt"] grøntfoder bestående af kløver og vikker. I den mørke halvdel af døgnet kunne de gå under åben himmel.¹⁴ Denne døgnrytme foreslog han fortrinsvis for at skåne køerne for solens stråler. Den nye praksis fremsatte Dalgas også som et alternativ til tøjring og de "uundgængelige" to eller tre daglige flytninger af køer, som det ellers som minimum krævede at få "høieste Mælke-Indtægt."¹⁵ Sommerstaldfodringen var, skrev Dalgas, intet mindre end blandt de "nyttigste Forbedringer for vort Agerbrug"¹⁶ – særligt for bønder med dårlige jorder.¹⁷ Ved hjælp af et simpelt skur ude på marken – altså en sommerstald – som Dalgas skitserede i artiklen, kunne man overvåge og kontrollere sine køer, som "æde bedre op", er "renligere, naar Sommeren ere fugtig, og Tilsynet er altid bedst naar de

11 Weinschench 1820.

12 Weinschench 1820, s. 192/216.

13 Weinschench 1820, s. 220.

14 Dalgas 1820, s. 62-3.

15 Dalgas 1820, s. 67.

16 Dalgas 1820, s. 71.

17 Dalgas 1820, s. 70.

Fig. 1.

Fig. 1.

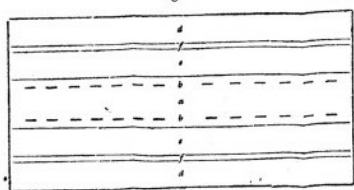

Fig. 2.

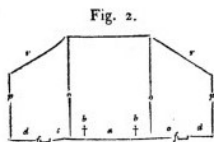
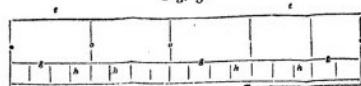

Fig. 3.

III. 1 Dalgas' skitse til bygning hvor der kan staldfodres om sommeren. Kilde: Dalgas 1820, s. 60.

ere hjemme.”¹⁸ Man kunne også styre køernes gødning nemmere og dermed bestemme, hvor den spredtes. Og udover at tilse og beskytte dyrene, ikke så meget mod regn og uvejr som mod solens stråler, var staldfodring også en måde, hvorpå man mente at kunne kontrollere dyrenes huld bedre – særligt efter dårlige græsår. Sommerstaldfodrede dyr mødte da vinteren bedre end dem, der kun havde hentet maden selv. Mindst lige så vigtig var, at Dalgas med sommerstaldfodring havde erfaret, ”at Køerne have givet mere Mælk end sædvanligt” – faktisk over ”1/3 mere”.¹⁹ Dog krævede det et vist økonomisk råderum at bygge sådan et stald-skur, så i praksis var det mest en opfordring til gårde af en vis størrelse.

På trods af at staldfodring igennem 1800-tallet således indgik som én af de forbedringer, man gennem amternes indberetning om landbrugets tilstand overvågede brugen af, så gik det langsomt med implementeringen i både halv og hel udgave.²⁰ Og på det tidspunkt, hvor Dalgas skrev om praksissens fordele, var opstaldning først og fremmest forbundet med vinteropbevaring af dyrene, indtil frisk græs atter spirede frem. Ideen om markfred og staldfodring, som kilderne præsenterer, er dog udtryk for nye relationer mellem husdyr og mennesker. Langsomt og i stigende grad overtog de enkelte ejere kontrollen med dyrenes færden og foderindtag med sigte på en optimering af deres ydelse. Netop blikket for infrastruktur viser altså nogle nye og tydeligere adskillelser mellem mark og dyr, landsbyfællesskaber og individuelle gårde, samt uagtssomme hyrdebørn, mobile tøjringer og dyrenes færden. Samlet set bød perioden på en bevægelse, hvor man indhegnede dyrene snarere end markerne og dermed tog på sig at fodre dem passende – og i stigende grad indendørs. Altså nogle forandrede relationer, der materialiserer burtidens spæde begyndelse.

¹⁸ Dalgas 1820, s. 62.

¹⁹ Dalgas 1820, s. 67.

²⁰ Se for eksempel Hald 1848, s. 438ff.

Foder, regionale forskelle og globale strømme: mod et ensartet husdyrbrug

Tidligere var vinteren den begrænsende faktor for, hvor mange husdyr man kunne tage vare på. I den første del af 1800-tallet var import af foder endnu yderst begrænset; de lokale specificiteter og sæsonmæssige udsving var fortsat altdominerende parametre for dyreholdet i Danmark. Danmarkskort over jordtyper i 1600-tallet viser tydeligt, *hvor* forskellige jorder landet bestod af, og hvordan regionerne havde vidt forskellige forudsætninger for, hvad og hvor meget man kunne dyrke på et givent areal.²¹ Det betød også, at der var en grænse for produktivitet, der lokalt kunne ses som en slags nulsumsspil. Hvis en bonde tog fra sin nabo, betød det, at denne kom i underskud. Og hvis én generation tilførte mergel til jordene, så forbrugte de en resource, som nok midlertidigt øgede udbyttet, men som ikke førte varig jordforbedring med sig. Heraf ordsproget "At Mergel gjør riig Fader, men fattig Søn".²²

Disse regionale forskelle blev dog langsomt udlignet over det følgende århundrede. Dels med tilførsel først af gødningssalte og i det 20. århundrede også kemisk produceret gødning, dels med import af foder – særligt fra 1880'erne og frem. Fra den tid var man ikke længere udelukkende afhængig af egne jorder, men af foderimport og verdensmarkedspriser.²³ Sortehavsbyg, solsikkekager, amerikanske bomuldsfrøkerneler, kokoskager, palmekager og sojakager, som man første gang fik indsendt en prøve af til testning på Landbohøjskolens forsøgslaboratorium i 1894.²⁴ Ligeledes fandt man ud af, at roer produceret på rige jorder som Lollands også egnede sig godt som kvægfoder: Store læs begyndte at blive transporteret med tog til alle de husdyrholdige egne af landet. Ligeledes fodret med billige brændsler – kul fra engelske, polske og tyske miner – vendte fragtskibe desuden fuldstændig op og ned på det danske landskab. Det kunne pludselig betale sig at hente foder på den anden side af jorden, hvorved manglende lokalt produceret vinterforråd ikke længere var en afgørende begrænsning. Sådanne nye forhold ledte til en eksplosion i import og eksport af landbrugsprodukter; det agrare og det maritime Danmark støttede gensidigt hinanden på en ny og accelereret måde.²⁵ Også andelsorganiseringen muliggjorde en kraftig stigning i eksporten af dansk bacon og smør fra 1880'erne.²⁶ For eksempel rapporterer en fuldmægtig fra Statens Statistiske Bureau om en seksdobling af eksport af kød og næsten en fordobling af smørekseporten på bare ti år mellem 1885-1895.²⁷ Denne stigning i produktion skyldtes bl.a., at import af foder var så billigt, så dyrene kunne fodres med kraftfoder, og i tilstrækkelige mængder hele året, også om vinteren, hvor de var på stald. En 46

21 Dam & Jakobsen 2008

22 Drewsen 1819, s. iv.

23 Gjerløff 2009, s. 69.

24 Stein 1894, s. 730.

25 Hertel 1907.

26 Bøgh Sørensen 2024.

27 Reck 1897.

minutter lang reklamefilm fra Jysk Andels Foderstofforretning giver et indblik i den nye globalisering.²⁸ I filmen vises, hvordan foderstofforretningen, sammen med landbrugets interessenter på Axelborg, havde forsyningskæder spredt ud i verden. Skibe blev sendt til Østen og kom hjem med oliekgager til Aarhus havn, som hastigt blev indrettet herefter med moderne siloer og hejseværk til håndtering af de store mængder foder. Fedt- og olieholdige planter fandtes i tilsyneladende udtømmelige lagre både mod øst og vest. Nu skulle bønderne og deres dyr altså ikke længere slås om pladsen på de danske jorder eller sulte om vinteren. Via en ny global infrastruktur kunne hele verdens dyrkbare jorder så at sige indregnes.

Det vigtige i denne historie er, at i takt med at vinterfodringen således holdt op med at virke som begrænsende faktor for husdyrbruget, fik stalde en ny og langt mere central plads i det danske landbrug. Mens det billige importerede foder i første omgang markerede en krise for konkurrencekraften, blev kraftfoderet udefra også en "løsning", som bogstavelig talt blev indoptaget i det danske landbrug med ændrede dyrekroppe og opstaldning til følge – inklusive grisene, som også tog til i antal i denne periode, da de kunne fedes op på skummetmælken (et restprodukt fra produktionen af smør og ost), der kom retur til gårdene fra mejerierne. Foderet blev sammen med statssubsidierede avlspræmieringer anset for værktøjer til en forbedring af kvæget mod høj mælkeydelse som den afgørende kvalitet.²⁹ Denne prioritering af mælkeproduktion (og den tilhørende griseproduktion) over andre egenskaber blev dog selvforstærkende: jo mere fokus på overvåget og effektiv (kraft-)fodring i staldenes kontrollerede miljøer, jo mere fik køerne behov for kontrolleret og overvåget fodring inden døre, for at de kunne levere de ønskede mængder mælk. Det såkaldte vedligeholdelsesfoder måtte suppleres med produktionsfoder eller "stærk fodring", der kunne omsættes til smør.³⁰ Denne ændring i køernes liv havde også andre afledte effekter. I et foredrag fra 1887 om kvægtuberkulosens voksende udbredelse identificerer den internationalt kendte dyrlæge Bernhard Bang også den høje mælkeydelse og staldsystemer som problematiske:

"Det er den enorme Udvikling af Mælkeridriften og det dermed følgende fuldstændig forandrede Kvæghold. Koen bliver gjort til en Malkemaskine, man kræver en uhyre Stofomsætning af den, fodrer den stærkt men svækker den samtidig, idet man lader den kælte tidlig og søger at fremkalde en unaturlig stærk Virksomhed af Yveret. Man forkæler den endelig ved at holde den i altfor varme Stalde og skaffer den en fin Hud og et tyndt Haarlag, hvorved den bliver altfor følsom for Vejrligets Omskiftelser, naar den sættes ud om Foraaret osv."³¹

28 [Blade af Jysk Andels-Foderstofforretnings Historie | Danmark på Film](#) (Besøgt 1/10 2025).

29 Se også Brichet et al., under udgivelse; Gjerløff 2009.

30 Gjerløff 2009, s. 68.

31 Bang 1889, s. 437.

Kort sagt byder denne udgave af burtiden på en infrastrukturel spiral af udfordringer, løsninger og forbedringer på kvægområdet, der førte nye ditto med sig. Burtiden blev så at sige etableret som svar på et ønske om høj mælkeydelse, hvorefter opstaldning virkede som den naturlige organisering af denne ambition.

Bygninger, materialer og prioriteringer: et kvægbrug i utakt

Hvad var det så for forandrede og forbedrede staldsystemer, der dukkede op i denne brydningstid, hvor landmænd, videnskabsfolk, fodringsforsøg, lovgivning og korporativ organisering gik sammen om at svare på korn-krisen ved at sadle om og prioritere mejeribrug over kornsalg? Og hvordan blev dyrene passet ind? Det blev i høj grad et spørgsmål om, hvordan man helt praktisk kunne håndtere og opbevare den merproduktion og de øgede udbytter, der voksede frem fra slutningen af 1800-tallet. Med andre ord, et infrastrukturelt spørgsmål om, hvordan man gjorde 1800-tallets stalde og lader, som var dimensioneret efter en minimal vinterfodring, brugbare i den nye tid med dyrekroppe der optog plads, foder der optog plads, og gødning der ligeledes optog plads og skulle håndteres. Den "stærke fodring", der slog igennem i andelstiden, medførte markant større mængder af gødning.³² Gulve af det nye byggemateriale cement gjorde det nemmere at holde rent, mens grundmur af brændte mursten eller kampesten ofte erstattede bindingsværket.³³ Dette betød dog store problemer med ventilationen, idet tætte mure rundt om flere stykker kvæg med øget omsætning af foder medførte langt mere varme og fugt, hvad der forårsagede råd i træværket i lofter og staldinventar.³⁴ Et blik på dette finder vi i en bog forfattet af professor ved Landbohøjskolen L. Hansen Larsen og arkitekt Knud Brücker med titlen "Nye danske Landbrugsbygninger" fra 1939, som ser tilbage på disse forandringer i landbruget. Bogen beskriver altså den materielle side af landbruget i form af øget bygningsmasse og introduktionen af nye bygningsmaterialer fra slutningen af 1800-tallet og frem til bogens tryk. Kort fortalt er konklusionen i bogen, at bygningsmassen i perioden overhovedet ikke kunne følge med slutningen af 1800-tallets eksplosive landbrugsudvikling. Og at det, som blev bygget nyt i perioden – helt frem til bogens tilblivelse – heller ikke var af tilstrækkelig kvalitet til den nye type produktion. Forfatterne er tydeligvis begge frustrerede over, hvordan landbrug – og "landet" i det hele taget – i deres øjne blev underprioriteret i forhold til udvikling af byerne og den befolkningsekspllosion, der skete i det urbane Danmark på den tid. De indleder i forordet som følger:

"Husbygning er det mest forsømte indenfor dansk landbrug. Hverken de gamle eller de nye bygninger er tilfredsstillende – de ligger under tidens krav. De

32 Hedegaard og Myrtue 1996, s. 69.

33 Hedegaard og Myrtue 1996, s. 68.

34 Hedegaard og Myrtue 1996, s. 70.

gamle er skabt til systemer hvor både høsten og husdyrbestanden var under halvdelen af nuværende. I dag – i 1939 – er køerne for mange og for store til båsene og mindst 7 måneder om året må de føre en stille kamp om pladsen (...) Men hvem skænker det en tanke?” – spørger de og svarer ”at folk prioriterer hellere at få et water-closet (WC) end at bekymre sig om at i stalden træder den ene ko ofte naboen en yverbetændelse til.”³⁵

Byggeomkostninger steg voldsomt i de år, så der var kun få midler at bygge landbrugsbyggeri for. Forfatterne påpeger, at både byggeomkostninger og håndværkeres timeløn var steget langt mere end priserne på landbrugets salgsvare, blandt andet på grund af de hastigt voksende byer. Det var klart for både arkitekten og eksperthen fra Landbohøjskolen, at de gamle lerklinede, kalkede bindingsværksstalde med brostensbelagte gulve, hvor få lavtydende egnslokale køer opholdt sig vinteren over, tydeligvis ikke længere passede til produktionen. Men de to forfattere rejste dog ikke bare en modernistisk kritik af gamle tider og de traditionelle materialer. Andelstidens byggeboom havde nemlig ligeledes sine problemer, som også anført ovenfor. Så for Hansen Larsen og Brücker var det altså generelt et problem at få dyr, stalde og produktionsmål til at passe sammen. De anfører således, at de gamle stalde sådan set var fine nok i forhold til de køer og den produktion, de tidligere skulle rumme. Problemet opstod først, når dyrene og produktionsformen holdt op med at passe til den materielle infrastruktur, til staldbygningerne – som enten var for gamle og små eller nye og for tætte og usunde. Et langt citat, der viser dette misforhold, er nødvendigt:

“En vigtig Fordel havde den gamle Gaard: den var et sundere Opholdssted for Datidens smaa og primitive Husdyr, end den nye Gaard er for Nutidens større, forædlede, stærkt producerende Dyr. Et tørt Jordgulv i den øverste Del af Baa-sen og i Bøvlen [boks til grise], dækket med nogen Strøelse og ret tør, fast Gødning var sikkert lunere og ikke saa stærkt varmeledende som de uisolerede, ofte nøgne Sten- og Cementgulve i den nye og nyere Stald. De porøse, klinede Vægge, bestaaende af Ris og Ler, var lunere end den haarde, tætte, kolde Væg af brændte Sten eller Cementsten. Den gamle, klinede Væg gav en baade lun og tør Stald med en Del naturlig Ventilation. Den moderne Væg af Cement eller brændte Sten fortætter Fugtighed, leder Varmen stærkt og giver kun en minimal naturlig Ventilation. Hvor er Luften behagelig, Køerne rene og Hygiejnen god i den gamle Bondegaardsstald, som bruges efter Forudsætning: lille Roefoder og forholdsvis lav Ydelse af Køerne. Men lige saa umulig er de, naar Køerne er store, Roefoderet stort og Ydelsen høj, da bliver Hygiejnen under al Kritik, og Køerne faar et meget daarligt Opholdssted.”³⁶

35 Hansen Larsen og Brücker 1939, s. 7.

36 Hansen Larsen og Brücker 1939, s. 22-23.

De gamle mørke stalde og den minimale fodring gjorde, at dyrene fulgte jordens og solens rytmer og derfor henlå "i en Tilstand, der nærmede sig Dvalen",³⁷ indtil de atter kom på græs. Mælkeydelsen og kroppene blev så at sige sat på pause, og gødningsmængden var minimal. Dette gjaldt kun de gamle nøjsommere lavere ydende racer, som var mindre end de racer, der gradvist blev fremavlet efter mælkeydelse og fedtprocent med Ydelseskontrollens fremmarch over hele landet også i slutningen af 1800-tallet.³⁸ Det blev et problem, at nogle bønder ikke havde råd til at bygge nye og større stalde, og derfor satte højtydende køer ind i de gamle stalde – ofte tilmed i for stort antal. Og udover at de blev flere og krævede mere foder, producerede de også langt mere gødning, og saft-foderet (særligt fra roerne) resulterede også i langt større mængder urin.³⁹ Her var stald og beboere tydeligt ude af trit med hinanden. Som Hansen Larsen og Brücker skriver: "Foderet er saaledes steget fra ca. 5kg i 1880'erne til ca. 45 kg pr. Ko dagligt i 1930'erne. Det store Saftfoder giver øget Ajle. En midde-lydende dansk Ko udskiller ca. 15 Liter Urin daglig, det giver ca. 5500 kg aarlig."⁴⁰ Tydeligvis mængder, som man ikke havde materiel til at håndtere. Siden konkluderede forfatterne desuden, at ajlebeholderen følgelig var for lille i næsten alle landbrug.⁴¹

Udviklingen krævede altså helt andre dimensioneringer. Selv hos de bønder, der faktisk havde mulighed for at kaste sig ud i nye stalde til de højtydende, hurtigvoksende og større dyr, opstod der problemer. Trods stor viden, beregninger og standarder blev også de nybyggede stalde nemlig dårligt udført – økonomien satte sine begrænsninger. De blev overbelagt og/eller alligevel bygget for snævre, og dyrene levede derfor for tæt. Forfatterne anfører fx, at der burde være 120 cm bredde ved liggepladsen mellem køerne, men at de bredeste sjældent var over 100 cm. Selv i nybyggede stalde målte de bredeste båse ofte kun 85-90 cm.

Der blev tydeligvis sparet på plads og materialer i lyset af de høje byggeomkostninger under periodens byggeboom, der skulle erstatte tidligere tiders nu utidssvarende stalde.

Et infrastrukturelt blik på det sene 1800-tal viser altså et på én gang internationalt presset, højtydende, effektivt, moderne, underdimensioneret, underfinansieret, dårligt ventileret og utilstrækkeligt isoleret staldkompleks. Sådant træder en af burtidens begyndelser frem; som et intensivt videnstungt landbrug, der så at sige hutler sig hastigt fra start – trods udskiftningens ambition om rationelle og gennemtænkte løsninger og den stadige videnskabeliggørelse af det animalske landbrug. Hverken de nye eller de gamle staldbygninger kunne følge med køernes ændrede kroppe, foderet og ambitionerne for produktionen. Det var hasteløsninger og det muliges kunst, der materielt indrammede det landbrug, som nye husdyr og bønder skulle leve i, af og med. Foder, dyr, mælk og gødning eksploderede for en tid mellem hænderne på bønderne.

37 Hansen Larsen og Brücker 1939, s. 125.

38 Brichet et al., under udgivelse.

39 Hansen Larsen og Brücker 1939, s. 61.

40 Ibid.

41 Ibid.

Grise, smitte og tæthed: mod et biosikkert grisehold

Nu bevæger vi os frem til næste gang, der virkelig skete noget med de danske stalde, nemlig til den strukturudvikling som for alvor satte sig igennem i årtierne efter anden verdenskrig.⁴² Bønder opgav i stigende omfang landbolivet og solgte deres besætninger. Gårdene blev færre og større, hvilket gav god grobund for smittespredning i sammenbragte og store én-artede besætninger.⁴³ Bakterier havde man netop lært at rydde af vejen med antibiotika, men vira, parasitter og svampe hærgede i de store nye specialiserede bedrifter, hvor der konstant blev tilført nye såkaldt naive (altså ikke-immuniserede) dyr. Derudover viste nye produktionssygdomme såsom halebid og mavesår, at dyrekroppene ofte ikke kunne følge med den intensiverede produktion. Griseproduktionen blev i løbet af 1960'erne hårdt ramt, og der bredte sig en vis desperation blandt grisebønder. Nye stalde var ikke nok til at gå fri. En studietur for branchefolk til USA i 1967 gav dog nye ideer til en radikal ændring af praksis i produktionen.⁴⁴ Her så delegationen, hvordan man med sterile kejsersnit foretaget i lufttætte kamre kunne udtage helt usmittede nyfødte pattegrise, som således ikke blev eksponeret for nogle af de mikroorganismer, der ellers hørte til i det miljø, de skulle være kommet til verden i. Dette system med strenge begrænsninger for, hvad der kom i berøring med hvad i en grisebesætning, samt kendskab til smittestatus på udvalgte såkaldte anmeldepligtige sygdomme på de enkelte besætninger, blev til det såkaldte SPF-system i Danmark. SPF står for "specifik patogen-fri", og systemet, som også i dag indplacerer størstedelen af alle konventionelle grise i landet efter deres sundhedsstatus, er en certificering af og kontrol med sundhedsstatus på bedriftens grise og med transporten af grise til og fra gården.⁴⁵ Udover at slippe af med en liste af udvalgte SPF-sygdomme kunne grisene med indførsel af systemet også vokse hurtigere, idet de ikke længere skulle hæmmes af mikroberne i miljøet. Under sloganet "Sundhed giver trivsel" forsøger man – dengang som nu – via SPF-systemet at minimere smitterisici mellem besætninger, i og med at man kender – og kan stole på – en offentligt tilgængelig sundhedsstatus på alle landets grisebedrifter. Man kan altså undgå at handle med de bedrifter, hvor visse SPF-certificerede sygdomme huserer, og man får afhentet sine slagtegrise først på ruten, hvis man har bedre sundhedsstatus, end de bedrifter, som dør med sygdommene. I de få avlsbesætninger, hvor der skal være ekstra høj hygiejne for ikke at sprede sygdomme til de besætninger, der modtager det stadigt forbedrede afkom, kan man fortsat af og til foretage kejsersnit på nøje udvalgte moderdyr. Hvis en so fx er smittet med én af de SPF-overvågede sygdomme, men er et genetisk eftertragtet avlsdyr, sørger man for, at hendes pattegrise ikke bliver udsat for soens besmittede liv. Her skiller man så at sige soens gener fra hendes

42 E.g. Anneberg og Bubandt 2016; Gormsen 2022.

43 Se også Anneberg og Vaarst 2018; Hansen 2024.

44 Jacobsen 1996, s. 18.

45 Se også Anneberg og Vaarst 2018; Clark 2023.

patogener – som altså var det, som delegationen til USA først så med de sterilt udførte kejsersnit. I Danmark i dag udføres dette kun på de meget værdifulde smittede avls-søer på en certificeret SPF-klinik, hvor man sikrer adskillelse mellem en so og hendes unger, som straks efter fødslen overføres til en ventende ammeso i en ren besætning.

I tillæg til denne tekniske og avlsmæssige side af SPF-systemet, markerer det mere generelt og vigtigt i denne artikels sammenhæng også et tydeligt brud med tidligere måder at holde grise på. Som organisationen SPF Danmark, der står for systemet og certificeringerne, skriver i et jubilæumsskrift fra 1996, afviklede man vanen med efter festlige middage med naboer at gå ud i stalden og se på dyrene sammen. SPF startede ikke som en hurtig succes. Udover at det var besværligt og krævede regler og kontrakter, var det også dyrt, fordi producenter var nødt til at sanere staldene, opretholde en høj hygiejnestandard, hvor folk ikke bare kunne komme og gå, og have dyrlægens certificering på sundhedstilstanden og måtte afstå fra at købe gode grise fra besætninger, der endnu ikke var i SPF-systemet. I de første 10 år boykottede de konventionelle avlere også SPF-systemet og holdt de bedste avlsdyr tilbage i det konventionelle system, hvilket resulterede i at SPF-grisene i starten havde dårligere slagtekvantitet.⁴⁶ Men det var blot en overgangsperiode, som SPF-pioner Hans Skov forsikrede om.⁴⁷ Først blev Hans Skov sammen med sin hustru Edel Skov af avlsforeningen opfattet som provokatører og chikaneret, selvom de forsøgte at oplyse om de opnåede bedre resultater med SPF-grise.⁴⁸ De fastslog, at grisene ingen sygdomme havde, at de voksede hurtigere, og havde et lavere foderforbrug. Uanset indledende skepsis, så medførte problemer med smittespredning efterhånden radikale ændringer, hvorefter man ikke længere frit kunne handle med avlsdyr og flytte dem mellem besætninger eller besøge andre grisebønder. De lukkede SPF-systemer, der ideelt inddæmmer såvel dyr som patogener, var blevet en realitet, og en ny slags burtid indtrådte.

Med SPF blev staldene altså lukket i, og det har haft store konsekvenser for, hvad en gris i Danmark overhovedet kan være.⁴⁹ I et infrastrukturelt perspektiv bliver den lukkede grisestald til en materialisering af en industrielt fordelagtig relation mellem grise, materialer, patogener og mennesker. Når SPF-systemet altså har som slogan, at sundhed giver trivsel, er en sund gris blevet en afsondret gris, hvis selskab af andre grise er nøje koreograferet. Og hvor denne omhyggelige koreografi så igen muliggør større besætninger, da dyrene jo alligevel lever i deres egne lukkede systemer. Vores ærinde her er ikke at tage stilling til, om SPF-systemet giver trivsel for grise i Danmark, men at pege på, at den forståelse af grisesundhed, der kræver helt lukkede stalde, dels er meget specifik og reduceret til en frihed fra bestemte patogener, dels en reaktion på en menneskeskabt krise i griseproduktionen, nemlig en strukturudvikling hvor opkøb af nedlukkede besætningsdyr førte til alt for høje dyretætheder

46 Anonym 1996, s. 26.

47 Nybo 1996, s. 25.

48 Ibid.

49 Jf. Anneberg 2020.

på for få besætninger. I det lys, bliver den aflukkede staldinfrastruktur, inklusive de sterile kejsersnitskamre, hvor faringer kan foregå så at sige uden kontakt mellem pattegrisene og soen, en løsning på et staldinfrastrukturproblem, nemlig de forstørrede grisebesætninger. Dette siger noget om, at burtiden – som både sin egen værste fjende og sin egen bedste ven – er inkorporeret i grisenes kroppe og vice versa.

Grise og landskaber: burtid over grænserne

Den høje biosikkerhed og grad af kontrol med smitte, transporter og udveksling af millioner af levende grise udmærker i manges øjne i særlig grad den danske produktion, hvor anvendt veterinær- og husdyrvidenskab har udviklet sig i tæt kontakt med erhvervet.⁵⁰ Der er efterspørgsel efter det danske grisekød, hvad der selvfølgelig både holder den nationale produktion oppe og gør den langt mere end dansk. Burtiden i denne SPF-certificerede udgave rækker ud over staldene og ud i landskabet – både det danske og de dyrkbare arealer i resten af verden, hvorfra grisene får deres foder. Det er således en præmis for den danske griseproduktion, at den ikke kunne foregå udelukkende med lokale ressourcer; det ville kræve flere dyrkbare jorder, end vi har til rådighed, hvis dyrene skulle fodres med danskproduceret foder. En ting er foderimporten; man kunne også spørge, om det ville være muligt at huse den nuværende population af grise i Danmark, indtil de når slagtestørrelse? En udvidelse af staldsystemer til at opfostre disse mængder dyrekroppe kunne muligvis lade sig gøre, men hvad med gødningsmængderne som disse store slagtemodne dyr ville skabe, og som i forvejen presser de danske vandmiljøer? I disse år forlader omkring 12-15 millioner levende smågrise årligt landet i grisetransporter til fx Tyskland, Polen og Italien, hvor prisen for at "gøre dem færdige", som det at nå slagtevægt hedder i den sammenhæng, er mere medgørlig. I en kommentar til mulige nye EU-regler for grisetransporter, der lægger op til mere plads og kortere stræk uden pauser, udtaler en sekretariatschef for SamMark – fællesorganisationen for kreaturhandlere i Danmark som følger:

"[V]i er nødt til at erkende, at vi har en produktion af fødevarer, som skal flyttes. Vi kan ikke opfede de her dyr i Danmark, det er der hverken plads til eller miljøtilladelser til. Så den ideologi om, at vi skal producere dem her og sende dem ud (slagtet og forarbejdet i stedet for som levende dyr, red.), det kan ikke lade sig gøre."⁵¹

Det, der interesserer os her, er, at den manglende plads og de udeblevne miljøtilladelser tilsyneladende kun kan besvares med en omfattende eksport af levende smågrise

50 Fritzboeger 2015.

51 Hommelhoff i Lerche Kristensen 2024, [Vi har været ude at rulle med 700 grise i en lastbil på fem etager | Information \(Besøgt 1/10 2025\)](#).

III. 2 Lastbil til transport af SPF-grise, 2022. Kilde: Foto af Nathalia Brichet.

til andre europæiske lande, vel at mærke i grisetransporter, der for nuværende er fint indrettet ifølge SamMark. Ved at pege på denne løsning undlader personen fra SamMark at stille spørgsmål til selve produktionen og dens størrelse. De millioner grise, der kommer til verden i danske stalde, er simpelthen nødt til at forlade landet på lastbiler, fordi vi dermed imødekommer en efterspørgsel efter et verdensklasseprodukt, produktionen af hvilket således ikke skal justeres til det areal og det miljø, landet har til rådighed. Vores pointe er her, at burtiden på den måde bliver en selvopfyldende profeti: de mange tusinder grise, der lever tæt i lukkede stalde på hver eneste danske grisebedrift, har afstedkommet og legemliggør en stærk smittekontrol, som i branchens øjne øger efterspørgslen, der igen nødvendiggør den store volumen i produktionen. Forudsat selvfølgelig at burene kan udstrækkes til landevejene, at fjerne landskaber indregnes som fodertrug, og at udenlandske stalde kan blive grisenes sidste hjem. Dette cirkulære argument bliver således også en hindring for at ændre indretningen i de transportvogne, som grisene fragtes i, så færre dyr skal staves ind i lasten.

Fra foder til føde: imod et udendørs husdyrbrug

Andre stemmer end SamMarks citeret ovenfor drager en anden konklusion af forhold som begrænsede arealer og fraværende miljøgodkendelser. I 2023 udgav ni danske grønne NGO'er en rapport ved navn *Fra foder til føde II*.⁵² I rapporten fremlægges et scenarie for, hvordan det danske landbrug i 2040 kunne se ud, hvis det skulle bringes i overensstemmelse med den danske klimalov, Paris-aftalen og andre gældende aftaler

52 9 NGOers rapport: Danmarks Naturfredningsforening et al. 2023, [foder-til-foede-ii-rapport-web.pdf](#) (Besøgt 1/10 2025).

for biodiversitet, vandmiljø og dyrevelfærd og samtidig producere samme mængde fødevarer som i dag. Der er med *Fra foder til føde II* altså tale om en konsekvensberegning for allerede vedtagne og bindende aftaler. Som rapportens titel antyder, ville scenariet indebære en omfattende forandring af arealanvendelsen væk fra foderproduktion til husdyr. I stedet skal de dyrkbare arealer bruges til at producere mad til mennesker, da det er langt mere arealeffektivt end at spise animalske produkter. Det beregnede scenarie per 2040 ser ifølge rapporten sådan her ud:

“Kun en lille del af det dyrkede landbrugsareal – ca. 25% i form af kløvergræs ud over de permanente græsarealer – går til foder (...). Langt større areal, ca. 60%, bruges til afgrøder direkte til human konsum – brødkorn, grønsager, kartofler og bælplanter.”⁵³

Det såkaldte “feed no food-princip”, som altså betyder, at husdyr ikke fodres med noget, som mennesker kan spise, indebærer samtidig, at grise og fjerkræ – altså de enmavede dyr, der ikke har drøvtyggers evne til at fordøje græs – kun skal leve af sidestrømme fra fødevareproduktionen. Desuden sætter rapporten som en præmis, at alle landsbrugsdyr skal have adgang til udendørs arealer. Alt i alt betyder dette, at der ifølge rapportens beregninger simpelthen er plads til langt færre husdyr end i Danmark i dag. Scenariet ender derfor som følger:

“Antallet af landbrugsdyr skal være afstemt med dyrenes behov, det tilgængelige areal og deres særlige værdi og funktion i landbrugets økosystem (...) Antallet af husdyr er tilpasset den tilgængelige mængde foder der produceres i Danmark, hensynet til klima, biodiversitet og vandmiljø samt dyrenes behov, hvilket betyder at der årligt vil være ca. 610.000 kreaturer, 1,3 mio. slagtesvin, og 33 mio. stykker fjerkræ. Alle dyr holdes ude eller har adgang til det fri.”⁵⁴

I denne artikels sammenhæng er især spørgsmålet om adgang til udendørsarealer interessant. Hvor manglende plads til foder og problemer med for stor miljøbelastning ovenfor blev besvaret med globale foderforsyninger og grisetransporter, der flytter produktionen ud af landet, bliver der her rokket ved selve tanken om, at løsningen findes i lukkede stald-, smittekontrol-, og transportsystemer, der skaffer plads (og et modtageligt miljø?) uden for Danmark. Organisationerne bag *Fra foder til føde II* skriver om den helt forandrede eller endog afsluttede burtid, der kunne være virkelig i 2040:

“Alle dyr skal have god plads at røre sig enten på friland eller i stalde, hvor der til enhver tid er adgang til udearealer. På friland skal arealerne have varieret

53 Danmarks Naturfredningsforening et al. 2023, s. 4.

54 Ibid.

bevoksning, som dyrene kan æde af. Der skal afstemt efter artens behov være adgang til skjul, ly og læ, og mulighed for at søge skygge eller på anden måde regulere kropstemperaturen, når det er varmt. I stalde med tilknyttede udearealer skal der være god plads, både inde og ude. Arealerne skal etableres og indrettes, så de samlet set tilgodeser dyrenes behov.”⁵⁵

Blandt andet på grund af køers evne til at omsætte kløvergræs, der bidrager til et robust sædskifte for fødevarerafgrøder, og fordi Økologisk Landsforening er en af afsenderne, prioriterer scenariet økologisk kvægproduktion. Hvis soja, majs, korn osv. ikke længere kan være dyrefoder, må køerne nøjes med det, som de selv kan hente på permanente græsarealer eller på kløvermarker i omdrift. Dette skridt på vej mod en mulig afslutning – eller i hvert fald åbning – af burtiden, der begrænser grises og fjerkræs føde til sidestrømme og køers til græs, sætter en massiv begrænsning i det skitserede antal af husdyr i Danmark. Dette scenarie gik dog ikke rent ind hos alle som en gyldig konsekvens af allerede bindende politiske aftaler. Tværtimod fik rapporten på mange måder en turbulent start på livet, for derefter stort set at blive ignoreret fra det konventionelle danske landbrugs side. Økologisk Landsforening, der er medforfatter til rapporten, kom ud i et stormvejr, hvor nogle af de store medlemmer af foreningen meldte sig højrosted ud af organisationen. Blandt andet udtalte Arla, der med sin økologi-sektion af mejeriet er en af landets største økologiske producenter: ”Årsagen [til udmeldelsen af Økologisk Landsforeningen – ØL] er, at ØL har udgivet en visionsplan, vi ikke kan se os selv i, da der foreslås en meget vidtgående reduktion af kvægbestanden i 2040.”⁵⁶ Tilsvarende trak slagteriet Danish Crowns økologiske gren Friland sig også ud af Økologisk Landsforening med nogenlunde samme begrundelse. Det interessante her er, at det tilsyneladende forekom ukontroversielt for de to nøgleaktører i det animalske landbrug i Danmark at sige dette; altså at de ikke kan se sig inden for de planetære grænser for ressourceforbrug, som rapporten bygger på, og at det beregnede scenarie ikke engang er vejen til samtale om, hvordan man opfylder de politiske aftaler om bindende miljø- og klimamål. Vi hævder ikke hermed, at Arla og Danish Crown er imod udegående dyr eller dyrevelfærd; problemet er på en måde større end det. At rapportens bud på en sådan opfyldelse af indgåede aftaler på klima- og miljøområdet tilsyneladende ikke engang var værd at diskutere, siger nemlig noget om den selvfølgelighed, hvormed stordrift af landbrugsdyr i indendørs og mere eller mindre lukkede staldsystemer er gjort til udgangspunkt – endda også for den grønne omstilling. Burtiden har i det lys sejret sig ihjel – hvorfor en gentænkning som den, *Fra foder til føde II* foreslår, både er eksplosiv og til at overse.

55 Danmarks Naturfredningsforening et al. 2023, s. 27.

56 Arla i Brahe Pedersen 2024 [To store økologiske aktører melder sig ud af Økologisk Landsforening | LandbrugsAvisen](#) (Besøgt 1/10 2025).

III. 3 Staldfodring på en malkekvægsbedrift anno 2021. Kilde: Foto af Nathalia Brichet.

Frysende forskere og grise: op ad bakke

Men hvis man nu faktisk er nysgerrig i forhold til udendørs grise fodret med sidestrømme, hvordan kan sådanne – sjældne – produktioner så se ud? Som en del af et tværfagligt forskningsnetværk om bæredygtig husdyrproduktion, valgte vi at forfølge dette spørgsmål. Derfor arrangerede vi en januardag i 2023 en felttur til to forskellige og meget utraditionelle griseproducenter, der begge ligger cirka en time fra København. De to landmænd tog godt imod os og syntes om ideen om at vise en gruppe interesserede forskere rundt. Desuden havde vores kolleger fra mange discipliner og fakulteter reageret overvældende positivt på invitationen til at deltage. Vores gruppe af forskere, der næsten talte flere end bestanden af grise på de gårde, vi besøgte, ankom først til den ene landmands gård. Mens der til enhver tid er omkring 14 millioner levende grise i Danmark, har denne bedrift omkring 20 søer med opdræt (dvs. i alt cirka 200 dyr) og sælger normalt 10 grise hver 14. dag; tre til et hospital i hovedstadsområdet og syv til en stor kantine. Kunder der er villige til at betale mere end dobbelt så meget som prisen for en konventionel (økologisk) gris. Landmandens bestand var helt fritgående, og da vi gik langs de våde og mudrede stier for at se på dyrene, blev den første bekymring rejst. En dyrlæge spurgte til racen og bemærkede, at det var samme race, som brugtes i den konventionelle indendørs produktion. Det gjorde dyrlægen bekymret for, om de kunne holde varmen, fremavlet som de var til ikke at have brug for et isolerende fedtlag. Desuden var denne race blevet avlet til optimeret foderomsætning, med henblik på hurtig vægtøgning (eller kødsætning, som det hedder) under kontrollerede, dvs. indendørs, forhold, hvilket måske ikke kunne opretholdes i landmandens system. Man hælder jo ikke normal diesel i en Formel 1-racerbil, som dyrlægen udtrykte det. Jordeksperterne i vores gruppe var heller ikke så glade, da de observerede ”brune jorde” uden vegeta-

tionsdække rundt om grisene. For dem var det en mulig indikator for udvaskning af næringsstoffer og for lidt kulstofopbygning. Vores skovekspert og biologerne lyttede respektfuldt til landmandens tanker om at plante skov på en del af sin jord. Og støttede ideen – så længe grisene blev holdt ude, indtil skoven var vokset til, og derefter kun blev lukket ud i bevoksningen i et lille antal og på særlige tidspunkter af året. Ellers kunne det gå for hårdt ud over eventuelle frøplanter. I den isnende januar-kulde fortalte landmanden os om sine mange visioner for gården, der stemte overens med de tanker, som vi havde inviteret til turen på baggrund af. Men her i den isnende kulde virkede det tæt på umuligt. Hun kæmpede med økonomien; det hospital, der hidtil aftog nogle af hendes grise, overvejede at skære ned, for at imødekomme tendenser i retning af mere plantebaseret kost, også blandt hovedstadens hospitalspatienter. Pessimismen sneg sig ind sammen med kulden. Det blev ikke meget bedre ved vores næste besøg hos den anden landmand. Hun opdrætter høns og omkring 15 grise af samme race som den første landmand og de mange andre millioner grise i Danmark. På en mark med små spredte grisehytter, kan dyrene hele året frit vælge, om de vil gå ude eller være inde. Landmanden forsøger at praktisere et cirkulært system, hvor hun kun fodrer sine dyr med rester fra fødevarevirksomheder i København – hovedsageligt frugtkød fra en juicebar og brød og wienerbrød fra en kæde af eksklusive økologiske bagerier; altså de sidestrømme, som *Fra foder til føde II* nævner som eneste tilladelige grisefoder. Også i denne landmands øjne giver det mening kun at fodre grise (og høns) med ting, der er uegnede til menneskeføde, og som kan leveres lokalt. Til hendes frustration komplicerede regulering fra blandt andet fødevaremyndighederne dog hendes cirkulære eksperiment – på et tidspunkt havde hun været nødt til at deklarere ingredienserne i hver eneste bolle eller kanelnurre i kasserne med overskudsbrød. Desuden var hendes udgifter til at fodre grisene med restprodukter, som hun selv skulle stå for transport af, cirka tre gange højere sammenlignet med konventionelle foderblandinger. Igen vendte forskerne i vores gruppe modvilligt tommelfingeren nedad en efter en. Ikke af ond vilje eller mangel på sympati, men af bekymringer for om en langsommere vækstrate baseret på de varierende næringsstoffer i sidestrømmene eller koldt vejr skadede Formel 1-grisene. Atter var der bekymring for biodiversitet og udvaskning af næringsstoffer. En spurgte bekymret, om dyrlægen kunne få overblik over sundhedstilstanden blandt grisene i de små hytter eller udenfor dem. Landmanden havde plantet en skov på et lille stykke jord og havde lukket et par grise ind i den, så de kunne rense og forynge og grave, som det skovdyr, grisen egentlig er. Skoveksperten i vores gruppe kunne godt lide skoven, men så dog ikke behovet for grisene som en økosystemtjeneste i den stadig unge skov. Da vi vendte tilbage til København for at afslutte dagen, lykkedes det os aldrig at løfte det kollektive humør igen til niveauet inden udflugten. Der var dog enighed om turens værdi, primært fordi den virkelig understregede de enorme vanskeligheder ved at have grise på radikalt andre måder end i store og lukkede staldsystemer. Og selvom vores kolleger nok var charmerede af mikroskalaen på de to gårde og landmændenes visioner for alternative måder at producere på, var de enige om, at der ikke var nogen

måde at opskalere noget af dette til et betydeligt niveau. Mens mange konventionelle smågrise åbenbart bliver nødt til at vokse sig store i udlandet, som vi så ovenfor, er det for nuværende heller ikke en let løsning at skalere ned, lukke grisene ud, eller stole på deres evner til at bebo et landskab uden nøje kontrol over vejr, vind, foder og bevægelsesmønstre. De dominerende griseracer i Danmark er skabt til indendørs liv. Den sidste landmand vi besøgte, har siden opgivet grisene i erkendelse af, at systemet simpelthen ikke kan praktiseres; burtiden står i vejen.

Konklusion: baselines og undtagelsestilstande midt i en burtid

I det foregående har vi via et fokus på staldinfrastruktur gennem skiftende tider brugt *burtid* som et samlet omend mangfoldigt begreb for en cementering af et enstrenget forhold mellem mennesker og landsbrugsdyr i denne tidsalder. En enstrenghed, som bliver problematisk, når aktører vil noget andet, som vi så det både med rapporten *Fra foder til føde II* og de to landmænds små griseflokke. Hvis vi vender tilbage til det europæiske borgerforslag om at afslutte burtiden, så var et af argumenterne der, at der findes bedre burfrie systemer med bedre dyrevelfærd end dem, der anvendes mest i dag. Det er givetvis rigtigt, men som eksemplet med de sidestrøms-fodrede grise viser, så er det ikke gjort med at lukke dyrene ud. Deres kroppe, fremavlet på baggrund af menneskers ønsker om produktivitet og holdt inden døre for at imødekomme selvsamme mål, er muligvis simpelthen uegnede til burfrie liv. Ifølge veterinærerne blev grisene måske for kolde og syge, og tilbage i Mols Bjerger viste også afgræsning sig som problematisk for de stykker kvæg, der skulle udføre naturpleje. Når EU-borgerforslaget om at afslutte burtiden påpeger, at der findes dyrevelfærdsmæssigt bedre alternativer til de nuværende bure, peger det således kun på en del af problemet og dermed løsningen; en art symptombehandling, der ikke egentlig forholder sig til, hvad de indespærrede EU-landbrugsdyr overhovedet er blevet til i løbet af burtiden. De bedre alternativer er udtryk for, at infrastrukturen kun anskues som en ting, og ikke som en materialisering af en relation mellem mennesker og dyr, der er centreret om ydelse, og som derfor har frembragt dyrekroppe i menneskers billede. Og som kommer med en storskala-produktion, alternativer til hvilken store spillere som Arlas økologiske gren og Danish Crowns Friland ikke kan se sig selv i. Hvis baseline er den nuværende produktionsskala, må burene forblive præmissen (og omvendt), ligesom det åbenbart forbliver ukontroversielt at skyde alternative scenarier ned, selvom det fx i *Fra foder til føde II* blot er en reaktion på allerede indgåede aftaler.

Den kulturhistoriske problematisering via nogle af burtidens begyndelser rummer dog måske et clou til at få alternative visioner længere frem i lyset og måske muliggøre dem, hvad der altså ikke lykkedes på den sidste grisegård, vi besøgte. Måske findes der en nøgle til burtidens afslutning i det forhold, at de to infrastrukturelle intensiveringer for henholdsvis malkekøer og grise, som vi her primært har

opholdt os ved, på sin vis var svar på en *undtagelsestilstand* i det animalske landbrug i Danmark. Altså en opskalering og effektivisering i kølvandet på globale krydspres i form af billigt internationalt foder, konkurrence om eksportmarkeder og truslen om spredning af produktionssygdomme. Donna Haraway har kaldt det antropocæne – altså den foreslåede betegnelse for den nuværende tidsalder, hvor mennesket har vist sig som en gennemgribende geologisk kraft – for en ”outrage” og påpeget, at det er en kollektiv opgave at gøre denne epoke så kort og tynd som muligt.⁵⁷ Hvis vi i højere grad synliggjorde denne ekstraordinære periode netop som en form for undtagelsestilstand, ville vejen måske være banet for oprigtigt at diskutere nye scenarier for landbrugsdyrene, som åbner burene op.

Tak til Videncenter for Dyrevelfærd for at invitere Brichet til at holde et oplæg på den årlige konference i 2023, som denne artikel tager afsæt i. Tak også til alle der har åbnet deres døre og løbende kommenteret ideerne præsenteret i artiklen. Sidst men ikke mindst tak til fagfællebedømmere og redaktører for gode forslag til artiklen, til de øvrige deltagere i vores forskningsprojekt og til Danmarks Frie Forskningsfond for støtte til projektet *Cattle Crossroads. Researching Danish Livestock Production for the Future* (2021-2025).

Litteraturliste

- Anneberg, Inger 2020. *Husdyr*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Anneberg, Inger og Bubandt, Nils 2016. ”Dyrevelfærdsstaten: Grisens krop, velfærdens historie og selve livets politik i Danmark.” *Tidsskriftet Antropologi* 73, s. 111-136. DOI: 10.7146/ta.v0i73.107079.
- Anneberg, Inger og Vaarst, Mette 2018. ”Farm animals in a welfare state. Commercial pigs in Denmark.” I: Swanson, Heather et al. (red.), *Domestication gone Wild. The Politics of Multispecies Relations*. Duke University Press, s. 94-116.
- Bang, Bernhard 1889 (1887). ”Diverse.” *Tidsskrift for Landøkonomi* 75, s. 409-506.
- Brahe-Pedersen, Christian 2024. ”To store økologiske aktører melder sig ud af Økologisk Landsforening.” *Landbrugsavisen*, 26. januar 2024.
- Brichet, Nathalia, Frida Hastrup og Liza Rosenbaum Nielsen, under udgivelse: ”In Search of Healthy Cattle. A History of Veterinary Advice in Denmark”.
- Støen, Mariel Cristina, Rebecca Leigh Rutt og Jostein Jakobsen (red.): *One*

57 Haraway 2015, s. 160.

- Health, Ecology and the Politics of Emerging Infectious diseases: Livestock at the Crossroads*, London: Routledge.
- Bøgh Sørensen, Esben 2024. *Andelsbevægelsens natur*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Clark, Mathilde Walter 2023. *Hvordan man laver dyr*. København: Politikens Forlag.
- Dalgas, E. 1820. "Den halve Sommerstaldfodring, Fremgangsmaaden vedsamme, dens Fordele og hastige Udbredelse i Veile Amt." *Tidsskrift for Landøkonomi* 6, s. 60-72.
- Dam, Peder og Jakobsen, Johnny Grandjean 2008. *Historisk Geografisk Atlas*. Det Kongelige Danske Geografiske Selskab, København.
- Drewsen, Johannes Christian 1819. "Til Læserne." I: Drewsen, J.H. (red.), *Nye Landøkonomiske Tidender*. Kjøbenhavn: Thieles Bogtrykkeri, s. I-VIII.
- Ejsing, Mads 2024. *Verden er ikke længere den samme. Økologiske krisefortællinger i det antropocæne*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Fritzbøger, Bo 2015. *Mellem land og by: Landbohøjskolens historie*. Københavns Universitet, SCIENCE Kommunikation.
- Gjerløff, Anne Katrine 2009. "Kampen om den røde ko. Dominerende temaer i dansk kvægavl i 1800-tallets slutning." *Den Jyske Historiker* 123, s. 65-89.
- Gormsen, Gudrun (red.) 2022. *Dansk Landbrug, 1945-2020*. København: Gads Forlag.
- Hald, J.C. 1848. "Officielle Efterretninger fra de danske Provindser om forskellige Landbo-gienstande." *Tidsskrift for Landøkonomi* 34.
- Hansen, Henning Otte 2024. *Dansk Landbrug i EU 1973-2022 – 50 års udvikling og forandring*. København: Samfundslitteratur.
- Hansen Larsen, Lars og Brücker, Knud 1945 (1939). *Nye danske Landbrugsbygninger*. København: Hirschsprungs Forlag.
- Haraway, Donna 2008. *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Haraway, Donna 2015. "Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin." *Environmental Humanities* 6, s. 159-165.
- Hedegaard, Esben og Myrtue, Anders 1996. *Landbrugets bygninger 1850-1940*. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen.
- Hertel, H. 1907. "Spredte Træk til Belysning af evropæiske og oversøiske Landbrugs Forhold fra 1870'erne til Nutiden." *Tidsskrift for Landøkonomi* 93, s. 294-317.
- Jacobsen, K.A. 1996. "Hvorfor fik vi SPF i Danmark." *25 år med SPF*.
- Kirksey, Eben et al. 2014. "Introduction." I: Kirksey, Eben (red.), *Multispecies Salon*. Duke University Press, s. 1-28.
- Krøijer, Stine og Weisdorf, Matti 2021. "Antropologien og de andre arter." *Tidsskriftet Antropologi* 83, s. 5-24.
- Larkin, Brian 2013. "The Politics and Poetics of Infrastructure." *Annual Review of Anthropology* 42, s. 327-43. DOI: 10.1146/annurev-anthro-092412-155522.

- Lien, Marianne et al. 2018. "Introduction. Naming the Beast – exploring the Otherwise." I: Swanson, Heather et al. (red.), *Domestication gone Wild. The Politics of Multispecies Relations*. Duke University Press, s. 1-30.
- Puig de la Bellacasa, Maria 2017. *Matters of Care. Speculative Ethics in More than Human Worlds*. University of Minnesota Press.
- Reck, F. 1897. "Danmarks Udførsel og Indførsel af Landbrugsprodukter." *Tidsskrift for Landøkonomi* 83, s. 141-161.
- Stein, V. 1894. "Beretning om agrikulturkemisk Virksomhed." *Tidsskrift for Landøkonomi* 80, s. 722-737.
- Tsing, Anna 2015. *The Mushroom at the end of the world. On the possibility of life in capitalist ruins*. Princeton: Princeton University Press.
- Tsing, Anna et al. 2024. *Field Guide to the Patchy Anthropocene. The New Nature*, Stanford University Press.
- van Dooren, Thom et al. 2016. "Multispecies Studies. Cultivating Arts of Attentiveness." *Environmental Humanities* 8/1, s. 1-23.
- Weinschench, S. 1820. "Om Markfred." *Tidsskrift for Landøkonomi* 6, s. 215-222.

Websteder

- Anonym 1996. "Avlerformanden delte sol og vind lige." Online: <https://www.spf.dk/media/58046/SPF%2025%20%C3%A5rs%20jubil%C3%A6umsskrift%201971-1996%20lille%20filstr%20nr%202.pdf> (Besøgt 1/10 2025).
- Bang, Bernhard 1889 (1887). "Diverse." Online: <https://tidsskrift.dk/tidsskriftlandoekonomi/article/view/97976> (Besøgt 1/10 2025).
- Brahe-Pedersen, Christian 2024. "To store økologiske aktører melder sig ud af Økologisk Landsforening." Online: <https://landbrugsavisen.dk/store-%C3%B8kologiske-akt%C3%B8rer-melder-sig-ud-af-%C3%B8kologisk-landsforening> (Besøgt 1/10 2025).
- Dalgas, E. 1820. "Den halve Sommerstaldfodring." Online: <https://tidsskrift.dk/tidsskriftlandoekonomi/article/view/98077> (Besøgt 1/10 2025).
- Danmark på Film 1938. "Blade af Jydsk Andels foderstofforetnings historie." Online: <https://www.danmarkpaafilm.dk/film/blade-af-jydsk-andels-foderstofforretning-historie> (Besøgt 1/10 2025).
- Elkjær og Andersen 2025. "Dom i sag om udsultede kvæg på Mols." Online: <https://www.dr.dk/nyheder/indland/dom-i-sag-om-udsultede-kvaeg-paa-mols-begge-doemte-maa-stadig-gerne-have-med-dyr> (Besøgt 1/10 2025).
- Hald, J.C. 1848. "Officielle Efterretninger." Online: <https://tidsskrift.dk/tidsskriftlandoekonomi/article/view/98716> (Besøgt 1/10 2025).
- Hommelhoff, Lisbet, citeret i Kristensen, Otto Lerche 2024. "Vi har været ude at rulle med 700 grise i en lastbil." Online: <https://www.information.dk/moti/2024/03/vaeret-ude-rulle-700-grise-lastbil-paa-fem-etager> (Besøgt 1/10 2025).

- Jacobsen, K.A. 1996. "Hvorfor fik vi SPF i Danmark." Online: <https://www.spf.dk/media/58046/SPF%2025%20%C3%A5rs%20jubil%C3%A6umsskrift%201971-1996%20lille%20filstr%20nr%202.pdf> (Besøgt 1/10 2025).
- Krøijer, Stine og Weisdorf, Matti 2021. "Antropologien og de andre arter." Online: <https://tidsskrift.dk/tidsskriftetantropologi/article/view/128916/174820> (Besøgt 1/10 2025).
- Larkin, Brian 2013. "The Politics and Poetics of Infrastructure." DOI: [10.1146/annurev-anthro-092412-155522](https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-092412-155522).
- Reck, F. 1897. "Danmarks Udførsel og Indførsel af Landbrugsprodukter." Online: <https://tidsskrift.dk/tidsskriftlandoekonomi/article/view/98494> (Besøgt 1/10 2025).
- Stein, V. 1894. "Beretning om agrikulturkemisk Virksomhed." Online: <https://tidsskrift.dk/tidsskriftlandoekonomi/article/view/102458> (Besøgt 1/10 2025).

English summary

In the Cage Age

This article takes off from a European citizens' proposal to "end the cage age" through the development of new legislation for farm animals that phases out the use of cages. At the same time, there is intense public debate about the conditions for free-range animals in Danish landscapes. To cage or not to cage is a difficult and multifaceted question; the cage age is both difficult to maintain and to terminate. As a qualification of this situation, the article employs an infrastructural perspective and takes a closer look at a couple of the beginnings of the cage age in Denmark. The focus is on two periods of extraordinary intensification of Danish livestock farming, namely the end of the 1800s, when cattle were gradually and increasingly moved indoors into stables, and the post-war period when growing pig herds led to new closed housing systems to control infections. The aim of the article is to show how cages, stables and other enclosures along with cattle and pigs form part of a mutual and circular history, producing specific animal bodies that are then very difficult to move outside the cages. Thus, the article argues that the infrastructure of the cage age has produced and cemented particular relationships between humans and production animals, which make it seem almost impossible to get rid of, but which also urges on experiments with alternative ways of keeping farm animals.